

AKADEMİK TARİH VE ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

CİLT 5 SAYI 6

YIL 2022

ATAD

JOURNAL OF ACADEMIC HISTORY AND STUDIES

VOLUME 5 ISSUE 6

YEAR 2022

e-ISSN 2687- 5624

ANKARA

ATAD
Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi
e-ISSN 2687-5624
Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

EDİTÖR

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

SAYI EDİTÖRÜ

Doç. Dr. Şarika BERBER

ALAN EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Şarika BERBER
Doç. Dr. Miyase KOYUNCU KAYA
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İBRAHİMOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi HÜSEYİN ALİ
Dr. Talib Mahmud KARA AHMET
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba FARHAT

Arapça Dil Editörleri

Dr. Talib Mahmud Kara Ahmed - Lebanese University
Dr. Öğr. Gör. Kutaiba Farhat, Çankırı Karatekin üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim İbrahimoglu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Farsça Dil Editörü

Dr. Masoumeh EKHTİARİ CHAROYMAGHİ

Türkçe Dil Editörü

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK- Fırat Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI

Arş. Gör. Yaşam KARAÇAY ÇELİK
Arş. Gör. Dr. Nagehan KÜÇÜKYILDIZ

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkse, Fırat Üniversitesi ,
Prof. Dr. Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Prof.Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi

YAYIN VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdurrahim Abu-Husayn, Beyrut Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan Çevik Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Arvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Açıkse, Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof.Dr.Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut
Doç. Dr. Necdet Aysal, Ankara Üniversitesi

İLETİŞİM

Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye
+90 (507) 924 25 26

E-Posta

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Web

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atadergi>

YAYIN TÜRÜ

Uluslararası Hakemli Süreli Yayın

YAYIN TARİHİ

31 Temmuz 2022

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

OWNER

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

EDITOR

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

ISSUE EDITOR

Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber

EDITOR BOARD

Prof.Dr.Abdurrahım Abu Husayn,American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Prof. Dr. Orhan Avcı, İnönü University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Yıldırım Beyazıt University
Assoc. Prof. Dr. Necdet Uysal, Ankara University

PUBLISHING AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahım Abu-Husayn, American University of Beirut
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara University
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Hacettepe University
Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılıçkaya, Hacettepe University
Prof. Dr. Adnan Çevik, Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Mehmet Akif Tural, Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mustafa Ekincikli, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Fırat University
Assoc. Prof. Dr. Samer Frangie, American University of Beirut
Assoc. Prof. Dr. Necdet Aysal, Ankara University
Assoc. Prof. Dr. Şarika Berber, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Miyase Koyuncu Kaya, Ankara Yıldırım Beyazıt University

COMMUNICATION

JAH

Journal of Academic History And Studies
Ayrancı Mah. Hoşdere Cad. 110/7, Çankaya – Ankara/Türkiye:
+90 (507) 924 25 26

E-Mail

akademiktarihvearastirmalar@gmail.com

Online

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataddergi>

PUBLICATION TYPE

Referred International Journal

PUBLICATION DATE

31 July 2022

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

TARANAN İNDEKSLER VE VERİ TABANLARI

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

INDEXES & DATABASES

ATAD

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDİTÖRDEN

Değerli okurlar,

2019 yılında tarih bilimi ve tarihin disiplinler arası ilişkili olduğu toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün çalışmaları sunmayı amaç edinerek yayın hayatına başlayan ATAD dergisinin 2022 yılının Temmuz sayısını sizlerle buluşturuyoruz.

ATAD, sadece tarih alanında değil, Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine ilişkin Tarih, Tarih Sosyolojisi, Dinler Tarihi, Mezhepler Tarihi, Bölgesel Araştırmalar, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika gibi sosyal bilimler alanına yeni bakış açıları kazandırabilecek incelemelere, bu alanlara kuramsal ve metodolojik katkı sağlayabilecek eleştirel tahlil ve araştırmalara yer verebileceği gibi, yukarıdaki disiplinlere veya disiplinler arası alanlara konu olacak kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine de imkan sağlamaktadır. ATAD 2022 yılının Temmuz sayısında bilim dünyasına tarih bilimi başta olmak üzere bölgesel konuları da kapsayan 10 makale kazandırmıştır.

Modern çağın bilgiye ulaşmada kolaylık sağlayan açık erişim ortamı üzerinden yayın yapan ATAD, sosyal bilimler alanında daha fazla okuyucuya ulaşmayı hedeflemektedir. ATAD'ın Temmuz sayısının yayınlanmasında katkı sunan ve emeği geçen bilim insanlarına teşekkür etmek istiyorum..

ATAD Dergi Editörü

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 1 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

EDITORIAL

Dear readers,

We are bringing you the July 2022 issue of the ATAD journal, which started its publication life in 2019 with the aim of presenting original studies in the social, cultural, political and economic fields in which history science and history are interdisciplinary.

ATAD, not only in the field of history, but also in different disciplines of social sciences such as History, History Sociology, History of Religions, History of Sects, Regional Studies, Political Science, International Relations and Political Science, International Relations and Foreign Policy. As well as providing critical analysis and research that can contribute theoretically and methodologically to these fields, it also provides opportunity for book promotions and article translations that will be the subject of the above disciplines or interdisciplinary fields. In the July 2022 issue of ATAD, the scientific world has brought 10 articles covering regional topics, especially historical science.

Broadcasting through the open access environment that provides convenience in accessing information of the modern age, ATAD aims to reach more readers in the field of social sciences. I would like to thank the scientists who contributed and contributed to the publication of ATAD's July issue.

JAHS Editör

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

ATAD

- 2 -

Tüm hakları saklıdır. © All rights reserved.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

İÇİNDEKİLER

Makaleler-Articles	
FÂTİMÎ-BİZANS SİYASÎ İLİŞKİLERİ (971-1069) Hüseyin ALİ	4
İRAN'DA ÖĞRENCİ HAREKETLERİ: PEHLEVİ DÖNEMİNDEN DEVRİM (1979) SÜRECİNE Mohammad RIGIDERAKHSHAN	22
ÇİN, MOĞOL VE SOVYET ÇEKİŞMESİ İÇERİSİNDE OSMAN BATUR'UN BAYTİK BOĞDA MÜCADELESİ Tekin TUNCER - Fazilet Pınar KOCAOĞLU UYUR	42
BALKAN SAVAŞLARI (1912-1913) VE SAVAŞTA TÜRK HAVA HAREKÂTI Osman YALÇIN	65
SOVYETLER BİRLİĞİ VE AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ, 1919-1945 Mehmet Erkan KILLIOĞLU	106
AFRODİT DAVASI: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRK BASININDA SANSÜR UYGULAMASINA BİR ÖRNEK Yaşar SEMİZ - Güngör TOPLU	131
MARİ MEKTUPLARINA GÖRE KOMUTAN İBAL-Pİ-EL'İN ELÇİLİK ROLÜ Kürşad Bardakçı	168
الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات: الدوافع والاحتمالات Halid KALAYCI	176
1839-1856 YILLARI ARASINDA MALATYA KAZASI'NIN NÜFUSU: ASPUZU'YA GÖÇ ve TANZİMAT FERMANI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRME Gülşen ULUKAYA	196
أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا Mohamad RASHID	215

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Article Type:** Research article**Geliş Tarihi:** 04.05.2022**Submitted:** 04.05.2022**Kabul Tarihi:** 16.05.2022**Accepted:** 16.05.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1112456>

Hüseyin ALİ¹

FÂTİMÎ-BİZANS SİYASÎ İLİŞKİLERİ (971-1069)

Öz: Bu araştırmada amaç, Bizans İmparatorluğu ile Fâtımî devleti arasındaki siyasi iliŐkilere ışık tutmaktır. Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh döneminde nüfuzlarını genişleterek Mısır'ı yönetimleri altına geçiren Fâtımîler, Bizanslıların Suriye'nin kuzeyinde ele geçirdiği şehirleri geri almaya çalıştılar. Bu siyasetin uygulanması için Fâtımî komutanlarından Cafer b. Felah görevlendirildi. Aralarında Antakya'nın da bulunduğu söz konusu şehirleri Bizanslıların elinden geri almak için büyük bir ordu hazırlayan Cafer b. Felah, çeşitli girişimlerde bulunduysa da amacına ulaşmayı başaramadı. Böylece Fâtımî devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki anlaşmazlıklar ve askeri hamleler 988 yılına kadar süregeldi. 988'de Mısır'a gönderilen imparator II. Basileios'un elçileri halife Fâtımî Azîz-Billâh'a çeşitli armağanlar sunarak iki devlet arasında barış anlaşması yapma talebini ilettiler. İki devlet arasında ateşkes anlaşması yapıldıysa da anlaşma uzun ömürlü olmadı ve çok geçmeden bozuldu. Bu arada Bizanslılar, her fırsatta Fâtımîleri hedef alırken iki taraf arasındaki silahlı çarpışmalar halife Müstansır-Billâh döneminin sonlarına kadar sürdü. Bu dönemde Suriye'deki birçok bölge ve şehir, Fâtımîlerin elinden çıkarak Fâtımîlerin Suriye'deki nüfuzu gerilemiş oldu.

Anahtar Kelimeler : Fâtımîler, Bizanslılar, II. Basileios, Azîz-Billâh, Antakya.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-İslami İlimler Fakültesi, husen222@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3237-1204>

FATIMID-BYZANTINE POLITICAL RELATIONS (971-1069)

Abstract: This research was meant to describe the political relationship between the Byzantine and Fatimid states. Due to the influence of the Fatimids extended to Egypt during the reign of the Fatimid Caliph Muizz Li-Dinillah, they tried to return the cities that the Byzantines had conquered in the north of the Levant. The effort was made by the Fatimid leader Jaafar bin Falah, as he prepares alarge army to return these cities from the Byzantines, including Antakya, but the mission failed to be accomplished. Conflicts and military attacks continued between the Fatimid state and the Byzantine Empire until the year 988, when the messenger of the Byzantine came to Egypt. II. Basileios Came with the gifts to the Fatimid Caliph Aziz-Billah requesting for a peaceful agreement between the two states, an agreement to stop fighting and attacking each other that last only for limited period and then Byzantines continued to seize opportunities to undermine the Fatimids. The reason why a military confrontations between the two sides were repeated until the end of the Fatimid Caliph Mustansır Billah's reign , where Many parts and cities of the Levant came out from under his rule, and the influence of the Fatimids receded from the Levant.

Keywords: Fatimids, Byzantines, II. Basileios, Aziz-Billah, Antakya.

GİRİŞ

Tunus'un Mehdiye şehrinde kurulan Fâtımî devleti daha sonraları Mısır'a geçerek burayı merkez edinmiş, böylece (909-1171) yılları arasında İslam dünyasının büyük bir bölümünü yönetimi altına almıştır.² Mısır'a yerleşip Kahire'yi başkent yaptıktan sonra Fâtımîler, nüfuzları zayıflamış olan Abbasîlerin yerine geçerek İslam dünyasının lideri olmak istediler. Bunun üzerine davetlerinin alanını genişleterek nüfuzlarını Abbasî devletinin topraklarına yaymaya koyuldular. Nüfuzlarını yaymak istedikleri bölgelerden biri de Hicaz bölgesi olup bu şekilde İslam dünyası nezdinde hilafetlerinin gücüne güç katmak istiyorlardı. Çünkü Mekke ve Medine'deki Haremeyn-i Şerifeyn'e egemen olmak hilafetin olmazsa olmazlarından görülmekteydi. Nitekim Fâtımîler de belli bir süre Hicaz'ı ellerinde tutmayı başardılar.³

² Muhammed Suheyli Takkûş, *Tarihu'l- Fâtımîyîn*, (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 2007), 90-91; Eymen Fûad Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1995), 12/230.

³ Cemaleddin Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 3.

Fâtımîler, ondan sonra nüfuzlarını Suriye'ye yaymaya koyuldular. Fâtımîlerin attıkları bu adımdan güttükleri iki hedef vardı: Birincisi, amansız düşmanları Sünni Abbasî halifeliğini ortadan kaldırmak. İkincisi, İslam dünyasını yönetimleri altına geçirip kendi mezhepleri olan Şiiliği yaymak.⁴

Fâtımîlerin hedeflerine ulaşması durumunda Suriye, Mısır savunmasının ön hattı olacaktı. Bu arada diğer hedefleri olan Doğu Akdeniz'e egemen olma hedeflerini de gerçekleştirmiş olacaktı. Bu şekilde Bizans ordularının Suriye ve Mısır'a erişmesine de engel olacaktı. Ancak Fâtımîler, Doğu'yu yönetimleri altına geçirmeden İslam dünyasının tek hâkimi olamayacaklarını anlamışlardı.⁵ Bunun için Fâtımî komutanı Cevher es-Sikillî, 970 yılında Cafer b. Felah komutasında başlattığı askeri bir harekât sonucunda Filistin ve Suriye'deki şehirleri ele geçirmeyi başardı.⁶ Sonuç olarak komutan Cafer b. Felah, ele geçirilen bölgelerde Abbasî halifesinin adını hutbelere çıkararak yerine Fâtımî halifesinin ismini geçirmiş oldu.⁷ Daha sonra Fâtımîler bir süre Abbasîlerin başkenti Bağdat'a da hakim olmayı başardı.⁸

Ancak Fâtımîler ondan sonra birçok sorunla karşılaştı. Bu sorunlardan biri de o dönemde ortaya çıkarak Abbasî halifeliğinin savunuculuğunu yapan Selçukluların ortaya çıkışıydı. Selçuklular, Fâtımîleri Bağdat'tan çıkararak Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh'ı tekrar halifelik makamına getirip Sünniliği bölgeye yeniden hâkim kıldılar. Aynı şekilde Suriye'deki şehirlerde yaşayan halkın Fâtımîlerin Şii mezhebine dayalı taassuplarından duyduğu rahatsızlık da söz konusuydu. Bununla birlikte en önemli sorun, Bizanslıların varlığıydı. Çünkü iki taraf arasında Suriye'deki şehirlerin ele geçirilmesi için birçok savaş ve çatışma yaşanmıştı.⁹

⁴ Ali Hasan el-Harbûtlî, *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1968), 124-125.

Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 114-115; Gülendam Tok, *Fâtımîlerin Dini ve Siyasi Düşünceleri* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018), 90.

⁵ Eymen Fûad Seyyîd, *ed-Devletu'l-Fâtımîyye*, (Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Ammetu li'l-Kitab, 2007), 135-136.

⁶ Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-hulefâ*, thk. Cemaleddin eş-Şeyyâl, (Kahire: el-Meclisu'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996), 1/120; el-Harbûtlî, *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*, 125.

⁷ el-Harbûtlî, *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*, 125.

⁸ Seyyîd, "Fâtımîler", 12/231.

⁹ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyyîn el-Hariciyye*, 5-6.

Suriye'yi yönetimleri altına geçiren Fâtımîler artık Bizanslılara komşu olmuştu. Böylece iki devlet arasında sürtüşmeler başlamış, Suriye'yi yönetimleri altına almak için aralarında birçok savaş yaşanmıştı. İki taraf bu süreçte karşılıklı olarak birbirlerine elçiler göndermek zorunda kalmış, antlaşmalar yapmış ve tutsak değişiminde bulunma yoluna gitmişti. Ancak Muiz-Lidînillâh dönemi başlarında Fâtımîlerin Suriye'yi yönetimleri altına geçirmesiyle birlikte iki taraf arasındaki ilişkiler canlanmaya başlamıştı. Bu ilişkiler, Fâtımîlerin Suriye'yi kaybettiği Müstansır-Billâh dönemine kadar canlılığını korudu.¹⁰

1. Muiz-Lidînillâh Dönemi (953-975)

Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh döneminde Fâtımî siyaseti Bizanslıların Suriye'de ele geçirdiği şehirleri geri alma noktasında odaklandı. Mısır'ı yönetimleri altına geçirip başkentlerini Kahire'ye taşıdıktan sonra Fâtımîler, Suriye'de Bizanslıların kendileri açısından tehdit oluşturmakta olduğunu düşündüler. Bunun üzerine Fâtımî komutanı Cafer b. Felah Şam'ın yanı sıra Suriye'nin güney kesimlerini ele geçirdi. 971 yılı Ocak ayında ise Cafer b. Felah, büyük bir orduyla 969 yılında Bizanslılar tarafından ele geçirilen Antakya üzerine yürüdü. Cafer, daha sonra Şam, Taberiye ve Filistin'e adam göndererek asker toplamaya başladı. Ardından topladığı bu askerleri Antakya üzerine gönderdi. Antakya'dan sonra Fâtımî askerleri İskenderun şehrine ulaştı. İskenderun'da bulunan Bizans askerleri ile Fâtımî askerleri arasında bir dizi çatışma yaşandı. Ancak Antakya'yı geri almaya yönelik bu askeri harekattan herhangi bir sonuç çıkmadı. Harekât ise Bizanslılar ile Fâtımîler arasındaki çatışmaların başlangıcı oldu.¹¹

2. Azîz-Billâh Dönemi (975-996)

Ondan sonra Fâtımîlerin halife Azîz-Billâh döneminde Humus, Hama ve Halep şehirlerini 976 yılında yönetimlerine geçirmiş olduğunu görüyoruz. Ancak Halep çok geçmeden Fâtımî halifesi Azîz-Billâh'a baş kaldırdı. Halep valisi Lü'lü, Bizans İmparatoru II. Basileios'a mesaj göndererek Fâtımîlere karşı kendisine yardımcı olmasını istedi. Lü'lü'nun çeşitli hediyeler gönderdiği Bizans imparatoru kendisine yardımcı olmayı kabul ederek Burcu adındaki Antakya

¹⁰ Suleymân er-Rahilî, *es-Sefarâtü'l-İslamiyye ile'd-Devleti'l-Bizantiyye*, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1994), 181.

¹¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtimiyyîn el-hulefâ*, 1/126; Cemaleddin Surûr, *en-Nufûzü'l-Fâtımî fi bilâd's-Şami ve'l-İrak*, (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabi, 1957), 22; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 218.

valisine mesaj göndererek Fâtımîlere karşı Halep valisine yardımcı olmak üzere ordusuyla Halep üzerine yürümesini istedi. Fâtımî ve Bizans orduları Azaz hisarı yakınlarında karşı karşıya geldiğinde iki taraf arasında dehşetli bir meydan savaşı yaşandı. Fâtımîlerin zafer kazandığı bu savaşta Bizanslılar yenilgiye uğrayarak onlardan çok sayıda kişi ölü ya da tutsak düştü.¹² Mengütekin komutasındaki¹³ Fâtımî ordusu Bizans ordusunun izini Antakya’ya kadar sürerek buradaki tarla ve bahçeleri ateşe verip köyleri yağmaladı. Ondan sonra Halep’e dönen ordu şehri kuşatırken şehir halkı direniş gösterdi. Kuşatma ağırlaştığında Hamdânî hükümdarı Sa’duddevle ve Lü’lü bir kez daha Bizans imparatoruna mesaj göndererek, “Halep’i alırlarsa Antakya’yı da alırlar, Antakya’yı alırlarsa İstanbul’u alırlar” mesajını ilettiler. Bunu duyan imparator, yüz bin askerle bizzat yola çıkarak Halep’e yöneldi. Bu arada Fâtımî ordusu da geri çekilerek Şam’ın yolunu tuttu.¹⁴ O dönemde Fâtımî devletinin güç kazanması nedeniyle Bizans İmparatorluğu’nun Suriye’deki faaliyetleri durma noktasına geldi. Bunun sonucunda Bizans’ın yayılmacı politikasına son verilmiş oldu ve Şam’ı yeniden yönetimleri altına geçiren Fâtımîler, defalarca Halep’e hücum edip ele geçirme girişiminde bulundu.¹⁵

Bizanslıların Halep’teki Hamdânîlere verdiğı destek vermesi ve yine Bizanslıların Halep’i defalarca ele geçirmeye ve nüfuzları altına almaya çalışan Fâtımîlere engel olması nedeniyle Fâtımîler ile Bizanslılar arasındaki anlaşmazlık sürüp gitti. Bu durum Bizans İmparatoru II. Basileios’un gönderdiğı Bizans elçilerinin Mısır’a ulaştığı 988 yılına kadar sürdü. Beraberlerinde Fâtımî halifesi Azîz-Billâh için çeşitli hediyeler getiren elçiler aracılığıyla imparator, halifeden iki devlet arasında barış ve antlaşma yapılmasını talep etti. Bizans imparatorunun böyle bir antlaşma yapılmasını istemesinin nedeni ülkesinde o dönemde yaşanan iç karışıklıklardı. Fâtımî halifesi Azîz-Billâh, elçilerin sunduğı

¹² Ebü’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kahire*, (Kahire: Darü’l kütüb, 1963), 4/118-120.

¹³ Yunus Emre Aydın, “Fâtımî Ordusunda Türk Unsuru”, Selçuk Üniversitesi: *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2020, 12/345.

¹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, 4/120-121.

¹⁵ Hasan Habeşî, *el-Harbu’s-Salibiyyeti’l-Uvla*, (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1947), 25.

talebi kabul etti¹⁶ ve antlaşma için çeşitli şartlar koştı. Bu şartların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz¹⁷:

1. Fâtımî halifesinin Mısır'a yapılmasını talep edeceği yardımların yapılması kabul edilecek.
2. Bizanslılar ellerinde mevcut olan tüm Müslüman tutsakları serbest bırakacak.
3. Bizanslıların yönetimi altında bulunan bölgelerdeki camilerde okunacak Cuma hutbelerinde Abbasî halifesi yerine Fâtımî halifesi için dua edilecek.
4. İki devlet arasındaki savaş yedi yıl süreyle duracak.

Yapılan bu antlaşma ve ateşkesin Fâtımîler ile Bizanslılar arasındaki savaşın durmasında bir etkisi olmadı. Çünkü Fâtımîler, Mengütekin komutasında bir orduyu Halep'e göndererek şehri kuşattılar. Bunun üzerine Hâmdanî hükümdarı Seyfuddevle'nin oğlu Sa'duddevle bir kez daha mesaj göndererek kendisinde Fâtımîlere karşı yardım talebinde bulundu. Bizans imparatoru Sa'duddevle'ye yardım olarak Antakya'daki naibinin komutanlığında yola çıkan bir ordu gönderdi. Elli bin kişiden oluşan ordu Cisir bölgesine kadar ilerleyerek orada, Asi nehrinin kenarında karargâh kurdu. Fâtımî ordusunun komutanı ise haberi alır almaz Halep'ten ayrılarak Asi nehrine yöneldi. İki ordu Asi nehrinin kenarında karşı karşıya gelirken burada, 991 yılında sonuçları açısından önemli sonuçlar doğuran bir savaş yaşandı. Savaşta yenik düşen Bizanslılar kaçıp Antakya'ya sığındı. Buna karşılık Fâtımî ordusu Halep'e yeniden harekât düzenleme ümidiyle Şam'a döndü.¹⁸

Bizans İmparatoru II. Basileios, Suriye'de Fâtımî nüfuzunun artması ve Halep'e tekrar tekrar saldırarak kuşatması sonucunda devletinin karşı karşıya bulunduğu tehlikenin farkına vardı. Bunun üzerine Suriye üzerine yürüyerek Halep'e kadar ulaştı. Halep'teki Hamdânî hükümdarı kendisine boyun eğdikten

¹⁶ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, 240; el-Harbûtî, *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*, 137.

¹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-Zâhire fi Mülûki Mısra ve'l-kahire*, 4/151-152; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993), 26/481; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, 240; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, 239; el-Harbûtî, *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*, 137.

¹⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-âmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 7/450; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, 240.

sonra Humus v e Tarsus'u da ele geçirdi.¹⁹ Daha sonra kırk gün boyunca Trablus'u kuşatti. Ancak şehre girmeyi başaramadı.²⁰ Ardından 995 yılında Suriye kıyılarının büyük bölümünü yönetimi altına altıktan sonra İstanbul'a geri döndü.²¹

Fâtimî halifesi Azîz-Billâh, Bizanslıların Suriye ilerinde nedenli ilerlemiş olduğunu görünce Bizanslıların bu ilerleyişini durdurmak üzere bizzat kendi komutasındaki bir orduyla sefere çıkma kararı aldı. Bunun için büyük askeri harekate hazırlık yapan Azîz-Billâh, veziri İsa b. Nasturus'tan karadan yola çıkacak orduya ek olarak Trablus'a denizden yola çıkacak bir deniz filosu kurmasını istedi. Ancak kurulan deniz filosunun içindeki on altı gemi daha savaşa çıkmadan yandı. Bizanslı tüccarları yangını çıkarmakla suçlayan Fâtimiler moral olarak bu olaydan fazlasıyla etkilendi. Bu tüccarlardan bazılarının Mısır'da gemi sanayisinin yapıldığı alana yakın bir yerde yaşadığını gören Mısırlılar Bizanslı tüccarlara saldırarak onlardan birçok kişiyyi öldürdüler. Daha sonra Azîz-Billâh başka bir filonun daha kurulmasını emretti. Filo hazır hale geldikten sonra gemiler Tartus'a doğru yola ıktı. Ancak çıkan fırtına sonucunda filodaki gemilerden çoğu deniz içinde tahrip oldu. Bizanslılar da Mısır filosunda bulunan bazı kişileri tutsak aldı.²² Karadan başlatılan harekâtu yürüten ordunun başında ise bizzat halife Azîz-Billâh bulunuyordu. Ancak ordu Bilbeys şehrine ulaştığında halife aniden ağır bir hastalığa yakalandı ve 996 yılında öldü. Böylece harekât da durmuş oldu.²³

¹⁹ Yahya b. Said el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, (Trablus: Gross Press, 1990), 228-230.

²⁰ elik, *Fâtimiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 220.

²¹ İbn Tağriberdî, *en-Ncm'z-Zâhire fi Mülûki Mısra ve'l-kahire*, 4/121; Hamza b. Esed b. Ali İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaçk*, thk. Suheyl Zekkâr, (şam: Dâru Hassân, 1983), 1/73; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtimiyîn el-Hariciyye*, 241.

²² el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 233; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtimiyîn el-hulefâ*, 241; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtimiyîn el-Hariciyye*, 240; el-Harbûtlî, *el-Azizubillâhi'l-Fâtimî*, 138.

²³ İbnü'l-EsİR, *el-âmil fi't-Tarih*, 7/475; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 235; İbn Tağriberdî, *en-Ncm'z-Zâhire fi Mülûki Mısra ve'l-kahire*, 4/121; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtimiyîn el-hulefâ*, 1/291; İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaçk*, 1/73.

3. Hâkim-Biemrillâh Dönemi (996-1021)

Hâkim-Biemrillâh, babası Azîz-Billâh'ın yerine geçti. Bu esnada on bir yaşında olan Hâkim-Biemrillâh'ın vesayetini ise babası Azîz-Billâh'ın tavsiyesine binaen Bercevân adında biri üstlendi.²⁴ Bu dönemde Bizanslılar, Fâtımîlere güç kaybettirmek için fırsat kollayıp durdu. Hâkim-Biemrillâh döneminde Suriye'de çeşitli karışıklıklar çıkarken 997 yılında Sur şehrinde ahali Fâtımî halifesine karşı ayaklandı ve Allâka adındaki Sur valisi Fâtımîlerden bağımsızlığını ilan etti. Aynı şekilde Müferric b. Dağfel b. Cerrâh da Filistin'de ayaklanarak Remle şehrini kuşatıp burada bağımsızlığını ilan etti ve şehri yakıp yıktı. Bu arada Bizans İmparatoru da büyük bir ordunun başında Suriye'ye sefer düzenleyerek Epemiye hisarını kuşattı.²⁵

Fâtımîler ise Bercevân'ın buyrukları doğrultusunda Suriye'ye çeşitli seferler düzenledi. Ceyş b. Samsâme komutasındaki kara birlikleri Remle şehrini kuşatırken çok sayıda asker taşıyan deniz filosu Sur limanını kuşattı. Böylece Fâtımîlerin kara ve deniz birlikleri Sur şehrinde bir araya gelmiş oldu. Fâtımî orduları ile Sur valisi arasında çıkan savaşın ardından vali Bizans imparatorundan sığınma talebinde bulunmak zorunda kaldı. Sur valisinin Fâtımîlere karşı yardım istediği İmparator II. Basileios destek için deniz kuvvetlerini gönderdi. Bizans ve Fâtımî gemileri karşı karşıya gelince şiddetli bir deniz muharebesi yaşandı. Savaştan Müslümanlar zaferle çıktı ve Bizanslılara ait bazı gemiler Fâtımîlerin eline geçti. Fâtımîler ele geçirdikleri gemilerde buldukları askerleri öldürdü. Geri kalan Bizans gemileri ise geri çekildi. Bunun sonucunda Sur halkı moral çöküntüsüne uğradı. Karadan ve denizden saldıran Fâtımî ordularına karşı koyacak gücü olmayan Sur halkı, teslim oldular ve can güvenliklerinin sağlanmasını talep ederek şehrin kapılarını Fâtımîlere açtılar. Sur valisi Allâka ve bazı adamları yakalanıp Kahire'ye götürüldü ve Allâka burada

²⁴ Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn Makrîzî, *el-Mevaizu ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hutati ve'l-Asâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3/6; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, 251; Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/199; Mustafa Kılıç, "Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebu Revke İsyanı ve Abbâsî-Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 200.

²⁵ İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/83; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehade, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/72; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 240; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyin el-Hariciyye*, 242; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", 200.

idam edildi.²⁶ Ondan sonra Fâtımî ordusu Filistin'deki Remle şehrinin valisi olan Müferric b. Dağfel b. Cerrâh'ın üzerine yürüyerek mağlup etti. Ordu daha sonra Epemiye'de bulunan Bizans ordusuyla çarpışmak üzere Şam'a yöneldi. İki ordu karşı karşıya gelince çarpışmalar başladı. İlk başta geri çekilen on bin kişilik Fâtımî ordusundan çok sayıda asker Bizanslılar tarafından öldürölüp mallarına el konuldu. Ancak bir anda "Doukas" adındaki Bizans komutanını hedef alan Müslüman bir asker, mızrağını komutanın vücuduna saplayarak düşüp ölmesini sağlayınca Allah'ın düşmanı öldürölldü naraları yükselmeye başladı ve geri çekilmeye başlayan Bizanslılardan çok sayıda kişi orada öldürölldü. Ondan sonra Ceyş b. Samsâme komutasındaki Fâtımî ordusu, Bizans ordusunu takip ederek Antakya'ya kadar ulaştı. Ardından zafer kazanmış bir halde Şam'a döndü. Böylece Bizanslıların Suriye'deki nüfuzu bitirilmiş oldu. Ancak Antakya'ya Bizanslıların elinde kaldı.²⁷

Fâtımîlerin Bizanslılara karşı peş peşe birçok zafer kazanmasına rağmen Bercevân, Mısır'daki iç karışıklıkları bitirebilmek için Bizanslılarla ateşkes yapılmasını talep etti. Böylece Bizans İmparatoru II. Basileios elçi göndererek barış anlaşması yapılmasını ve ateşkes ilan edilmesini önerdi. Bercevân, ayrıca imparatora çeşitli hediyeler de gönderdi. II. Basileios, Bercevân'ın önerisini kabul edince görüşmelere başlama kararı alındı. Ardından Bizans imparatoru da barış anlaşmasının şartları üzerinde anlaşmak üzere Kahire'deki Fâtımî halifesine bir elçi gönderdi.²⁸ Ancak Kahire'de görüşmeler devam ederken Bizans İmparatoru II. Basileios, Fâtımî birliklerinin Antakya'ya doğru ilerleyişini durdurmak amacıyla Suriye'ye karşı taarruz başlattı. Barış projesi tam bozulup gitmek üzereyken imparatorun bu taarruzundaki başarısızlığı, imparatorun güney sınırlarında barışı sağlayarak Bulgarlarla mücadeleye yönelmeyi tercih etmesine neden oldu. Böylece vakit kaybetmeden kendi topraklarına dönmeyi seçti.²⁹

Daha sonra Bizanslılar ile Fâtımîler arasında Kahire'de yürütölen görüşmelere devam edilerek aralarında barış antlaşması imzalandı. Bir dostluk antlaşması

²⁶ İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/83-84; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 241; Muhammed Abdullah İnân, *el-Hâkim-Bienrillâh*, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1983), 177.

²⁷ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 4/72; İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/83-85; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 242-243.

²⁸ İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/90; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyin el-Hariciyye*, 242.

²⁹ el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 248-249.

olan bu antlaşma 1001 yılında imzalanmış oldu. Fâtımî devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki antlaşmanın şartları şunlardı :

1. İki ülke arasındaki ateşkes on yıl sürecek³⁰.
2. Bizans İmparatorluğu Mısır'a ihtiyaç duyduğu tahılları sağlamayı taahhüt eder.
3. Fâtımî halifesi Fâtımî devletinin çeşitli noktalarında yaşayan Hristiyanlara dini ayinlerini ve ibadetlerini serbestçe yapmayı sağlayacak, kiliselerini yenilemelerine izin verecektir³¹.

Ancak Fâtımîler ile Bizanslılar arasındaki dostane ilişkiler çok geçmeden değişti ve Bizanslılar, Fâtımîler ile ticari ilişkileri kesme yoluna giderek Fâtımîlere ulaşan lojistik destek ve yardımları kestiler. Bunun nedeni ise Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın 1008 yılında Kudüs'te bulunan ve Hristiyanlar nezdinde büyük önem taşıyan Kıyame Kilisesi'nin yıkılması emrini vermesiydi.³² Çok sayıda Hristiyan her yıl Kıyame Kilisesi'nde düzenlenen Paskalya bayramı kutlamalarına katılmak üzere Mısır'dan yola çıkarak Kudüs'e gidiyordu. Aynı şekilde Bizans kralları ve önde gelen patrikler buraya gizli gizli gelip ziyaret ediyordu. Çünkü Hazret-i İsa'nın dünyaya geldiği ve aynı zamanda göğe yükseldiği yer olduğuna inanıyorlardı. Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh bunu öğrenince Remle'deki valisine yazarak Kıyame Kilisesi'nin yıkılmasını istedi. Bunun üzerine Fâtımî valisi de varıp kiliseyi yıktı. Bunu haber alan Bizans İmparatoru ise Kıyame Kilisesi'nin yıkılmasına karşılık olarak ülkesindeki bütün cami ve mescitlerin yıkılmasını emretti.³³

4. Zâhir-Lii'zâzîdînellâh Dönemi (1021-1036)

Hâkim-Biemrillâh döneminin sonlarında iki taraf arasında barışı sağlama girişimlerine rağmen Fâtımîler ile Bizanslılar arasındaki ilişkilerindeki gerginlik

³⁰ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, 4/72; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 248; İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/90; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), 281; Kılıç, *Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebu Rekeke İsyanı ve Abbâsî-Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme*, 201.

³¹ Ali İbrahim Hasan, *Misru fi'l-Usûri'l-Vusta*, (Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1947), 231; Hasan İbrahim Hasan, *ed-Devetu'l-Fâtımîyye*, (Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1958), 257; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyyîn el-Hariciyye*, 243; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), 281.

³² İbn el-Kalânsî, *Tarihu Dimaşk*, 1/108; el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 279-280.

³³ Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umeme ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 15/60-61.

devam etti. Hâkim-Biemrillâh 1021 yılında öldürölünce yerine oğlu Zâhir-Liî'zâzidînillâh geçti. Ancak Zâhir-Liî'zâzidînillâh'ın yaşı küçük olduğundan vesayetini halası Sittulmulk üstlendi.³⁴ Sittulmulk Bizanslılar ile görüşmeleri yeniden başlatarak iki devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmeye çalıştı.³⁵ Bunun için 1023 yılında Kudüs patriğini İmparator II. Basileios'a elçi olarak gönderdi. Elçi patrik, iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinin yeniden kurulması için çaba sarf edecek, Hâkim-Biemrillâh döneminde oluşan Hristiyanların mağduriyetini gidermek için Fâtımî devletinin attığı adımları imparatora haber vererek kiliselerin yeniden inşa edildiğini bildirecekti. İki taraf arasında yeni bir antlaşma tapılması konusunda uzlaşmaya varıldı. Fâtımî halifesi ile Bizans İmparatoru antlaşmanın şartlarını uygulamayı taahhüt etti. Bu şartlardan en önemlileri şunlardı ³⁶:

1. Bizans imparatorunun Kıyame Kilisesi'ni yeniden inşa etmesine izin verilecek.
2. Fâtımî devletinin sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanlara, Müslümanların camiye dönüştürdükleri hariç olmak üzere yıkılmış olan kiliseleri yeniden inşa etmesine izin verilecek.
3. Kudüs patriğini tayin hakkı sadece Bizans imparatorunda olacak.
4. Fâtımî devleti Halep'e yönelik her türlü saldırganca eylemden geri duracak.
5. Fâtımî devleti başta Sicilya'da bulunan ve Bizans İmparatorluğu'na tehditler savuran, Bizans İmparatorunun Fâtımî deniz filosunun Sicilya'yı boyunduruğu altına almayı zorlaştıracak şekilde saflarına katılmasından çekindiği düşmanlar olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun düşmanlarına her türlü desteği vermekten geri duracak.

Buna karşılık Bizans İmparatoru VIII. Konstantinos'un da Fâtımî devletine şu taahhütlerde bulunduğu görölmektedir ³⁷:

³⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısra ve'l-kahire*, 4/248; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), 293.

³⁵ Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2013), 44/88.

³⁶ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyin el-Hariciyye*, 243-244.

³⁷ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), 298.

1. Fâtımîler Kıyame Kilisesi'nin yıktığı zaman Bizanslıların yıktığı İstanbul camii yeniden inşa edilecek.
2. Bizanslıların yönetimi altında bulunan bölgelerdeki Müslümanlara ait bütün camilerde okunacak Cuma hutbelerinde Abbasî halifesi yerine Fâtımî halifesinin ismi anılacak.
3. İmparator, Bizanslıların elinde bulunan Müslüman tutsakları serbest bırakacak³⁸.
4. Bizans İmparatoru, Fâtımîlere isyan ederek Bizanslılara sığınan Remle valisi Müferric b. Dağfel b. Cerrâh'a her türlü desteği vermekten geri duracak³⁹.

Ancak Bizanslılar, Fâtımîlerle yaptıkları bu barış antlaşmasını 1031 yılında bozdu ve Fâtımîlere isyan etmeleri için Suriye'deki Arap hükümdarlara destek verme yoluna gittiler. Bizans orduları daha sonra Remle valisi Müferric b. Dağfel b. Cerrâh'la birlikte Suriye üzerine yürüdü. Epemiye'ye kadar ulaşan Bizans orduları burayı alarak yağmaladılar ve kaleyi ele geçirip ahalisinden kadın - erkek birçok kişiyi tutsak ettiler.⁴⁰

5. Müstansır-Billâh Dönemi (1036-1094)

Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh döneminin başlarında Fâtımî devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde iyileşme oldu. İki taraf karşılıklı olarak birbirine elçi gönderme yoluna gitti. İlişkilerdeki bu iyileşme Bizans İmparatoru IV. Mihail ile 1037 yılında ateşkes antlaşması yapılmış oldu. Antlaşmanın maddeleri şunlardı ⁴¹:

1. Ateşkesin süresi otuz yıl olacak.

³⁸ Kılıç, *Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebu Revoke İsyanı ve Abbasî-Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l- Hikme*, 201.

³⁹ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, 244.

⁴⁰ Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ali b. Şahinşah b. Eyyub, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, (Kahire: el-Matbaatu'l-Huseyniyye, 1907), 2/158.

⁴¹ Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, 2/162; er-Rahilî, *es-Sefarâtu'l-İslamiyye ile'd-Devleti'l-Bizantiyye*, 197.

2. Bizanslıların Kıyame Kilisesi'ni onarmaya devam etmelerine izin verilecek (Bizans İmparatoru bu iş için Kudüs'e mimarlar göndererek büyük miktarda para tahsis etti).

3. Bizanslılar ellerinde bulunan beş bin Müslüman tutsağı serbest bırakacak.

Bu antlaşmadan sonra Fâtımîler ile Bizanslılar arasında bir barış ve dostluk dönemine girilmiş oldu. Özellikle İmparator IX. Konstantinos'un yönetime gelmesinden sonra Fâtımîler ile dostluk ilişkileri bozulmamaya özen gösterildi. Bizans İmparatoru 1047 yılında Fâtımî devletinde durum bozulurak fiyatların arttığı ve bir kıtlığın yaşandığı dönemde halife Müstansır-Billâh'a büyük bir hediye gönderdi. Hediye, otuz kantar kırmızı altından oluşmaktaydı ve her kantarı on bin Arap Dinarı değerindeydi.⁴²

Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh, Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkilerden yararlanarak kendi devletinin ekonomisini canlandırmaya çalıştı.⁴³ Bu çerçevede 1048 yılında Bizanslılarla yapılan antlaşmayı yenileme yoluna gitti. Bu arada İmparator IX. Konstantinos ile dostluk ilişkilerini sağlamlaştırmaya baktı. 1054 yılında Mısır'da pahalılık yaşanıp salgın çıktığında da Müstansır-Billâh Bizanslılardan yardım istedi. Bu arada İmparator IX. Konstantinos'a elçi göndererek kendisine büyük miktarlarda buğday göndermesini istedi. Bizans İmparatoru yardım etmeyi kabul etti. Ama çok geçmeden öldü ve yerine İmparatoriçe Theodora geçti. İmparatoriçe Theodora, Fâtımî halifesine haber salarak birilerinin kendisine karşı çıkması durumunda kendisine destek vermesini istedi. Ayrıca Suriye'de Selçuklulara karşı koymak için yardımcı olmasını istemesinin yanı sıra kendisiyle bu iş için askeri antlaşma yapmasını şart koştu. Fâtımî halifesi bu isteğini reddedince⁴⁴ Theodora, istemiş olduğu buğdayın sevkiyatını durdurdu. Ardından İstanbul camiinde hutbeyi Abbâsî

⁴² Şehabeddin Muhammed b. Suheyl b. Ahmed b. Mansûr el-Ebşihî, *el-Mustatraffi kulli fenn mustazraf*, (Beyrut: Dâru Alemlî'l-Kutub, 1998), 305; Takkûş, *Tarihu'l- Fâtımîyîn*, 377; Mustafa Alican, "Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billah Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", İstanbul: *Tarih Dergisi*, 2014, Sayı 59/6; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, 341.

⁴³ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyîn el-Hariciyye*, 246.

⁴⁴ Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn Makrîzî, *el-Munteka min Ahbârî Mıs li'bn Müyesserr*, thk. Eymen Fûad Seyyîd, (Kahire: el-Mahedu'l-İlmiyyu'l-Ferensî,1981),13; Takkûş, *Tarihu'l- Fâtımîyîn*, 377.

halifesi el-Kaim bi'Emrillâh adına okuttu. Bu da aralarındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu.⁴⁵

İmparatoriçe Theodora'nın izlemiş olduğu bu siyasetin Bizans İmparatorluğu'nun Fâtımî devleti ile ilişkilerinin geleceğini büyük ölçüde etkiledi. Bu durum Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh'ın öfkelenerek Theodora ile savaşıma karar vermesine neden oldu. İbn Mulhim komutasında hazırladığı ordu Lazkiye üzerine yürüdü. İbn Mulhim şehre vararak kuşatma altına aldı. Bunun nedeni, İmparatoriçenin ateşkes antlaşmasını bozarak Mısır'a tahl sevkiyatını durdurmasıydı. Suriye'nin diğer bölgelerinde de Bizans topraklarına taarruz düzenleneceği ilan edildi. Ardından Fâtımî orduları, Epemiye üzerine yürüyerek yakınlarındaki Kastûn şehrini kuşattı. Fâtımîler daha sonra Antakya etrafına yürüyerek buraları yağmaladılar. İmparatoriçe Theodora bunu haber aldığı anda deniz yoluyla seksen gemiden oluşan bir filo gönderdi. Bunun sonucunda 1055 yılında Fâtımîler yenildi ve ordu komutanının yanı sıra kendisine eşlik eden komutanlar da tutsak edildi.⁴⁶

Müstansır-Billâh buna rağmen görüşmelerin yeniden başlaması için çaba gösterdi. Bunun için kadı Ebu Abdullah el-Kudaî'yi iki devlet arasındaki anlaşmazlıklara çözüm bulmak için İstanbul'a gönderdi. Ancak İmparatoriçe Theodora, Fâtımî elçisinin İstanbul'da olmasına aldırmadığı gibi kendisini hoş da karşılamayıp hakaret etti. Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh, İmparatoriçe Theodora'nın Fâtımî devletine yönelik düşmanca tutumlarını ve elçisinin maruz kaldığı kötü davranışları görünce Kıyame Kilisesi hazinelerinin yanı sıra değerli varlıklarının getirtilmesini istedi. Bu da Müstansır-Billâh ile Bizanslılar arasındaki ilişkilerin bozularak ilişkilerde gerginlik yaşanmasında çok etkili oldu.⁴⁷ Daha sonra 1069 yılında özellikle de Suriye'de her iki devlet açısından tehdit oluşturmaya başlayan Selçuklu tehlikesine karşı koymak için Fâtımîler ile Bizanslılar arasında yeniden dostluk ilişkileri kuruldu. Bu ilişkiler büyük önem kazanmaya başlarken iki taraf arasında elçiler gidip gelmeye başladı.⁴⁸

SONUÇ

⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/120.

⁴⁶ Makrîzî, *el-Mevaizu ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hutati ve'l-Asâr*, 2/158; Makrîzî, *el-Munteka min Ahbâri Mısır li'bn Müyesser*, 13.

⁴⁷ Makrîzî, *el-Munteka min Ahbâri Mısır li'bn Müyesser*, 14.

⁴⁸ Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyin el-Hariciyye*, 5.

Bu araştırmada biz Fâtımîler ile Bizanslılar arasındaki ilişkileri ele aldık. Fâtımîler, Suriye'yi yönetimleri altına geçirmeye çalışarak Bizans İmparatorluğu'na komşu olmaları bu ilişkilerin iyice canlılık kazanmasına neden oldu. Böylece Mısır'a komşu bir ÷lke olan Suriye'nin taşıdığı stratejik önem ortaya çıkarken, Fâtımîlerin siyasi nüfuzlarını Bağdat yönünde yaymalarında Suriye'nin hareket noktası oluşturduğu anlaşılmaktadır. Suriye aynı zamanda Fâtımîler açısından Bizans İmparatorluğu ile yaşanan çekişmenin temas hattı niteliğini taşımaktaydı. Bu yüzden Fâtımîler, Mısır'a girmiş oldukları ilk andan itibaren Suriye'de yer edinmeye çalışmışlardır. Bu şekilde sınırlarını iki devlet, Abbasî devleti ile Bizans İmparatorluğunun oluşturduğu tehditlere karşı korumaya çalışan Fâtımîler, aynı zamanda Suriye'yi hilafetlerinin rakibi olan Abbasî halifeliğini yıkmanın merkezi olarak görüyorlardı. Bu yüzden ilgilerini Suriye'yi ele geçirme noktasında yoğunlaştırdılar.

Fâtımîler bu iş için komutanlarından biri olan Cafer b. Felah'ı görevlendirdiler. Cafer b. Felah birçok şehri ele geçirip Antakya'yı geri almaya çalıştıysa da başaramadı. Ondan sonra Fâtımî devleti, Bizans İmparatorluğunun sınır komşusu oldu. Bunun sonucunda iki taraf arasında savaş başladı. Fâtımîler, Bizanslılara karşı birçok zafer kazandı. Daha sonra iki devlet arasında antlaşma ve antlaşmalar yapıldı. Fâtımîler bu antlaşmalar sayesinde Bizanslıların elinde olan birçok Müslüman tutsağı da kurtarmayı başardı. Bu ilişkiler önce Muiz-Lidînillâh döneminden itibaren başladı. Bu dönem aynı zamanda Suriye'ye egemen olma sürecinin de başlangıcını oluşturmaktaydı. Bu durum Müstansır-Billâh dönemine kadar sürdü. Bu dönemde Fâtımîlerin Suriye ve Bizans İmparatorluğu sınırları üzerindeki nüfuzları zayıfladı. Hem Bizanslılar hem de Fâtımîler birbirlerine karşı uzun süreli kan kaybettirme savaşları vermeye çalıştı. Ancak savaşı sürdürecekle gücü kendilerinde bulmadıkları dönemlerde görüşme ve diplomasi yoluna baş vurarak ateşkes antlaşmaları ve antlaşmalar yapma yoluna gidiyorlardı. Ancak bu antlaşma ve antlaşmalar da çok geçmeden bozuluyordu. Her iki taraf aralarındaki ateşkes antlaşması ve antlaşmalardan yararlanırken örnek olarak İmparator II. Basileios'un Bulgarlarla savaşa vakit ayırmak için Fâtımîlerle ateşkes ve antlaşma yapmayı tercih ettiğini görüyoruz.

Aynı şekilde Müstansır-Billâh'ın da Bizanslılarla ateşkes antlaşması yaptıktan sonra bu huzur ve istikrar döneminden yararlanarak Mısır'a büyük miktarlarda buğday sevkiyatı yapılmasını talep etti. Ancak İmparator IX. Konstantinos'un ölümlü, Müstansır-Billâh'ın bu talebinin yerine getirilmemesine neden oldu. İki

taraf arasındaki ilişkiler, Fâtımîlerin Suriye üzerindeki nüfuzları zayıflayınca kadar bu şekilde savaş ve barış, ateşkes ve anlaşma arasında gidip geldi.

KAYNAKÇA

- Alican, Mustafa. "Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billah Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", İstanbul: *Tarih Dergisi*, 2014. 59/6.
- Înân, Muhammed Abdullah. *el-Hâkim Biemrillâh*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1983.
- Aydın, Yunus Emre "Fâtımî Ordusunda Türk unsuru", Selçuk Üniversitesi: *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2020, 12/345.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Ebu'l-Fida, İmaduddin İsmail b. Ali b. Şahinşah b. Eyyub. *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*. Kahire: el-Matbaatu'l-Huseyniyye, 1907.
- el-Antakî, Yahya b. Said. *Tarihu'l-Antakî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, Trablus: Gross Press, 1990.
- el-Ebşihî, Şehabeddin Muhammed b. Suheyl b. Ahmed b. Mansûr *el-Mustatraf fi kulli fenn mustazraf*. Beyrut: Dâru Alemi'l-Kutub, 1998.
- el-Harbûtî, Ali Hasan. *el-Azîzubillâhi'l-Fâtımî*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1968.
- er-Rahilî, Suleymân. *es-Sefarâtu'l-İslamiyye ile'd-Devleti'l-Bizantiyye*. Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1994.
- Habeşî, Hasan. *el-Harbu's-Salibiyyeti'l-Uvla*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Hasan, Ali İbrahim. *Misru fi'l-Usûri'l-Vusta*. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1947.
- Hasan, İbrahim Hasan. *ed-Devletu'l-Fâtımîyye*. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1958.

- İbn el-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umemi ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn el-Kalânsî, Hamza b. Esed b. Ali. *Tarihu Dimaşk*. thk. Suheyl Zekkâr, Şam: *Dâru Hassân*, 1983.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihu İbn Haldûn*. thk. Halil Şehade, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1988.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Kahire: Darü'l kütüb, 1963.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed *el-âmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Kılıç, Mustafa. "Fâtımi Halifesi el-Hâkim'e Karşı Ebu Revke İsyanı ve Abbâsî Fâtımi Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru'l-Hikme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/1 (2008), 200.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn. *el-Mevaizu ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hutati ve'l-Asâr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn. *el-Munteka min Ahbâri Mısır li'bn Müyesser*. thk. Eymen Fûad Seyyîd, Kahire: el-Mahedu'l-İlmiyu'l-Ferensî, 1981.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkadir Takiyyuddîn. *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*. thk. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire: el-Meclisu'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996.
- Öz, Mustafa. "Hâkim-Biemrillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Mûstansır-Billâh el-Fâtımî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/120. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Murat. "Zâhir el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/88. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Seyyîd, Eymen Fûad. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/230. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Seyyîd, Eymen Fûad. *ed-Devletu'l-Fâtımîyye*. Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Ammetu li'l-Kitab, 2007.
- Surûr, Cemaleddin. *Siyâsetu'l-Fâtımîyyîn el-Hariciyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994.

- Surûr, Cemaleddin. *en-Nufûzu'l- Fâtımî fi bilâd'ş-Şami ve'l-İrak*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1957.
- Takkûş, Muhammed Suheyl. *Tarihu'l- Fâtımîyîn*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007.
- Tok, Gülendâ. *Fâtımîlerin Dini ve Siyasî Düşünceleri*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti'nde Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Article Type:** Research article**Geliş Tarihi:** 02.04.2022**Submitted:** 02.04.2022**Kabul Tarihi:** 8.06.2022**Accepted:** 08.06.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1097630>

Mohammad RIGIDERAKHSHAN¹

İRAN'DA ÖĞRENCİ HAREKETLERİ: PEHLEVİ DÖNEMİNDEN DEVİRİM (1979) SÜRECİNE

Öz: İran'da yurtdışına öğrenci gönderilmesi süreci Kacar Hanedanlığı dönemiyle birlikte başlamıştır. Avrupa'ya eğitim almaları için gönderilen öğrenciler daha sonra İran'ın siyasal ve sosyal tarihi açısından önem arz eden toplumsal hareketlerin başlamasında adeta öncü rolü üstlenmişlerdir. Bu çalışmada İran'da öğrenci hareketlerinin ulusal düzeyde etkinlik kazanmaya başladığı Pehlevi döneminden başlanarak, 1979 İran İslam Devrimi'ne kadarki süreçte öğrenci hareketlerinin pozisyonu ve fonksiyonu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda İran içerisinde etkili olan öğrenci grupları ve İran dışında faaliyetlerde bulunan öğrenci konfederasyonları ele alınmıştır. Öğrenci hareketleri incelendiğinde Tudeh Partisi'nin ve Milli Cephe'nin söz konusu oluşumlar üzerindeki etkisi ön plana çıkarken, devrim süreciyle birlikte ise İslamcı kimliğe sahip öğrenci gruplarının etkili olmaya başladığı saptanmıştır. Çalışma kapsamında incelenen kaynaklardan hareketle İran'da toplumsal hareketlerde öğrenci gruplarının kitlesel seferberlik oluşumunda harekete geçirici etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İran'da çeşitli öğrenci gruplarına öncülük eden isimlerin 1979'da gerçekleşen devrimle birlikte yeni bir anayasal yapının kuruluş aşamasında da kritik roller üstlendikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran'da Toplumsal Hareketler, Öğrenci Hareketleri, İranlı Öğrenciler Konfederasyonu, Devrim ve Öğrenci Hareketi.

¹ Dr., Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, rigi.derakhshan@gmail.com , [ORCID](https://orcid.org/0000-0003-1495-6284)

Student Movements in Iran: From the Pahlavi Period to the 1979 Revolution Process

Abstract: Sending students abroad in Iran started with the Kacar period. Students who were sent to Europe for education later played a pioneering role in the realization of social movements that are important for Iran's political and social history. In this study, the position and function of the student movements in the period from the Pahlavi period, when the student movements started to gain effect in Iran until the Iran Islamic Revolution of 1979 were emphasized. In this context, student groups operating in Iran and student confederations operating outside Iran were discussed. When the student movements were examined, it was determined that the influence of the Tudeh Party and the National Front on these formations came to the forefront, and with the revolution process, student groups with an Islamist identity started to be effective. With this study, it is understood that student groups in social movements in Iran have a mobilizing effect in the formation of mass mobilization. Also, it is seen that the leaders of various student groups in Iran played critical roles in the establishment of a new constitutional structure with the revolution in 1979.

Keywords: Social Movements in Iran, Student Movements, Iranian Students Confederation, Revolution and Student Movement.

GİRİŞ

1960'larda Avrupa ülkelerindeki ve ABD'deki öğrenci hareketleri uluslararası siyasal ve toplumsal alandaki gelişmelerden etkilenmiş ve kendi ülkelerinde vuku bulan sosyal süreçlerde önemli etkiler yaratmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi altında büyüyen ve söz konusu süreçte üniversitelerde öğrenci olan orta sınıfa mensup gençler dönemin mevcut sistemleri karşısında konumlanmışlardır. Sistem değişikliği talebinde bulunan gençlerin toplumsal anlamda destek bulmaları, etkin öğrenci gruplarının oluşturulmasının da zeminini hazırlamıştır. Ayrıca Soğuk Savaş süreci, Küba Devrimi, Cezayir Devrimi, Vietnam Savaşı, Arap-İsrail Savaşları gibi gelişmeler pek çok ülkedeki öğrenci hareketleri üzerinde etkili olmuştur. Bu gelişmeler

İran'daki öğrenci hareketlerini de etkisi altına almış ve adeta öğrenci hareketlerine ivme kazandırmıştır.

1934 yılında kurulan Tahran Üniversitesi ise İran'ın modern anlamdaki ilk üniversitesidir. Rıza Şah Pehlevi, modernleşme sürecini hızlandırmak için Tahran Üniversitesi'ni kurmuştur². Böylelikle geçmişte İran'ın elitlerine sağlanan yüksek öğretim artık İran'ın orta ve alt sınıfının da hizmetine sunulmuştur. Öncesinde toplam 1100 öğrenci yurtdışına eğitim için gönderilmişken, 1935'te Birinci Pehlevi döneminde ise 1040 yeni öğrenci devlet bursu ile yurtdışına eğitim almaları için gönderilmiştir³.

İran'da öğrenci sayısında ciddi bir artışın söz konusu olduğu 1950-1960'lı yıllarda ekonomik gelir düzeyi yüksek olan aileler çocuklarını eğitim almaları için çoğunlukla yurtdışına göndermişlerdir. Yurtdışı eğitimi almak için Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya giden öğrenciler uluslararası sistemi etkileyen siyasal ve sosyal gelişmelerin etkisinde kalmışlardır. Nüfuzlu ailelere mensup bu öğrenciler giderek sol ideolojinin etkisi altına girmiş ve yurtdışında aktif olan İranlı öğrencilerin kurduğu konfederasyonların bünyesine dahil olmuşlardır. Yurtdışındaki İranlı öğrenci kuruluşlarının büyük bir çoğunluğu Tudeh Partisi⁴ ve Milli Cephe'nin⁵ etkisinde olmuştur. İran 1979'da gerçekleşen devrim sürecinde de yurtdışındaki öğrenci konfederasyonları önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle dönemin İran istihbarat servisi SAVAK

² Mesud Sefiri, Diruz Emruz ve Ferdaye Cumbeshe Daneshcuyiye İran, Tahran, Ney Yayınevi, 2000, s. 13.

³ Metin, a.g.e., s. 43.

⁴ 1942'de İran'ın Sovyet ve İngiliz işgaline uğradığı dönemde Tudeh Partisi kurulmuştur. Parti'nin ilk kongresinde Süleyman İskenderi partinin kuruluş amacını şu şekilde özetlemiştir; Tudeh'in hedefi, halkı, işçileri, çiftçiler, tüccarlar, sanatkârlar ve aydınları bir araya toplamaktır .Gergozlu, s. 60.

⁵ Milli Cephe, İran'daki nasyonalist partilerin başında gelmektedir. 1949 yılının Eylül ayında halk tarafından seçilen yirmi kişilik bir grup seçimlerde özgür bir ortamın olmadığı gerekçesiyle Şah'a yönelik yazılı bir metin sunmak amacıyla bir araya gelmiştir. Bu grubun kuruluş aşamasında temel iki amacı olmuştur. İlki istiklal, ikincisi ise özgür bir seçim ile milli bir hükümetin oluşturulması şeklindedir. Katouzian, s.150.

yurtdışındaki öğrenci hareketlerini kontrol altına almayı amaçlamıştır. Muhammed Rıza Pehlevi *Tarihe Cevap* kitabında İran'da devrimin gerçekleşmesinin nedenleri arasında basın eleştirileri, terörizm ve öğrenci ayaklanmalarını sıralamıştır. Bu faktörler nedeniyle Şahlık rejiminin son bulduğunu ifade eden Muhammed Rıza Pehlevi, öğrenci hareketlerinin ve basının ülke dışından yönlendirildiğini ileri sürmüştür. Yurtdışındaki öğrenci konfederasyonları İran içerisindeki öğrenci grupları ile birlikte hareket etmeye başlamış ve kısa süre sonra ise gerilla faaliyetleri ile Şahlık rejimi doğrudan hedef alınmıştır⁶.

Yukarıdaki bilgilerden/bağlamdan hareketle bu çalışmada İran'daki öğrenci hareketlerinin kökenlerine eğilerek, İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuna değin önemli dönüm noktaların öğrenci hareketlerinin rolü ele alınmıştır. Bu bağlamda ilk öğrenci gruplarının yurtdışına eğitim için gönderildiği Kacar döneminden başlanarak, ilk öğrenci örgütlenmelerinin başladığı Pehlevi dönemindeki gelişmelere dikkat çekilmiş ve İran İslam Devrimi sürecinde öğrenci hareketlerinin fonksiyonu saptanmaya çalışılmıştır. Ayrıca devrimin ardından kurulan yeni siyasal yapı içerisinde yer alan aktörlerin geçmişteki öğrenci hareketleri içerisindeki rollerine dikkat çekilmiştir.

İRAN'DA YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME SÜRECİ

Kacar döneminde diğer ülkelerle girilen savaşlarda başarısız olunmasının ardından Avrupa'ya teknik ve bilim öğrenilmesi için öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır. Meşrutiyet devrimi sürecinde de eğitim-öğretim için yurtdışına öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Pehlevi döneminde ise ülkeyi modernleştirme çalışmaları kapsamında yurtdışında öğrenci gönderilmiştir. Pehlevi döneminde gerçekleştirilmesi amaçlanan modernleştirme projesi demokratik temellere dayanmadığı

⁶ Emaduldin Baki, *Cumbeshe Daneshcuye İran Ez Agaz Ta Engılabe Eslami*, Tahran, Camee, 2000.

gerekçesiyle yurtdışında gönderilen öğrenciler tarafından eleştirilmiş hatta muhalefet edilmiştir. Öğrenciler söz konusu süreçte Tudeh ve Milli Cephe partilerinde aktif rol almaya başlamışlardır⁷.

İran modern ilimler ile Kacar döneminde Nasuriddin Şah'ın sadrazamı Emir Kebir'in Darulfünun medreselerini kurmasıyla aşına olmaya başlamıştır. Darulfünun kurulduktan sonra İranlıların bakış açısı modern ilimlerin etkisi ile pek çok konuda değişmeye başlamıştır. Darulfünun İran'da kurulan modern üniversitelerin temelini oluşturan bir yapıya sahip olmuştur⁸.

İran'da yurtdışı eğitimi için 1811'de İngiltere'ye gönderilen iki öğrenci; Muhammed Kazım (Abbas Mirza sarayının ressamının oğlu) ve Hacıbaba Evshar (dönemin elit ailelerinden birinin çocuğu)'dır. Daha sonra 1815 yılında ise beş kişilik bir öğrenci grubu Hacıbaba Evshar'ın eğitim gördüğü İngiltere'ye gönderilmiştir. Bu öğrenciler filoloji, tıp, askeri teknoloji ve mühendislik bölümlerinde eğitim almaları için yurtdışına gönderilmişlerdir. Beş kişilik öğrenci grubunda yer alan Mirza Rıza, İngiliz Kraliyet Askeri Akademisinde eğitim almış ve Darulfünun kurulurken mimari yapısını Avrupa'daki mimari yapıdan etkilenerek çizmiştir. Grubun bir diğeri üyesi olan Mirza Cafer Khan Tebrizi, 1834'ten 1844'e kadar İstanbul'da İran Büyükelçiliği görevini yürütmüştür⁹. Yine aynı grupta yer alan Mirza Salih Şirazi ise 1836 yılında İran'ın ilk gazetesi olan Kağezi Akhbar'ı yayınlamıştır¹⁰.

Mirza Tegihane Ferahani Emir Kebir, 1859'da Darulfünunun en başarılı öğrenciler arasından seçtiği 42 kişilik bir öğrenci grubunu Fransa'ya tıp, askerlik ve mühendislik alanlarında eğitim almaya göndermiştir.

⁷ Afshin Metin, *Konfederasyone Tarikhe Cumbeshe Daneshcuyane İrani Der Hkaric Ez Keshver (1352-1357)*, Çev. Erestu Azeri. Tahran, Şiraze Yayınevi, 1999, ss.30-39.

⁸ Davud Raqi, *Utopyaye Cumbeshe Daneshcuyiye İran*, Tahran, Mahname Zemaneh, 2003, ss. 42-53.

⁹ Metin, a.g.e., ss. 32-37.

¹⁰ Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan "*İran'da Basımın Doğuşu ve Gazeteler*", Erciyes İletişim Dergisi, 6 (2). ss. 975-994.

Meşrutiyet devrimi sürecinde de hem devlet kurumları hem de özel vakıflar yurtdışı eğitimi almaları için çok sayıda öğrenciyi Avrupa'ya göndermiştir. 1910'da Meclis'te yurtdışına öğrenci gönderilmesi için bir kanun tasarısı görüşülmüş ve kabul edilen kanuna göre her yıl 30 öğrenci burslu olarak yurtdışı eğitimi almak için gönderilmiştir. 1918'e gelindiğinde ise yaklaşık 500 öğrenci Avrupa'da eğitim almaktaydı¹¹.

İran'da Öğrenci Hareketlerinin Başlama Süreci

İran'da öğrenci hareketlerinin başlamasıyla ilgili farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Bu yaklaşımlardan biri; İran'da öğrenci hareketlerinin başlamasını üniversitenin kurulmasından öncesine; Kacar döneminde ve Birinci Pehlevi döneminde yurtdışına gönderilen öğrencilerin faaliyetlerine dayandırılmaktadır. Buna yaklaşıma göre yurtdışına gönderilen öğrenciler, "öğrenci hareketi" fikrini İran'a taşımışlardır. Zira söz konusu gruptaki öğrenciler daha sonra İran üniversitelerinde önemli kürsülerde yer almış ve üniversite öğrencilerine kendi bakış açıları doğrultusunda gelişmeleri değerlendirmelerinde etkili bir rol oynamışlardır. Bir başka yaklaşıma göre ise Tahran Üniversitesi'nin kurulmasının ardından İran'da öğrenci hareketleri başlamıştır¹². Bu yaklaşımı savunan araştırmacılara göre modernleşme sürecindeki eğitimin etkisi ve üniversite kurulmasıyla birlikte öğrenci hareketlerine zemin hazırlanmıştır¹³. Söz konusu yaklaşımlar, tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda İran'da modernleşme sürecinin bir sacayağı olarak öğrenci hareketleri de ivme kazanmıştır.

1936'da Tahran Üniversitesi'nin öğrencileri akademik personelin sayısının azlığı ve üniversitede yeterli teçhizatın bulunmaması nedeniyle protestolarda bulunmuşlardır. Bu protestolar İran'da dönemin önde

¹¹ Metin, a.g.e., ss. 32-43.

¹² Ervand Abrahamian, İran Beyne Do Engılab, Çev. Kazım Firuzmend, Tahran, Merkeze Tahran, 1998, ss.145.

¹³ Sefiri, a.g.e., ss. 112.

gelen sol gruplardan Tegi Erani* (daha sonra Tudeh Partisini kuracak olan grup) grubunun telkinleri neticesinde gerçekleştirilmiştir ¹⁴.

Pehlevi Donemi ğrenci Hareketleri: Milli Cephe, Tudeh ve İşlamcı Gruplar

Rıza şah 1941'de İşan'ı terk ettikten sonra yerine oğlu Muhammed Rıza şah'ın tahta geçmiştir. Boyelelikle ülkedeki yeni siyasal atmosferle çeşitli gruplar gemişteğine kıyasla daha zgr hareket edebilecekleri bir ortama kavuşmuşlardır. Bu süreç Tudeh Partisi açısından Tahran niversitesi'ndeki ğrenci grupları üzerinde etkinlik kurması açısından adeta bir fırsat olarak grlmştir. Derhal Tahran niversitesi ğrenci rgt adından bir ğrenci kulübü kurulmuştur. Daha sonra bu kulüp, Doğu Bloklu Uluslararası ğrenci Konfederasyonu ile Tahran'daki öğrenciler arasında köprü görevi grmřtir¹⁵.

2. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Tahran niversitesi ğrencileri üzerinde Tudeh Partisi en geniş etkiye sahip olan grup olmuştur. 1946'da Prag'da düzenlenen Uluslararası ğrenciler Konfederasyonu Kongresi'ne İşanlı ğrencileri temsilen Tudeh Partisi'nin kurduğu Tahran niversitesi ğrenci rgt yeleri katılmıřtır¹⁶. Tahran niversitesi ğrenci rgt aynı zamanda *Daneshcu* adında bir ğrenci dergisi de yayımlamıştır. Sosyalist ideolojinin etkisindeki bu öğrenciler antiemperyalist söylemler geliştirmekle birlikte İşan'da birlik ve

* Tegi Erani, Darülfunun'dan birincilikle mezun olmuş bir öğrencidir. 1922'de devlet bursu ile Almanya'ya gönderilmiştir. Almanya'da İşanlı sol görüşlü öğrenciler ile Rıza şah'a karşı protesto gösterilerinin düzenlenmesinde rol oynamıştır. Daha sonra ise kendi adıyla anılan 53 kişiden oluşan Erani Grubunu kurmuştur. şah daha sonra bu grup üyelerini hapsetmiştir. 2. Dünya Savaşı sürecinde hapisten çıkan grup yeleri Tudeh Partisini kurmuşlardır (Metin, a.g.e, ss. 47).

¹⁴ Arab Muhammed, *Tevellude Cumbeshe Daneshcuyi Der İşan, Tahran, Khodnevis, 2018*, ss. 3-5.

¹⁵ Raqi, a.g.e., ss.42-53.

¹⁶ Metin, a.g.e., ss. 60-61.

beraberlik görüşünü savunmuşlardır¹⁷. Ortak mülkiyet fikrini savunan bu öğrencilerin sloganı “Ekmek, mesken ve özgürlük!” şeklinde olmuştur¹⁸.

İran'ın imzaladığı petrol anlaşmalarında diğer verdiği imtiyazlar dolayısıyla 1948'de Tahran'da bulunan öğrenciler söz konusu anlaşmalara karşı ayaklanarak Tahran Üniversitesi'nden Baharistan Meydanı'na (Meclise kadar) yürüyerek protesto gösterilerinde bulunmuşlardır ve imzalanan anlaşmaların feshini istemişlerdir¹⁹. Bu gösteriler İran'daki ilk öğrenci hareketi olma özelliği taşımıştır. Gösterilerden bir gün sonra Muhammed Rıza Şah, Tahran Üniversitesi'nin kuruluş yıldönümünde katıldığı programda Tudeh Partisi mensubu Nasır Fekhrarayı tarafından silahlı saldırıya uğramıştır. Daha sonra ise öğrenciler İran petrolünün millileştirilmesi sürecinde de Muhammed Musaddık'a destek vermişlerdir. Hatta bu süreçte İslamcı öğrenci gruplarının başında bulunan Mehdi Bazergan, Milli Cephe'ye destek vermeleri konusunda öğrenci gruplarının organize etmiştir. Hatta Ayetullah Seyid Mahmud Talegani de bu süreçte öğrenci hareketlerine destek olmuştur²⁰.

1953'te Milli Cephe Partisi, Tahran Üniversitesi öğrenciler üzerinden önemli bir etkiye sahip olan Tudeh Partisinin gücüne son vermek için Tahran Üniversitesi öğrencileri desteklenerek *Danescuyane İran* adında bir dergi kurdu muştur²¹. Aynı zamanda komünizme karşı Müslüman Öğrenciler Komitesi ve Tanrı Tapan Sosyalistler Hareketi

¹⁷ Davud Rençberan, Berresiye Ceryane Marksisme Daneshcuyi Der İran, Tahran, Muesseseye Sahile Endishe, 2009, ss.67.

¹⁸ Ali Rıza Kerimiyan, Cumbeshe Daneshcuyi Der İran. Tahran, Merkeze Esnade Engilabe Eslami, 2002, ss.115-120.

¹⁹ Mesud İcazi, Ruyedadha ve Daveriye Kahtrate Mesud İcazi (1329-1339), Tahran, Nilufer Yayınevi, 1996, ss.17-19.

²⁰ Mahmud Tahir Ahmedi, Esnadi Ez Cumbeshe Danescuyi ve Neyzete Milli İran, Tahran, Gencineye Esnad, 2005, ss.54-62.

²¹ Metin, a.g.e., ss. 64.

oluşturulmuştur. Müslüman Öğrenciler Komitesi ağırlıklı olarak savundukları ideolojiyi teorik boyutta ele alıp üniversite öğrencilerini kendi görüşleri çerçevesinde ikna etmeye çalışmışlardır. Sol gruplar kısa sürede etkin bir biçimde örgütlenebiliyorken, Milli Cephe'nin desteklediği öğrenci grupları aynı şekilde aktif bir örgütlenme sağlayamamışlardır²². Milli Cephe üniversite öğrencileri üzerinde ancak İran petrollerinin millileştirilmesinin ardından etki oluşturmaya başarabilmiştir²³.

Sol görüşlü öğrenci hareketleri emperyalizme karşı bir tavır alırken, Sovyetleri emperyalist bir güç olarak görmemişlerdir. Bu öğrenciler ayrıca Tudeh Partisi'nin Musaddık hükümetini desteklediği dönemlerde, İran'ın feodalizmden kapitalizme geçip daha sonra da komünizme erişeceği görüşüyle petrolün millileşmesi için Musaddık hükümetinden yana tavır almışlardır. Daha sonra ise Sovyetlerin etkisiyle Musaddık hükümetine karşı gelip, 1953 darbe sürecinde ise sessiz kalmışlardır²⁴.

Darbe sürecinde milliyetçi ve İslamcı öğrenci grupları İran Partisi, Paniranist, Feddayene İslam, Mecme'e Mücahidine İslam gibi siyasi partiler ile yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu öğrenci gruplarının gayesi işgal altındaki İran'ın bağımsızlığına kavuşması şeklindedir. Ayrıca toplumsal ve siyasal beklentileri de dile getirmeye başlamışlardır. Meşrutiyet ile gelen anayasaya göre bir siyasal yapının ihya edilmesinden yana olmuşlardır²⁵.

Müslüman Öğrenciler Komitesi, Tahran Üniversitesi'nde Tudeh Partisi'nin faaliyetlerine karşı örgütlenmiş ve karşıt faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mehdi Bazergan, Mahmut Talegani ve Yedullah Sahabi

²² Raqi, a.g.e., ss.42-53.

²³ İbrahim Yazdi, Combeshe Daneshcuyi Der Do Dehe: Ez 1320 Ta 1340, Tahran, Entisharate Kalem, 2004, ss.11-16.

²⁴ Murteza Shirudi, "Tevansenciye Goftemanhaye Cumbeshe Daneshcuyeye İran'e Muasır, Tahran, Pejoeshnameye Engılabe Eslami, 2013, ss. 67-89.

²⁵ Murteza Shirudi, "Tarikh ve Huviyete Cumbeshe Daneshcuyiye İran", Feslnameye Din ve Siyaset, 2005, ss.127-155.

Müslüman Öğrenciler Komitesinin faaliyetlerini yürüten önde gelen isimler olmuşlardır. Tudeh Partili öğrencilerin İslam karşıtı organizasyonları ile mücadele etmişlerdir²⁶.

1953 darbe sürecinde Şahlık rejiminin baskısı karşısında öğrenci hareketleri giderek radikalleşmeye başlamıştır. Bu süreçte gerilla gruplar etkinlik kazanmıştır. Hatta darbenin ardından Musaddık yargılanmaya başladığında kitlesel öğrenci ayaklanmaları söz konusu olmuştur²⁷. Tahran ve Tebriz'de çok sayıda üniversite öğrencisi protestolarda göz altına alınarak tutuklanmıştır²⁸.

Ayrıca 7 Aralık 1953'te ABD Başkan Yardımcısı Richard Nixon'ın İran ziyaretinde de öğrenciler protesto gösterileri düzenlemişlerdir. Nixon'ın darbeden sonraki bu ziyareti İran'da pek çok grup için olduğu gibi öğrenciler açısından da Amerika destekli bir darbe olarak görülmüş ve Nixon'ın ziyareti tepkiyle karşılanmıştır²⁹. Gösterilerde Nixon ve Şah'ın konvoyuna taşlı sopalı saldırılarda bulunan öğrencilere ordu müdahale etmiştir. Kolluk güçleri ve SAVAK öğrenci yurtlarında 300 öğrenciyi göz altına alıp, tutuklamıştır³⁰. Ordunun müdahalesi sonucunda Tahran Üniversitesi'nden üç öğrenci hayatını kaybetmiştir³¹. Bu yönüyle 7 Aralık 1953 tarihi İran'daki öğrenci hareketleri açısından son derece önemli bir tarihtir. Söz konusu süreçte yaşananların etkisi İran'da hala hissedilmektedir. Zira bu tarih İran'da Öğrenci Günü (Ruze Daneshcu-Shanzdehe Azer) olarak kabul edilip, çeşitli öğrenci grupları tarafından programlar düzenlenerek anılmaktadır.

²⁶ Metin, a.g.e., ss.63- 64.

²⁷ Raqi, a.g.e., ss.42-53.

²⁸ Shirudi, a.g.e., 2005, ss.127-155.

²⁹ Baki, a.g.e., ss.79.

³⁰ Metin, a.g.e., ss.341.

³¹ Seyyid Celaluddin Medeni, Tarikhe Siyasiye Muasır İran, Qum, Hozeye İlmîyeye Qum, 1980, ss.301-302.

Darbeden sonraki süreçte 1960'lı yıllarda Milli Cephe bünyesinde birlikte hareket eden İslamcı ve milliyetçi gruplar arasında fikir ayrılıkları baş göstermiş ve ayrışmalar yaşanmıştır. İslami kimliği ön plana çıkan isimlerden Ayetullah Talegani, Mehdi Bazergan, Yedullah Sahabi İran Özgürlük Hareketi (Neyzete Azadi İran)'ni kurmuşlardır. Bu hareketin faaliyet alanı temelde üniversiteler olmuştur³².

Kitlesel düzeydeki bir diğer önemli öğrenci ayaklanması ise 1963'te yaşanmıştır. 15 Khordad³³ olarak tarihe geçen olaylarda kitlelerin harekete geçmesinde öğrenci eylemleri kritik bir rol oynamıştır. 15 Khordad günü yaşananların ardından ruhaniler ile rejimin doğrudan karşı karşıya geldiğini belirten Kediver'e göre, 15 Khordad günü yaşananlar İran İslam Devrimi için bir kıvılcım olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca Kediver'in ifade ettiği üzere, Şah yönetiminin Amerika destekli oluşu da Ayetullah Humeyni ve ruhanilerin halk tarafından desteklenmelerine katkı sağlamıştır³⁴.

15 Khordad gününde yaşananlar yalnızca Şah'ı ve ruhanileri karşı karşıya getirmemiş, aynı zamanda ruhaniler arasında da kutuplaşmalara sebebiyet vermiştir. Bir kesim ruhanilerin siyasete müdahil olmaması gerektiğini savunurken, diğer kesim aksini savunmuştur. Siyasete müdahale edilmesi gerektiğini savunan ruhaniler, İslam'a siyasal arenada görünürlük kazandırarak topluma yeni söylemler ile hitap etmeye

³² Shirudi, a.g.e., 2005, ss.127-155.

³³ 5 Haziran 1963 (15 Khordad 1342), Şah, ABD ve İsrail karşıtı vaazlar vererek siyasi bir lider imajına bürünen Ayetullah Humeyni'nin liderliğindeki muhalefet, kısa süre sonra geniş çaplı ayaklanmalara dönüşmüştür. Gerginliğin Muharrem ayına denk gelmesi de 1963'teki dini törenlerin siyasal bir kimliğe bürünmesine zemin hazırlamıştır. 5 Haziran 1963'te yaşananlar ise çatışmaları şiddetlendirmiştir. 5 Haziran yani 15 Khordad Kıyamı olarak da tarihe geçen günde, yaklaşık 15 bin kişi hayatını kaybetmiş, Ayetullah Humeyni ise tutuklanarak Kasr Hapishanesi'ne götürülmüştür (Özkan ve Rigiderakhshan, 2021: 95; Özkan, 2020: 38).

³⁴ Cemile Kediver, Ruyaruyi Engelabe Eslami İran ve Amerika, Tahran, Neşre İttılaat, 1990, ss.61.

başlamışlardır³⁵. Ayetullah Humeyni'nin bu görüşü savunarak muhalefet etmesiyle de siyasal İslam cephesi bir lidere kavuşmuştur. Ayetullah Humeyni'nin 'karizmatik liderliği' sayesinde ise İslami bir devlet anlayışını savunan ruhanilerin sayısında kısa sürede artış görülmüştür³⁶.

Söz konusu dönüşüm İran içindeki öğrenci hareketlerine de yansımıştır. Önceki süreçte sol görüşlü ve milliyetçi öğrenci gruplarının etkinliğinden söz etmek mümkün iken 1960'tan sonra ise İslamcı olarak ifade edilebilecek öğrenci gruplarının aktifleşmeye başladığı görülmektedir. 1960'larda ülke siyasetinde etkinliği artan İslamcı gruplar öğrenci hareketlerinin mobilizasyonunda da önemli rol oynamıştır. Özellikle 15 Khordad olaylarından sonra din adamları ile öğrenci grupları arasında sıkı bağ kurulmaya başlanmıştır. 1960-1970 arası dönemde Ayetullah Humeyni'nin telkini ile dini eğitim veren medreseler ile üniversiteler arasında öğrenci grupları aracılığı ile bir köprü oluşturulması amaçlanmıştır. Medreseler ile üniversiteler arasındaki köprünün kurulmasında etkin rol oynayan din adamlarının başında Mahmut Talegani, Murteza Mutaharri, Muhammed Mufette gelmektedir. Ayrıca Ali Şeriatî de öğrenci hareketlerine dini bir kimlik kazandırmaya çabalamıştır³⁷.

15 Khordad olaylarının rejim tarafından bastırılmasının ardından harekete katılan öğrenci grupları, özellikle de yurtdışında etkin olan öğrenci komiteleri Küba ve Cezayir gibi ülkelerdeki devrim deneyimlerine odaklanmışlardır. Milli Cepheye yakın bazı öğrenci grupları silahlı eğitim almak için Mısır ve Lübnan³⁸ gibi ülkelere

³⁵ Mehrzad Burucerdî, *Rushenfikran'e İrani ve Garb*, Çev. Cemşid Şirazi, Tahran, Furuzane Ruz, 1999, ss.137.

³⁶ Ali Mirsepasi, *Teammül'i der Modernite'ye İrani*, Çev. Celal Tevekkulyan, Tahran, Terhe Nove, 2005, ss.151.

³⁷ Raqî, a.g.e., ss.42-53.

³⁸ Lübnan, İran İslam Devrimi sonrasında da İran açısından önemli bir role sahip olmuştur. Hizbullah gibi örgütsel yapılar aracılığı ile bölgede nüfuz alanı oluşturulmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Lübnan Hizbullahı'nın (ATAD)

gitmişlerdir. Tudeh Partisi'ne yakın radikal sol gruplara mensup öğrenciler ise Küba ve Çin'e gitmişlerdir. Dönemin İslamcı kimliğe sahip öğrenci gruplarının faaliyet alanları ise ağırlıklı olarak ultiir odaklı olmuştur. Bu grupların söylem ve taleplerinin temelini İslami düşünce oluşturmuştur ³⁹.

İran Dışında Faaliyet Gösteren Öğrenci Grupları

1953 darbesi ve 1963'te 15 Khordad olaylarından sonra ülke genelinde Şahlık rejiminin baskısı hâkim olmuştur. Bu baskı sebebiyle darbenin ardından sol görüşlü ve milliyetçi pek çok öğrenci grubu üyeleri yurtdışına çıkmıştır. 15 Khordad'dan sonra ise İslamcı öğrenci gruplarının pek çok üyesi faaliyetlerine İran dışında devam etmek zorunda kalmıştır ⁴⁰.

Söz konusu dönemde İran dışında faaliyet gösteren önde gelen öğrenci gruplarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz;

- *Almanya'da İkamet Eden İranlı Öğrenciler Konfederasyonu*: Tudeh Partisi 1950'de Batı Berlin'de düzenlediği bir programda Almanya'da eğitim gören İranlı öğrencileri bir araya getirmiştir. Gerçekleştirilen bu program sonrasında ise Almanya'da İkamet Eden İranlı Öğrenciler Konfederasyonu resmen kurulmuştur. Söz konusu konfederasyon öğrencilere yönelik faaliyetlerinin başında aylık olarak *Sedama* dergisini yayımlamaya başlamıştır⁴¹.
- *İranlı Öğrenciler Konfederasyonu*: Milli Cephe tarafından 1960'da Avrupa'da İranlı öğrencileri bir araya toplamak için kurulan bir konfederasyondur. Tahran'daki öğrenci grupları da söz konusu konfederasyona bağlı olduklarını duyurmuşlardır. İranlı

İdeolojik ve Örgütsel Yapısı", Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, 2019, Ankara: Berikan Yayınevi).

³⁹ Shirudi, a.g.e., 2005, ss.127-155.

⁴⁰ Shirudi, a.g.e., 2005, ss.127-155.

⁴¹ Metin, a.g.e., ss.80-81.

Öğrenciler Konfederasyonu temel amacının İran'daki ve İran dışındaki öğrenciler arasında köprü kurmak olduğunu açıklamıştır⁴².

- *Bağımsız Öğrenci Örgütü*: İran'ın Amerikan Büyükelçiliği ve Amerika'nın Ortadoğulu Dostları Derneği tarafından mali kaynak sağlanarak 1960 yılında Amerika'da kurulmuştur.
- *İranlı Öğrenciler Örgütü (Amerika)*: Bağımsız Öğrenci Örgütü'ne karşı Sadık Kutupzade ve Muhammed Nekhsheb tarafından ise New York'ta *İranlı Öğrenciler Örgütü* kurulmuştur⁴³. İranlı Öğrenciler Örgütüne hem milliyetçi görüşten hem de sol görüşten, Tudeh Partisi'ne yakın öğrenciler katılım göstermişlerdir. Muhammed Nekhsheb'in genel yayın yönetmenliğinde *Endişe'e Cebhe* gazetesi yayımlamaya başlamışlardır. Gazetede İran'daki öğrenci hareketlerine dair haberlere sıklıkla olarak yer verilmiştir. İran'daki öğrenci hareketlerinin İslami bir kimlik üzerinden aktarılması örgütteki sol görüşlü öğrencilerin tepkisini çekmiştir⁴⁴.
- *İranlı Sosyalistler Cemiyeti*: Avrupa'da kurulan İranlı Sosyalistler Cemiyeti, Zahmetçeken İranlılar Partisi'ne yakınlığı ile bilinmektedir. Grubun önde gelen isimleri arasında Hamid İnyet, Muhammed Ali Houmayoun Katuzian, Mensur Ferheng, Nasır Pakdamen yer almaktadır. Bu grup daha sonra Paris'te Sosyalizm Dergisi'ni yayımlamıştır⁴⁵.

⁴² Sazmane Mucahidine Halk, Peydai Ta Fercam Sazmane Mucahidine Halk, Peydai Ta Fercam, Tahran, Muesseseye Mutalaat ve Pejoeshhaye Siyasi, 2006, ss.263-264.

⁴³ Metin, a.g.e., ss. 86-96.

⁴⁴ Sazmane Mucahidine Halk, a.g.e., ss. 268

⁴⁵ Gulam Rıza Necati, Tarikhe Siyasiye Bist u Pench Sale'e İran, Tahran, Resa Yayınevi, 2009, ss. 461-463.

- *Yurtdışı İnan Özgürlük Hareketi*: Ali şeriatı'nın 1962'de yazdığı mektupta İnan özgürlük Hareketi taraftarlarına yurtdışında da benzer bir oluşumun kurulması gerektiği yönünde telkinde bulunmasının ardından 1963'te Paris'te bulunan İnanlı öğrenciler tarafından Yurtdışı İnan Özgürlük Hareketi kurulmuştur. Bu hareket içerisinde Ali şeriatı, Mustafa Chemran, İbrahim Yezdi, Sadık Kutupzade, Feridun Sahabi, Muhammet Tevessuli ve Ebulfezl Bazergan gibi isimler aktif rol almışlardır. 1979 İnan İslam Devrimi'ne zemin hazırlanan süreçte de etkili isimlerdir. İbrahim Yezdi ve Sadık Kutupzade Irak'a giderek Ayetullah Humeyni ile mülakatlar gerekleřtirmiřlerdir⁴⁶.
- *Avrupa ve Amerika'daki İnanlı Öğrenciler Komitesi*: 1969 yılında kurulan bu komite Avrupa ve Amerika'daki İnanlı öğrencileri bir çatı altında toplamayı amaçlamıştır. Avrupa'da farklı ölkelerde bulunan öğrenciler arasındaki koordinasyonu Sadık Kutupzade sağlamıştır. Kutupzade ayrıca Ortadoğu ölkelerinden gelen diğer öğrencilerin birbirleri ile irtibat kurmalarında da önemli bir rol oynamıştır. İslami kimliği ile bilinen Avrupa ve Amerika'daki İnanlı Öğrenciler Komitesi'nde yer alan isimlerin başında Hasan Habibi, Sadık Tabatabai, Ebulhasan Beni Sadr, şemsuldin Mecabi gibi isimler gelmektedir. Komitenin Amerika'daki öğrencilerin örgütlenmesi ve koordinasyonunda İbrahim Yezdi rol oynamıştır. Bu komite ayrıca üç ayda bir Mektebe Mubariz dergisini yayımlamıřtır⁴⁷.

Bu gruplar dışında İngiltere, Fransa, Almanya ve diğer pek çok Avrupa ölkesinde söz konusu komite ve örgütlerin temsilcilikleri bulunmuştur. Yurtdışındaki öğrenci hareketlerinde aktif rol alan pek çok isim İnan İslam Devrimi'nin ardından kurulan yeni siyasi yapıda üst düzey görevlere

⁴⁶ Sazmane Mucahidine Halk, a.g.e., ss. 268-269.

⁴⁷ Sazmane Mucahidine Halk, a.g.e., ss. 270.

getirilmişlerdir. Ebulhasan Beni Sadr, İbrahim Yezdi, Sadık Kutupzade, Dariush Forouhar üst düzey görevlere getirilen isimler arasındadır⁴⁸.

1979 İran İslam Devrimi Sürecinde Öğrenci Hareketleri

İran'da devrime zemin hazırlayan gelişmeler yaşanırken aynı zamanda İran dışında eğitim gören İranlı öğrenciler de ülke içerisinde Şahlık rejimine duyulan memnuniyetsizlikleri kendi yayın organlarında yer vermişlerdir. Avrupa'da yayımlanan gazetelere İran'da yaşanan sürece dair de çeşitli röportajlar verilmiştir⁴⁹. Ayrıca İran içinde ayaklanmalar başladıkça yurtdışındaki öğrenciler ise İran'ın diğer ülkelerdeki elçiliklerine baskınlar yapılmıştır. 1976'da Almanya'nın Bonn ve İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunan İran konsolosluklarına öğrenciler tarafından baskınlar düzenlenmiştir. Baskınlar sırasında konsolosluk binalarında bulunan SAVAK'a ait gizli arşiv belgeleri de ele geçirilmiştir⁵⁰.

İranlı öğrenciler 1975 yılında İran'ın Londra'daki büyükelçiliğine ve Paris'te bulunan Pars Haber Ajansı'na baskın düzenlemişlerdir. 1977'de ise Kopenhag, Roma ve Doğu Almanya'da bulunan elçiliklere baskın yapılmıştır. Şah'ın ve eşinin 1977'de Washington ziyareti sırasında ise Amerika'da bulunan İranlı öğrenciler geniş çaplı protestolar düzenlemişlerdir. 1979'a gelindiğinde ise Lahey ve Brüksel'deki elçiliklere baskın yapılmıştır⁵¹.

Devrim sürecinde İran içindeki öğrenci grupları ise gerilla gruplar oluşturup, Şahlık rejimine karşı silahlanmaya başlamışlardır.

⁴⁸ Hamid Shoket, Tarikhe Bist u Pench Sale Konfederasyone Daneshcuyan ve Muesseline İrani, Almanya, Bastab Yayınevi, 1993.

⁴⁹ Metin, a.g.e., ss. 404-411.

⁵⁰ Metin, a.g.e., ss. 382-384.

⁵¹ Muhammed Rıza Alem, Berresiye Tahamul ve Muellifihaye Cumbeshhaye Daneshcuyiye Kharic Ez Keshver Beyne Salhaye 1342 ta 1357 Der Revabet ba İmam Humeyni, Tarikh Ferhang ve Temeddune İslami, 1394, ss. 105.

Yurtdışındaki öğrenciler ise bu grupların diğer ülkelerde silahlı eğitimler almaları konusunda aracılık etmişlerdir. Silahlı eğitimlerin alınmasına aracılık ettikleri gerekçesiyle Şahlık rejimi yurtdışındaki öğrenci komitelerini illegal ilan etmiştir. Öğrenci hareketleri giderek radikal bir çizgiye kaymışlardır. Söz konusu süreçte Dini eğitim alan medrese öğrencileri de örgütlenerek üniversite öğrencileri ile birlikte hareket etmişlerdir⁵². Medreselerdeki öğrencilerin de öğrenci hareketlerine dahil olmaları SAVAK'ın eğitim kurumlarına yönelik baskısını arttırmıştır. Şah'ı eleştiren eğitimciler göz altına alınıp, tutuklanmışlardır. Rejimin baskı aygıtlarının özellikle bu aşamada üniversite, medrese ve liselere geniş çaplı müdahaleleri söz konusu olmuştur⁵³. Bu müdahaleler 1979'da devrimin gerçekleşmesine zemin hazırlayan protestoların artmasına yol açmıştır. Geniş çaplı halk ayaklanmasıyla Şahlık rejimine son verilmiş ve Ayetullah Humeyni liderliğinde İran'da yeni bir rejim kurulmuştur.

SONUÇ

İran'da öğrenci hareketlerinin kökenlerinin yurtdışına gönderilen öğrenci gruplarına dayandığı anlaşılmaktadır. Zira Avrupa ve Amerika'ya eğitim almak için gönderilen öğrenciler buldukları ülkelerdeki çeşitli ideolojik grupların etkisinde kalmış ve İran'a döndüklerinde İran'ın siyasal ve ictimai sorunlarından dönemin rejimini sorumlu tutmuş ve eleştirmeye başlamışlardır. Meşrutiyet sürecinde ve devamında Pehlevi döneminde İran petrolünün millileştirilmesi, 15 Khordad gibi önemli pek çok siyasal ve sosyal gelişmede aktif roller üstlenmeye başlamışlardır.

İran'daki öğrenci hareketleri pek çok toplumsal ve siyasal süreçlerde önemli bir etki gücüne sahip olmuştur. İran'da öğrenci hareketlerinde aktif grupları; Marksist, Tudeh Partisi etkisinde olan sol gruplar; Milli Cephe ile bağlantılı olan Muhammed Musaddık taraftarı olan gruplar ve Milli Cepheden ayrılarak oluşturulan Özgürlük Hareketi taraftarı İslamcı gruplar şeklinde üç ayrı kategoride ele almak mümkündür.

⁵² Metin, a.g.e., ss. 372.

⁵³ Ahmedi, a.g.e., ss. 54-61.

İran'daki öğrenci hareketleri İran İslam Devrimi sürecinde Pehlevi rejimine karşı çıkmış ve Şahlık rejiminin uygulamalarını eleştirmeye başlamıştır. Söz konusu süreçte öğrenci gruplarının faaliyetleri incelendiğinde İran'da Şahlık rejimine karşı siyasal tepkinin yükselmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Kitlelerin harekete geçmesinde tetikleyici olan öğrenciler, devrimci düşüncenin ülke geneline yayılmasında da önemli bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle Amerika'da bulunan İranlı öğrenciler; İbrahim Yezdi, Mustafa Chemran, Sadık Kutupzade gibi isimler Ayetullah Humeyni ile irtibata geçerek devrim söylemlerini inşa etmeye başlamışlardır. Söz konusu isimlerin en önemli rolü Şahlık rejimine karşı uluslararası basın aracılığı ile baskı oluşturmak olmuştur. Ayetullah Humeyni'nin siyasal mesajlarının uluslararası medyada yer almasında etkin rol oynayan bu isimler, öğrenci hareketlerinin faaliyetlerinin de aktifleştirilmesinde tetikleyici olmuşlardır. Yurtdışındaki öğrenci grupları ise Şahlık rejimine karşı propaganda faaliyetleri yürütmüş ve uluslararası arenada Şahlık rejiminin meşruiyetini sorgulatan yayın ve faaliyetlerde bulunarak uluslararası kamuoyunun Şahlık rejimine yönelik baskı uygulamasına zemin hazırlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, Ervand (1998) İran Beyne Do Engılab. (Çev. Kazım Firuzmend). Tahran: Merkeze Tahran.
- Ahmedi, Mahmud Tahir (2005). Esnadi Ez Cumbeshe Danescuyi ve Neyzete Milli İran. Tahran: Gencineye Esnad.
- Alem, Muhammed Rıza (1394). Berresiye Tahamul ve Muellifihaye Cumbeshhaye Daneshcuyiye Kharic Ez Keshver Beyne Sallhaye 1342 ta 1357 Der Revabet ba İmam Humeyni, Tarikh Ferhang ve Temeddune İslami.

- Esnadi Ez Cumbeshe Daneshcuyi ve Neyzete Milliye İran. (2000). Tahran: Gencineye Esnad Yayınevi.
- Baki, Emaduldin (2000). Cumbeshe Daneshcuye İran Ez Agaz Ta Engılabe Eslami. Tahran: Camee.
- Burucerdi, Mirzade (1999). Rushenfikran'e İrani ve Garb. (Çev. Cemşid Şirazi). Tahran: Furuzane Ruz.
- Çelik, Mehmet (2019). "Lübnan Hizbullahı'nın İdeolojik ve Örgütsel Yapısı". Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan. Ankara: Berikan Yayınevi).
- Gergozlu, Nasır (2006). Ez Engelebe Sefid Ta Engılebe İslami. Paris: Daire Mina Yayınları.
- İcazi, Mesud (1996). Ruyedadha ve Daveriye Kahtırate Mesud İcazi (1329-1339). Tahran: Nilufer Yayınevi.
- Katouzian, Homa (1379). Musaddık ve Neberde Godret. (Çev. Ahmed Tedeyyun). Tahran: Resa Yayınevi.
- Kediver, Cemile (1990). Ruyaruyi; Engılebe Eslami İran ve Amerika. Tahran: Neşre İttılaat.
- Kerimiyan, Ali Rıza (2002). Cumbeshe Daneshcuyi Der İran. Tahran: Merkeze Esnade Engılebe Eslami.
- Medeni, Seyyid Celaluddin (1980). Tarikhe Siyasiye Muasır İran. Qum: Hozeye İlmıyeye Qum.
- Metin, Afshin (1999). Konfederasyone Tarikhe Cumbeshe Daneshcuyane İrani Der Hkaric Ez Keshver (1352-1357) . (Çev. Erestu Azeri). Tahran: Şiraze Yayınevi.
- Mirsepasi, Ali (2005). Teammül'i der Modernite'ye İrani. (Çev. Celal Tevekkulyan). Tahran: Terhe Nove.
- Muhammed Arab (2018). Tevellude Cumbeshe Daneshcuyi Der İran. Tahran: Khodnevis.
- Necati, Gulam Rıza (2009). Tarikhe Siyasiye Bist u Pench Sale'e İran. Tahran: Resa Yayınevi.
- Özkan, Hülya. (2020). İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye Etkiler: 1978-1990 Yılları Arasında Türkiye'de Yayımlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Özkan, Hülya ve Mohammad Rigiderakhshan (2019). "İran'da Basının Doğuşu ve Gazeteler". Erciyes İletişim Dergisi, 6 (2). ss. 975-994.
- Özkan, Hülya ve Mohammad Rigiderakhshan (2021). İran'da Medya ve Siyaset. Konya: Çizgi Yayınevi.

- Raqi, Davud (2003). Utopyaya Cumbeshe Daneshcuyiye İran. Tahran: Mahname Zemaneh.
- Rencheran, Davud (2009). Berresiye Ceryane Marksisme Daneshcuyi Der İran. Tahran: Muesseseye Sahile Endishe.
- Sazmane Mucahidine Halk; Peydai Ta Fercam (2006). Sazmane Mucahidine Halk; Peydai Ta Fercam. Tahran: Muesseseye Mutalaat ve Pejoeshhaye Siyasi.
- Sefiri, Mesud (2000). Diruz Emruz ve Ferdaye Cumbeshe Daneshcuyiye İran. Tahran: Ney Yayınevi.
- Shirudi, Murteza (2005). "Tarikh ve Huviyete Cumbeshe Daneshcuyiye İran". Feslnameye Din ve Siyaset. 127-155.
- Shirudi, Murteza (2013). "Tevansenciye Goftemanhaye Cumbeshe Daneshcuyiye İran'e Muasır". Pejoeshnameye Engılab-e Eslami. 67-89.
- Shoket, Hamid (1993). Tarikhe Bist u Pench Sale Konfederasyone Daneshcuyan ve Muesseline İrani . Almanya: Bastab Yayınevi.
- Yezdi, İbrahim (2004). Combeshe Daneshcuyi Der Do Dehe: Ez 1320 Ta 1340. Tahran: Entisharate Kalem.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Article Type:** Research article**Geliş Tarihi:** 09.03.2022**Submitted:** 09.03.2022**Kabul Tarihi:** 05.04.2022**Accepted:** 09.03.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1085144>

Tekin TUNCER¹**Fazilet Pınar KOCAOĞLU UYUR²**

Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur'un Baytik Boğda Mücadelesi

Öz: Rusya ve Çin arasında yıllarca istiklal mücadelesi vermiş olan Doğu Türkistan'da İli İhtilalinin hızla yayılması 15 Kasım 1944'te Alihan Töre başkanlığındaki Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetini de beraberinde getirmiştir. 1946 sonlarında Doğu Türkistan bir yandan Sovyet kontrolünde öte yandan Guo-Min-Dang kontrolünde ikiye ayrılmıştır. Cumhuriyet' in Sovyet güdümüne girmesi Osman Batur için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Hükümete karşı gösterdiği güvensizlik sebebiyle tüm görevlerinden alınan Osman Batur Baytik Boğda bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. Baytik Boğda bölgesi, Doğu Türkistan- Moğolistan sınırında bulunan stratejik bir bölgedir. Aslında bu bölge Moğolistan Halk Cumhuriyetinin Çin'den ayrılması sonucu önemli bir bölge haline gelmiştir. Osman Batur isminin dünyada yayılmaya başlaması mücadelesinin son yıllarında Baytik Boğda bölgesinde Moğollar ve Sovyetlerle verdiği mücadeleyle olmuştur. Osman Batur'un bu bölgedeki varlığı Moskova'nın Doğu Türkistan'daki çıkarları ve Moğolistan'ın sınır güvenliğini tehlikeye düşürmüştür. Çin ise bölgeyi kendi toprağı saydığı için bu mücadeleyi bir işgal olarak tanımlayıp karşı koymaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Mücadele yalnızca Osman Batur ve Kazak halkının çabalarıyla sürmüştür.

¹ Nevřehir Hacı Bektař Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bölümü, tekinduncer@nevsehir.edu.tr, [ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3985-8341](https://orcid.org/0000-0002-3985-8341)

² Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, f. pinarkocaoglu@gmail.com, [ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1607-2979](https://orcid.org/0000-0002-1607-2979)

Anahtar Kelimeler: Baytik Boğda, Çin, Moğol, Sovyet Rusya, Osman Batur.

Osman Batur's Struggle in Baytic Bog in Chinese, Mongolian and Soviet Conflict.

Abstract: The rapid spread of the Ili Revolution in East Turkestan, which had fought for independence for years between Russia and China, brought with it the Independent East Turkestan Republic under the presidency of Alihan Töre on November 15, 1944. At the end of 1946, East Turkestan was divided into two, under Soviet control on the one hand, and Guo-Min-Dang control on the other. The fact that the Republic came under Soviet control was a complete disappointment for Osman Batur. Osman Batur Baytik, who was dismissed from all his duties due to his distrust towards the government, had to withdraw to the Bogda region. Baytik Bogda region is a strategic region located on the East Turkestan - Mongolia border. In fact, this region has become an important region as a result of the separation of the Mongolian People's Republic from China. Osman Batur's name started to spread in the world with his struggle against the Mongols and the Soviets in the Baytik Boğda region in the last years of his struggle. The presence of Osman Batur in this region endangered Moscow's interests in East Turkestan and the border security of Mongolia. Since China considers the region its own territory, it defines this struggle as an occupation and tries to resist, but it has not been successful. The struggle continued only with the efforts of Osman Batur and Kazakh people.

Key Words: Baytik Boğda, Chinese, Mongolian, Soviet Russia, Osman Batur.

GİRİŞ

Tarihin eski devirlerinden beri Türk milletinin ata yurdu olan Doğu Türkistan coğrafyası dünya Türklüğünün beşiği konumundadır. Yalnızca tarihi kaynaklarda değil destan ve efsanelerde de Türk ırkının ilk yaşam yerlerinden biri olarak adından bahsedilir³. Doğu Türkistan; Batı Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan Cumhuriyetleri ile Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin ülkelerine komşudur. Doğu Türkistan'ın jeopolitik önemi bu sebeple büyüktür⁴. Doğu Türkistan'ın stratejik önemi tartışılmazdır. Yer altı

³ Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 18.

⁴ Hayıt, B. (1999), "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi", Türk Dünyası Tarihi ve Kültürü Dergisi, 145, 36.

zenginlikleri ve konumu ile 'Avrasya'nın kalbi' denilebilecek kadar önemlidir⁵. Çin için stratejik ehemmiyeti bulunan Doğu Türkistan'ı önemli kılan diğer sebep ise batıdan gelebilecek saldırılara karşı tampon bölge olarak kullanılabilir olmasıdır⁶. Jeopolitik konumu tarih boyunca bölgenin göç almasına neden olmuştur.

Çin Hükümetinin Doğu Türkistan Türklüğünü yok etme politikası uzun bir geçmişe dayanır. 18 Kasım 1884 tarihinde Doğu Türkistan adı Sinkiang olarak değiştirilmiştir⁷. Amerikan Arşivlerinden alınan bir belgede Çinlilerin Sinkiang adını verdikleri Doğu Türkistan için "Sinkiang Orta Asya'nın çoğu gibi ırksal grupların ve çatışan çıkarların bir mozaiğidir. Bölgede en büyük çatışmalar Sinkiang üzerinde kontrol sağamaya çalışan Çinliler ile bu kontrolü ortadan kaldırmaya çalışan huzursuz Müslüman Türk grubu arasında olmuştur" denilmektedir⁸.

Doğu Türkistan'ın 1933-1944 tarihleri arasında Genel Valisi olarak görev yapan Çinli Sheng Shih-tsai'nin baskı politikası yüzünden o zamana dek çıkan irili ufaklı ayaklanmalar 1940 senesinde Üç Vilayet adı verilen İli, Çöğçek ve Altay bölgesine sıçramıştır. Kazaklar Sheng hâkimiyetine girmek için Altay'ın yüksek bölgelerine çıkmış, 1942-1943 kışını, Doğu Türkistan Moğolistan sınırında, Tayinköl'de geçirmişlerdir⁹. Ayaklanan Kazakların lideri 1945 yılından 1947 Şubatına kadar Altay Valiliği yapan Osman Batur'dur. Kendisi tüm maddi sıkıntılara rağmen bağımsız Türkistan yönetimi için çalışmış, adını dünyaya duyurmayı başarmış bir halk kahramanıdır. Osman Batur Altay Kazaklarının milli istiklali için mücedele etmiş, vatanperver biri olmasına rağmen onun mücadelesinin başarısız olması siyasetin inceliklerine hâkim olmamasındandır¹⁰.

1942 yılında Vali Sheng Shih-tsai'nin arası Sovyetler Birliği ile bozulmuş ancak kendisi bundan daha evvel Üç Vilayet bölgesini hatta Altay'daki Kazak karargâhını dahi ele geçirmiştir. 1942-1943 kışını Tayinköl'de geçiren Kazaklara

⁵ Dağcı, K., Keskin, M. (2013). "Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri", Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, s.11-29.

⁶ Adıbelli, B. (2008). Doğu Türkistan, İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 47-48.

⁷ Hayıt, a.g.m., 37; Kul, Ö. (2009). "Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.27.

⁸ (NARA, NN081200, 2 Ocak 1950).

⁹ Boorman, H.L., Howard, R. C. (1967). Biographical Dictionary of Republican China, New York: Columbia UP, 3, 47.

¹⁰ Kul, Ö. (2020), Altay Kartalı Osman Batur Han. İstanbul, Rumuz Yayınevi, 174.

yardım Sovyetler Birliği'nden gelmiştir. Üç Vilayet bölgesinin zengin doğal kaynaklarına sahip olmak fikri Stalin'e göre Kazaklara yardım etmek için iyi bir nedendir. Böylece Osman Batur ve maiyeti Sovyet saldırılarından kurtulabilmiştir¹¹. Sovyetler bu desteği açık olarak yapmamış, Moğolistan Halk Cumhuriyeti üzerinden yürütmüştür. 1945 senesinde Moğolistan Vekilleri, Osman Batur ve Sovyetler Birliği'nin yolladığı iki Kazak vekil Tayinköl'de buluşmuş, Osman Batur'a Moğolistan sınırında güvenli bir bölge tahsis edilip silah yardımında bulunulmuştur¹². Moğolistan'ın bu desteğine Osman Batur Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde hayvan otlatmalarına izin vererek karşılık vermiştir¹³.

Anlaşmanın imzalanmasından sonra Moğollar silah göndermeye başlamış ancak bunlar işe yaramaz halde, hurda gibi kötü silahlardır. Bir ara Moğollar daha fazla silah vermek şartıyla Altay madenlerin işletmek hakkını istemişlerse de Osman Batur buna izin vermemiştir¹⁴.

Sheng Shih-tsai isyan eden Kazakların Sovyet desteği aldığını duyurmuş, Sovyetlerin emirlerine uyduklarını söylemiştir. Sheng Altaylardaki Kazak yurtlarına ve hayvanlarına saldırılar düzenlemiştir¹⁵. Aralık 1943'ten 1944'e kadar Osman Batur kuvvetleri Sheng kuvvetlerine ağır darbeler indirmiştir¹⁶. 1944'te Altayların Doğu Türkistan'daki kısmı tamamen Osman Batur'un eline geçmiş hatta onun burada bulunan tüm Çinlileri öldürdüğü söylenir¹⁷. Bu esnada Kazak direnişini daha da şiddetlendiren bir olay yaşanmış, Çin bir emirle Kazaklardan Kitai bölgesindeki askerlerine takviye olacak 10.000 asker istemiştir¹⁸.

İli İhtilali

İli Vadisinde bulunan halk, Sheng Shih-tsai'nin Sovyetlerden uzaklaşma politikası yüzünden zor zamanlar yaşamıştır. Sovyetlerle ticaret durma

¹¹ Forbes, A. (1990). Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri, Münih: Doğu Türkistan Vakfı, 308-309.

¹² Boorman – Howard, a.g.e., 247.

¹³ Hayıt, B. (1975). Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 328.

¹⁴ Oraltay, H. (1978). Kazak Türkleri, İstanbul: Tavilli Matbaası, 122.

¹⁵ Boorman – Howard, a.g.e., 3, s.47.

¹⁶ Edmund Clubb, O. (1971). China Russia The Great Game, Colombia Universty Press, 366.

¹⁷ G. Lias, Kazak Exodus, London 1956, s.57.

¹⁸ Forbes, a.g.e., 311.

noktasına gelmiş, halk hammadde ve canlı hayvanlarını satacak pazar bulamamıştır. Ekonomik olarak halkın yaşadığı zorluklar yetmezmiş gibi Çin idaresi vergisini arttırmış, halk dayanamayacak bir hale gelmiştir. Sovyetler kendilerine sığınan Doğu Türkistanlıları da kabul etmiştir¹⁹.

Kazakların Altay ve Çöğçek bölgelerinde başlattıkları ayaklanma İli'ye sıçramıştır.1944 yılı sonbaharından sonra İli bölgesinde yaşayan Kazak ve Kırgızlar büyük bir isyan başlatmış, buna Müslüman olmayan unsurlar da dâhil olunca durum Doğu Türkistan tarihinde daha evvel hiç görülmemiş büyük bir ihtilale dönüşmüştür²⁰. Bunu Nılkı İhtilali izlemiş, ihtilalciler, lider eksikliklerini Ahmetcan Kasımı ile doldurmuşlardır²¹.

Nılkı başarısı 15 Kasım 1944'te Alihan Töre başkanlığında Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetini getirmiştir. İli İhtilalinin başarılı olması sonrası ihtilalciler diğer bölgelere de ihtilali yaymak istemişler ve Altay, Çöğçek ile Cungarya bölgelerinde ilerlemişlerdir²².

Chang Chih-chung, İli olayları ile uğraşadururken, Osman Batur Altay'da karargâhını kurmuştur²³. Guo-Min-Dang Hükümeti, Doğu Türkistan'ın Guo-Min-Dang kontrolünden çıkmasının nedenini Sovyetler Birliği olarak görmüştür. Bunun üzerine Kremlin arabuluculuk yapmak maksadını bildirmiş, Guo-Min-Dang ile ihtilalciler arasında ateşkes ilan edilmesine yardımcı olmuştur²⁴. Aslında bu arabuluculuk bile Sovyetlerin İhtilalcilerle yakından ilişkili olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Chunking Hükümeti, İli İhtilalcileri ile görüşmek için 1945 yılının Eylül ayında siyaset bilgisine ve deneyimine güvendiği aynı zamanda uzlaşmacı bir tavrı olan Chang Chih-chung'u²⁵ göndermiştir. 14 Ekim günü görüşmeler başlamış, İli tarafı Chunking Hükümeti'nin Doğu Türkistan'a özerklik vermesi halinde bağımsızlık taleplerinden vazgeçeceklerini söylemişlerdir. Chang ise İli ordusunun bölgede asayişini sağlayacak bir güç olarak kalmasına razı olacaklarını

¹⁹ Mingulov, N.N. (1962). "The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-1949", CAR, Alma Atı, C.II, 2, 183.

²⁰ Forbes, a.g.e., 312.

²¹ Mingulov, a.g.m., 184.

²² Forbes, a.g.e., 331.

²³ Forbes, a.g.e., 331.

²⁴ Lattimore, O. (1950). Pivot of Asia, Boston: An Atlantic Press Book, 89.

²⁵ Barnett, A. D. (1963). China On The Eve Of Communist Takeover, London: Thames and Hudson, 247.

ama genel askeri komutanlık ve diplomatik ilişkilerin Guo-Min- Dang Hükümeti'nin elinde olacağı konusunda ısrar etmiştir²⁶.

Taraflar arasında aylarca süren görüşmeler sonucunda 2 Ocak 1946'da uzlaşmış, Bakanlık sayısının 25 olmasına, başkan dâhil 10 bakanlığı Chunking Hükümeti'nin atmasına, geriye kalan 15 bakan ve yardımcılarının millet tarafından seçilmesine karar verilmiştir²⁷. Aynı zamanda Çincenin yanında Uygurca ve Kazakçanın resmi dil olması, Çinli olmayan milletlerin ilkokulda ana dilde eğitim yapabilmesi ancak ortaöğretimde Çincenin zorunlu olması, herkesten gücüne göre vergi alınması, bütün etnik grupların kültürünü özgür bir ortamda gelişmesi konularında da uzlaşmaya varmışlardır²⁸. İhtilalciler ve Guo-Min-Dang yetkilileri arasında 6 Haziran 1946'da imzalanan ikinci bir belge 1 Temmuz 1946'da yürürlüğe girmiştir. Hükümet Başkanı Chang Chih-chung radyoda halka seslenmiş, Doğu Türkistan'daki sorunların barış ile halledileceğini söylemiş ve arabuluculuk yapan Sovyetlere minnettar olduğunu dile getirmiştir. Chung, Doğu Türkistan halkının da barışın sürdürülebilmesi için çaba göstermesi gerektiğini söylemiştir²⁹. Chang başkanlığındaki koalisyon hükümeti aynı gün göreve başlamış, yardımcılığına ise Ahmetcan Kasımı getirilmiştir. Osman Batur gibi milliyetçi isimlere ise hükümette yer verilmemiştir³⁰ İklil Kurban bunun bir anlaşma değil Doğu Türkistan halkını kıskırtmak için Çin ve Sovyetlerin bir oyunu olduğunu söyler³¹.

Yeni hükümet Doğu Türkistan'da büyük bir değişikliğe sebep olmamıştır. Üç Bölge olarak adlandırılan İli, Çöğçek ve Altay bölgeleri yine Sovyet nüfuzu altında, yönetim ise ilerici³² grubun elindedir. Diğer yedi vilayet ise Çinlilerin idaresi altında olmuştur³³.

²⁶ Lattimore, a.g.e., 88-89

²⁷ Barnett, a.g.e., 249

²⁸ Barnett, a.g.e., 249; Lattimore, a.g.e., 89-90

²⁹ Forbes a.g.e., 360

³⁰ Boorman, H.L., Howard R.C. (1967). *Biographical Dictionary of Republican China*, New York: Columbia UP, C. I, 44; Boorman-Howard, a.g.e., C.III, 424.

³¹ Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949*, Ankara, 69.

³² İli İhtilalcileri iki gruba ayrılır. Birinci grup daha milliyetçi ve Türkçü olan grup, ikinci grup ise ilerici denilen sol görüşe mensup gruptur. Bkz. Tuncer, T. (2015). "1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler", Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 69.

³³ Lattimore, a.g.e., 90-91.

Daha önce belirttiğimiz gibi Chang Chih-chung'un uzlaşmacı tavırları vardır. Halk onun bu yönünden çok memnun olsa da Guo-Min-Dang bundan rahatsız olmuş, yine de ülkede hâkimiyeti sağlayana dek ona dokunmamayı, ondan faydalanmayı düşünmüşlerdir. Bu arada üç vilayette Sovyet taraftarları ve aleyhtarları arasında çekişmeler başlamıştır. Alihan Töre³⁴ ve onun gibi düşünen milliyetçiler Çinlilerle uzlaşma fikrini kabul etmemişlerdir³⁵.

Bundan sonra İli'de hâkimiyet tamamen DTTMK³⁶ üyelerine geçmiş, Sovyet nüfuzu İli vadisinde hızla yayılmaya başlamıştır. Ticaret Sovyetlerle yapılmış, Sovyet mühendisleri bölgede Çin'den izinsiz madencilik işleri yapmıştır. Çinlilerden ele geçirilenler Moskova'ya yollanmıştır³⁷.

Diyebiliriz ki 1946 sonlarında Doğu Türkistan bir yandan Sovyet kontrolünde öte yandan Guo-Min-Dang kontrolünde ikiye ayrılmıştır. Milliyetçi kesim Sovyet ve Çin çıkarlarının ihtilalcilerin çıkarlarından üstün tutulmasını hazmedememiştir. Üç Vilayette Kazaklar, Sovyet nüfuzunun artmasına tepki göstermeye başlamışlardır³⁸.

İli bölgesindeki Kazaklar, Altay'da Osman Batur'un başlattığı mücadeleye katılmamışlardır. İli yönetimine sadık kalmayı seçmelerinin en önemli nedeni İli bölgesinin Sovyet sınırına yakın olması sebebiyle Sovyet etkisinin daha çok görülmesidir³⁹. Osman Batur ve Altay bölgesindeki Kazaklar Gulca yönetimine sırtını dönerken Delihan, Ebulhayr gibi liderler Sovyet yanlısı yönetimi desteklemişlerdir⁴⁰.

Osman Batur, Doğu Türkistan-Moğolistan sınırındaki Tayinköl'e yerleşmiş, bir yandan İli yönetimine direnmiş diğer yandan Urumçi'deki Guo-Min-Dang Hükümeti ile görüşmüştür. Daha sonra Alibek Hakim de Osman Batur'a

³⁴ 15 Kasım 1944'te Özbek asıllı Alihan Töre başkanlığında Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Alihan Töre 1946 Koalisyon Hükümeti'nde olmayı reddetmiş, daha sonra gizemli bir biçimde ortadan kaybolmuştur. Bkz. Barnett, a.g.e., 269.

³⁵ Forbes, a.g.e., 364.

³⁶ DTTMK Sovyetler Birliği'ne kaçan Doğu Türkistanlıların 1943 yılında Alma-atı Kazakistan'da kurdukları 'Doğu Türkistan Türkleri Milli Kurtuluş Komitesi'nin kısaltmasıdır. Bkz. Kul, Ö. (2009). "Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 179.

³⁷ Lattimore a.g.e., 146-147.

³⁸ Boorman-Howard, a.g.e., C.IV, 47; Barnett, a.g.e., 276.

³⁹ Barnett, a.g.e., 274.

⁴⁰ Barnett, a.g.e., 275.

katılmıştır⁴¹. Osman Batur'un İli Hükümeti'ne sırt çevirmesi onlar için bir kayıptır. Çünkü Osman Batur'un gidişi ile pek çok Kazak, İli Milli Ordusunu terk etmiştir. Bu durum İli Ordusu için bir sorun niteliğindedir⁴². Bunun nedeni Osman Batur ve Alibek Hâkim gibi milliyetçilerin elinde silahlı kuvvet olmasıdır. O sıralarda bilinen Osman Batur'un 1.500 askeri olduğudur⁴³.

Guo-Min-Dang Hükümeti ile İli İhtilalcileri arasında ateşkes yapılmadan evvel, 1945 yılının Ağustos ayında Kaşgar bölgesinde bir ayaklanma başlamıştır. Sebebi ve amacı tam bilinmeyen bu ayaklanma Sovyet çabaları ile bastırılmıştır. Bu ayaklanma göstermiştir ki ülkenin güneyinde de ihtilal için hazır bir ortam vardır⁴⁴. Ocak 1946'da güneybatıdaki ihtilalciler Poskam ve Kargılık'ı alarak Yarkent'e hücumla geçmişlerdir. Guo-Min-Dang bu saldırıyı püskürtmeyi başarmıştır. Chang Ching-chung yönetiminde kurulan koalisyon hükümeti Pamir bölgesindeki ihtilalcileri yenmiş ve Hindistan yolunun kontrolü tekrar sağlamıştır⁴⁵.

Kasım 1946'ya gelindiğinde İli Milli Ordusunda 10 bin kişiye yakın Kazak'ın Osman Batur'a karşı savaşmayı istemeyerek orduyu terk ettiği kaydedilmiştir⁴⁶. Ayaklanmalar yalnızca Guo-Min-Dang'ın kötü yönetiminin bir sonucu değildir. Türkçü ve İslamcı bir özellik taşır. Bu yönüyle ayaklanmaların yalnızca Çin karşıtı olduğu söylenemez. Sovyet karşıtı olduğu bellidir. Sovyetler, Kırgız ve Taciklerden oluşan ordularıyla olaylara müdahale ederek isyanı kontrol altına almaya çalışmışlardır⁴⁷.

Mesud Sabri Baykozi'nin Başa Gelmesi

1946 Mart ve Nisan'da 300 bin Sovyet askeri Mançurya'dan geri çekildiği halde Moskova Çin'den umduğu tavizleri koparamamıştır. Ancak Çin topraklarından 9 milyar Amerikan doları savaş ganimeti elde etmiştir⁴⁸. Çin'de Guo-Min-Dang

⁴¹ Hayıt, B. (1975). Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 320.

⁴² Boorman-Howard, a.g.e., C.IV, 47, Barnett, a.g.e., 264-265.

⁴³ Kazakistan ve Doğu Türkistan Tarihinin Meseleleri. (1962). Kazak SSR İlim Akademisi

⁴⁴ Forbes, A. (1981). "Muslim Separatism in Northwest China During the Republican Period 1911-1949", Phd Thesis School of History University of Leeds, 458.

⁴⁵ Beloff, M. (1953). Soviet Policy in the Far East, 1944-51, London: OUP, 98.

⁴⁶ Barnett, a.g.e. 265.

⁴⁷ Lattimore, a.g.e., 139.

⁴⁸ Clubb, O. E. (1971). China Russia The Great Game, Colombia Universty Press, 355-356.

idaresi, askeri bakımdan komünistlere göre daha zayıf durumdadır. Sovyetler Guo-Min-Dang'dan istediği tavizi alamayınca komünistleri teşvik ederek kendilerinin boşalttığı Mançurya bölgesine Nisan, Mayıs, Haziran aylarında Çinli komünistlerin yerleşmesini teşvik etmiş ve Çinli Komünistler Mançurya bölgesini işgal etmiştir. Yani Sovyetlerin boşalttığı bölgelerin büyük bölümüne Komünist Çinliler yerleşmiştir. Bu durum Guo-Min-Dang idaresinin Doğu Türkistan'da hem Sovyetlere hem de onun himayesindeki İli Hükümeti'ne karşı tavrı almasına neden olmuştur⁴⁹.

1946 sonbaharından itibaren Chang Chih-chung'un hem Doğu Türkistan halkı arasında hem Guo-Min-Dang arasında itibar kaybetmeye başladığını görüyoruz. Chang, İli meselesini savaşız çözmek istemiştir. Hem herkesi memnun etmeye çalışan tavrı hem de Doğu Türkistan'a yaptığı gezilerde tutarsız konuşmalar yapması itibarını yitirmesine neden olmuştur⁵⁰. Bu sıralarda Guo-Min-Dang'ın idare ettiği yedi vilayette Çinli memurlar, Üç Vilayet Vekillerine karşı tekrar harekete geçmek için hazırlıklara başlamıştır. Chang devrinin sonuna kadar Doğu Türkistan'da Guo-Min-Dang Partisi üye sayısını arttırmaya çabalamıştır⁵¹.

Osman Batur, 1946 yılının yaz aylarında hem İli Çin Ordusu hem de Moğollarla çatışmıştır.1946-1947 kış mevsimini Baytik Boğda'da geçiren Osman Batur, Moskova'nın Doğu Türkistan'daki çıkarları ve Moğolistan'ın sınır güvenliği açısından tehdit edici olmayı sürdürmüştür⁵².

Müslümanlar arasındaki siyasi ayrılıklar Guo-Min-Dang Hükümeti'nin işine yaramış, Çinliler nüfuzlarını arttırmışlardır. 1946 yılının ağustos ayında Osman Batur, Üç Vilayete karşı bir hücum başlatmış ve Altay'ı geçici olarak işgal etmiştir. İli Milli Ordusu yardıma gelerek Osman Batur'u Altay bölgesinden çıkarmıştır⁵³.

Şubat 1947'ye geldiğimizde Urumçî'de büyük bir isyan çıkmıştır⁵⁴. İsyanın sebebi 1946'da Urumçî'de Çinlilerle yapılan anlaşmalar sonrasında halkın bir rahatlama yaşamayı beklerken Çinlilerin anlaşmaları hiçe sayması olmuştur⁵⁵. İnsanların

⁴⁹ Tuncer, a.g.t., 78.

⁵⁰ Forbes, a.g.e., 380.

⁵¹ Lattimore, a.g.e., 92-93.

⁵² Forbes, a.g.e., 393.

⁵³ Barnett, a.g.e., 276.

⁵⁴ Chen, J. (1977). The Sinkiang Story, New York: Macmillan, 254.

⁵⁵ Boorman-Howard, a.g.e., C.I, 44.

sokaklara dökülüp hükümet konağını kuşattığı 25 Şubat günü Guo-Min-Dang Partisi'nin boş durmayıp, Ahmedcan Kasımi ve Burhan Şehidi'ye suikast düzenleme hazırlığı içinde olduğu Chen tarafından iddia edilmiştir⁵⁶. Uygurlar, hükümete dilekçeler takdim ederek vergilerin yarıya düşürülmesi, yönetimde yerli memurlar için daha fazla yer alması, Çinli birlikler ve Çin polisinin keyfi uygulamalarına zulümlerine son vermesi, siyasi tutukluların serbest kalması, halkın çok zulüm gördüğü yerlerde yeniden seçimler yapılması ve bunun gibi insani isteklerde bulunmuşlardır⁵⁷.

17 Mayıs 1947'de Doğu Türkistan eyaleti başkanlığına Mesut Sabri Baykozi, Genel Sekreterliğe İsa Yusuf Alptekin getirilmiştir⁵⁸. İsa Yusuf Alptekin, Chang'ın görevden alınma sebebini şu sözlerle açıklar; *"Doğu Türkistan'ın muhtelif yerlerine yerleşmiş olan mutaassıp, şovenist ve insafsız Çin askerleri, halka tanınan mahdud hak ve salahiyetlere kıskançlıkla saldırdılar. Buldukları yerde dâhili işlere müdahale etmeye ve halka zulme başladılar. Chang ise bunlara göz yumdu, şikâyetlere ehemmiyet vermedi ve adeta yapılan gaddarlıkları teşvik etti"*⁵⁹. Doğu Türkistan Hükümetindeki bu değişiklikten sonra İsa Yusuf ve Mesut Sabri'nin ilk işi hükümetten Sovyet taraftarlarını temizlemek olmuştur⁶⁰.

Guo-Min-Dang, Mesut Sabri'yi başa getirmiş çünkü bu sayede İli vadisindeki Sovyet taraftarı Uygular ile ülkenin güneyindeki Sovyet aleyhtarı Uygurların arasını açarak, güney ve batıdaki Uygurlara bir bölünme yaşatmak istemiştir. Ama Guo-Min-Dang'ın atladığı bir durum vardı ki o da Mesut Sabri'nin ülkenin güneyinde bir desteği olmayışıdır⁶¹.

Baykozi'nin hükümet başına getirilecek olmasına Doğu Türkistan Meclisi'nde 90 üyenin 63'ü karşı çıkmıştır. Sokaklarda Sovyet taraftarı Gulca Vekillerinin adamları Baykozi aleyhine bildiriler dağıtmış, meclis dışında gösteriler düzenlenmiştir⁶².

⁵⁶ Chen, a.g.e., 254.

⁵⁷ Barnett, a.g.e., 251.

⁵⁸ Alptekin, İ. Y. (1985). Esir Doğu Türkistan İçin, İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, 507.

⁵⁹ Alptekin, İ. Y. (1981). Doğu Türkistan Davası, İstanbul: Marifet Yayınları, 185.

⁶⁰ Hayıt, B. (2004). Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK, 329. Kul, Ö. (2010). Esir Doğu Türkistan İçin 1, İsa Yusuf Alptekin'in Milli Mücadele Hatıraları, Ankara: Berikan Yayınevi, 526.

⁶¹ Barnett, a.g.e., 256-257.; Hayıt, a.g.e., 330.; Chen, a.g.e., 251.

⁶² Hayıt, a.g.e., 330; Barnett, a.g.e., 252-253.

Baytik Boğda Olayı

Alihan Töre'nin aniden ortadan kaybolması ile yerine Hâkim Beg Hoca getirilmiştir. Ancak gerçek söz sahibi Ahmetcan Kasımı'dır⁶³. Onun bir Rus kuklası haline gelmiş olması karşısında tekrar mücadeleye başlamak zorunda hisseden Osman Batur'u⁶⁴ Guo-Min-Dang destekleyip silahlandırmıştır. Osman Batur'un Doğu Türkistan-Moğolistan sınırındaki varlığı Rusları rahatsız etmiştir. Bu sebepten ötürü Ruslar Osman Batur'un Altay'ın güneyindeki ve Kumul'un kuzeyindeki birliklerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Osman Batur ise 1946'da Baytik Boğda bölgesinde karargâh kurmuştur⁶⁵.

1911 yılına dek Çin İmparatorluğu sınırlarında bulunan Baytik Boğda⁶⁶ bölgesi Qing Hanedanlığının yıkılıp Moğolistan'ın Moğolistan Halk Cumhuriyeti adıyla ayrılmasına kadar siyasi önemi olmayan bir yerdir. Ancak Moğolistan'ın ayrılışı bölgeye stratejik bir önem kazandırmıştır.⁶⁷ Aslında Doğu Türkistan yönetimi bu bölgeyi kendi sınırlarına dâhil görmemiştir. Çünkü Kazaklar, Baytik Boğda'daki otlaklardan yaz aylarında yararlanmış, kışları atlarını burada bırakarak koyun ve inekleriyle Cungarya bölgesine göçmüşlerdir. Buradaki Kazakları "baş belası" olarak gören yönetim onları Doğu Türkistan sınırları içinde olmayan bölgelere göndermeye çalışmıştır. 1911-1942 yıllarında Doğu Türkistan idaresi Baytik Boğda bölgesini sınırları dışında düşünmüşlerdir⁶⁸. Ama merkezi Çin Hükümeti bu görüşe katılmamış, 1942 de Guo-Min-Dang Doğu Türkistan'da hâkimiyeti ele geçirince Chunking Yönetimi stratejik öneminin farkında olduğu Baytik Boğda

⁶³ Bir Çin haberi Ahmet Can Kasımı için: "İç hainlerin rehberliği olmadan hiçbir yabancı saldırgan gelmez" diyerek, Kasımı'yi Sovyetler Birliği'nin bir himayesi olarak nitelendirmiştir. Bkz; NARA (No:367,13 Haziran 1947).

⁶⁴ Oraltay, H. (1978). Kazak Türkleri, İstanbul: Tavilli Matbaası, 158.

⁶⁵ Forbes, a.g.e., 388; Kul, Ö.(2009). a.g.t. s.221.

⁶⁶ 15 km genişliğinde ve 30 km uzunluğundaki bu dağ silsilesi Doğu Türkistan-Moğolistan sınırı boyunca uzanır. Suyu da bol olan bu bölge Doğu Türkistan-Moğolistan sınırında iyi bir askeri istihkâm bölgesine dönüşmüştür. 1915 yılında Çin-Moğolistan-Rus Antlaşması'nda Çin-Moğolistan sınırının yeniden bir ikili anlaşma ile belirlenmesi belirtilmiş ama bu durum Hiç gerçekleşmemiş, Baytik Boğda bölgesi Çin ve Moğolistan arasında hep tartışma konusu olarak kalmıştır. Bkz. Lamb, A. (1968). Asian Frontiers; Studies in a Continuing Problem, Londra, 198.

⁶⁷ Lamb, a.g.e., 198.

⁶⁸ Lattimore, a.g.e., 100.

bölgesini tekrar ele geçirmek için uğraşmış hatta Çin, 1962 yılına kadar bölgenin kendisine ait olduğunu iddia etmiştir⁶⁹.

Osman Batur önderliğindeki Kazakların Baytik Boğda'ya göç etmek zorunda kalması bu bölgede bir gerginlik olduğunun göstergesidir⁷⁰. Kaynakların çoğu Osman Batur'un önderliğindeki Kazakların Altay'dan doğrudan doğruya Baytik Boğda bölgesine göçtüğü konusunda hemfikirdir⁷¹.

Osman Batur'un 1946 yaz aylarında hem Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınır muhafızları hem de İli Milli Ordusu birlikleri ile çatışmıştır⁷². Önce küçük çatışmalar olarak başlamış sonbahar aylarında Osman Batur'un Altay'ın kuzeyine yaptığı harekât Gulca, Ulan Batur hatta Moskova da bile endişeyle takip edilmiştir. Osman Batur bu harekâtında başarısız olarak Baytik Boğda'ya dönmek zorunda kalmıştır. 1946-47 kışını Baytik Boğda'da geçiren Osman Batur başarısız olmuştur ancak hem Moğolların sınır güvenliğini hem de Doğu Türkistan'daki Sovyet çıkarlarını tehdit etmeye devam etmiştir. Mesut Sabri Baykozi başkanlığa getirildiği zaman Sovyetler, Osman Batur'un karargâhına saldırmış, Urumçi ve Nanking Hükümeti'ne huzursuzluklarını hissettirmiştir⁷³. Mesut Sabri ve İsa Yusuf Alptekin başta olmak üzere milliyetçi cephe Osman Batur'a moral vermiş, gerekli olan şeyler için yardımda bulunmuşlardır⁷⁴.

26 Mayıs 1947'de Baytik'te bir bölük Moğol askeri Osman Batur birliklerine saldırmış ancak geri püskürtülmüşlerdir. 24 at ile beş makineli tüfek, sekiz de Moğol esir ele geçirilmiştir⁷⁵. 2 Haziran 1947'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti Baytik'te bulunan Çin birliklerinin 24 saat içinde bölgeyi boşaltmasını istemiştir. 5 Haziran 1947'de ise Çin askerleri sınırdan girdi diyerek altı saat boyunca Baytik'i bombalamışlardır. 4 gün boyunca Moğol askerleri ve Osman Batur birlikleri çarpışmışlardır. Sekizinci günün sonunda Moğollar bir şey elde

⁶⁹ Godfrey, L. (1956). *Kazakh Exodus*, London: Evans Brothers, 128-129.

⁷⁰ Lattimore, a.g.e., 100.

⁷¹ Boorman-Howard, a.g.e., C.III, 47; Barnett, a.g.e., 276.

⁷² Lattimore, a.g.e., 100; Boorman-Howard, a.g.e., C.III, 47; Kul, Ö.(2018). "Efsaneden Gerçeğe Osman Batur(1899-29 Nisan 1951)".*Türk Yurdu*, S.366, 80-81.

⁷³ Forbes, a.g.e., 393.

⁷⁴ Kul, Ö. (2011). *On Yıla Sığın Efsanevi Ömür Osman Baturhan*, İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, 127.

⁷⁵ Kadiri, P. (2009). (Ülke Tarihi) *Baturlar: Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi(1930-1949)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 156.

edemeyerek bölgeyi terk etmişlerdir⁷⁶. Moğolistan Halk Cumhuriyeti Osman Batur birliklerine karşı bu saldırıda 4 veya 5 Sovyet uçağından destek almıştır⁷⁷.

Mahalli anlamda Moğolistan'ın zaferi ile biten Baytik Boğda olayıyla Osman Batur birlikleri 1946'daki işgal öncesi bölgeye kadar geri püskürtülmüştür. Çatışmalar eski şiddetinde devam etmemiş ancak 1948 yılı ortalarına dek sürmüştür. Guo-Min-Dang'ın Baytik Boğda cephesindeki komutanı Tuğgeneral Han Yu-Wen iki ülke arasındaki sınır çizgisinin dağların 60 km kuzeyinde olması gerektiğine vurgu yapmıştır⁷⁸.

Rus Tass Haber Ajansı Rusların, Moğol birliklerine böyle bir yardım yaptığını yalanlamıştır⁷⁹. Çin'de 12 Haziran 1947'de çıkan bir haberde: *“Çin, Dış Moğolistan'ın kendi bölgeleri olduğu ancak son zamanlarda özerklik kazandığı, Sovyet uçaklarının Dış Moğol birliklerini desteklediği, bu durumun Çinlileri yalnızca üzmeyip aynı zamanda çok öfkeliendirdiğini, Çin Hükümetinin Sovyetler Birliğini resmen protesto ettiğini”* yazmıştır⁸⁰.

Çin bölgeye olaylara müdahale etmesi için birliklerini Baytik Boğda bölgesine yollamış⁸¹, aynı zamanda Moskova'da bulunan Çin büyükelçiliği vasıtası ile olayı protesto etmiştir⁸². Sovyet-Moğol ittifakı 1947 yılı ortalarında Çinlileri Baytik Boğda bölgesinden çıkmak zorunda bırakmıştır⁸³.

Diğer bir habere göre ise: *“Dış Moğol birlikleri Sinkiang topraklarımızı işgal ediyor ve Sovyet uçakları savaşa katılıyor. Görünüşe göre bu planlı bir askeri saldırı. Bu olaydan fazlasıyla çileden çıkan biz Çinliler, Sovyet yetkililerinin dikkatini özellikle Çin-Sovyet anlaşmasının ruhuna ve ayrıca Sinkiang'ın içişlerine hiçbir müdahaleyi taahhüt etmeyen Sovyet muhtırasına çekmek istiyoruz. Dış Moğol birliklerinin hiçbir gerekçe göstermeden başlattığı askeri saldırganlığı derhal durdurmalılar. Çin topraklarının ve egemenlik haklarının bütünlüğü ve bağımsızlığı ilkesinde ısrar ediyoruz”*. (NARA, (No: 366, 12 Haziran 1947)

⁷⁶Kadiri, a.g.e., 156, Çandarlıoğlu, G. (2006). Özgürlük Yolu, Nurgocay Bahadır'ın Anılarıyla Osman Batur(2006), İstanbul: DTV Yayınları, 118.

⁷⁷ Clubb, a.g.e., 321; Barnett, a.g.e., 267.

⁷⁸ Barnett, a.g.e., 266-267.

⁷⁹ NARA, No.185, 15 Haziran 1947.

⁸⁰ NARA, No.366,12 Haziran 1947.

⁸¹ Barnett, a.g.e., 236.

⁸² Clubb, a.g.e., 368

⁸³ Clubb, a.g.e., 369.

Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur'un Baytik Boğda Mücadelesi

Osman Batur birlikleri 1946 sonları 1947 yılı başlarında Baytik Boğda'yı geçerek bu dağların kuzeyindeki Moğol hâkimiyetinde olan ama Çin'in kendi toprakları arasında olduğunu iddia ettiği bölgeye sokulmuştur. Osman Batur kuvvetleri, Sovyet desteğini arkasına alan Moğollar tarafından 1947 Haziran'ından önce işgal ettiği yerlere geri çekilmeye zorlanmıştır. Baytik Boğda Olayı Moğolların zaferi ile sonuçlanmıştır⁸⁴.

Baytik Boğda aslında Çin ve Sovyetlerin Doğu Türkistan'ı kim elinde tutacak mücadelesidir. Manas Nehri ve Bâytik Boğda bölgesinin kuzey bölgeleri Çin'in zayıf olduğu dönemlerde, Çin ve Sovyet Rusya'nın fiili sınırı sayılmıştır. Sovyetler, Osman Batur kuvvetlerini Bâytik Boğda'dan çıkarttıktan sonra da Çin üzerindeki baskılarını devam ettirip hem Chungking Hükümeti'ni hem de Baykozi Hükümeti'ni baskı altında tutmuştur. Baytik Boğda Olayından kar sağlayan Sovyetler Birliği olmuştur⁸⁵.

Çin basını, Sovyet dostluğunu pekiştirmek için Dış Moğolistan'ın bağımsızlığını kabul ederek⁸⁶ büyük bir fedakârlıkta bulduklarını ama bunun Çin'in kuzeyinde barış ve istikrarı getirmediğini yazar⁸⁷. Çin'in basın incelemelerinde sık sık rastladığımız bir ifade de Dış Moğolistan güçlerinin Sovyet destekli bu işgalinin 2. Mukden olayı⁸⁸ olmasını istemedikleri yönündedir.

Baytik Boğda olayı Rusya ve Çin arasında büyük mesele olmuş hatta Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne kadar aksettirilmiştir⁸⁹. 28 Temmuz 1947 Güvenlik Konseyi'nde Ruslar ve Çinliler birbirlerini itham etmişlerdir. Ancak zaten onlar birbirlerine saldırmamışlardır. Her iki tarafın hücumlarına uğrayan Türkistanlılar ve Osman Batur olmuştur⁹⁰.

⁸⁴ Barnett , a.g.e., 266-267; Clubb, a.g.e., 369.

⁸⁵ Kul, a.g.t., 224.

⁸⁶ Ruslar Çin'in Dış Moğolistan'ın istiklalini kabul etmesi şartıyla İli Hükümeti'ni desteklemekten vazgeçeceğini, Üç Vilayetin Çin'den kopmamasını sağlayacaklarını taahhüt etmişlerdir.

⁸⁷ (NARA, No.367, 13 Haziran 1947).

⁸⁸ Mukden Olayı; Japonya'nın 1932 yılında Güney Manchurya'da yer alan Mukden'de kendilerinin sorumlu olduğu basit bir patlamayı Çin'in yaptığını bahane ederek Mukden'i işgal etme olayıdır. Bkz. Belge, M. (2012). Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye, İstanbul: İletişim Yayınları, 413.

⁸⁹ Wei, H. (1956). China and Soviet Russia, New York: David Van Nostrand Company, 205.

⁹⁰ Oraltay, a.g.e., 159,

1948 senesinin temmuz ayında ülke meclisi içinde de huzursuzluk baş göstermiş, Turfan, Hoten, Aksu, Karaşehir ve üç vilayet vekillerinin de olduğu 27 ye Baykozi Hükümeti ile sorunları dolayısıyla Urumçi'den Gulca'ya gitmiřlerdir⁹¹. Sonrasında Urumçi ve Gulca arasında doğrudan bir bağlantı olmamiş, Baykozi'nin gelişi Urumçi'deki Türk-Çin Koalisyon Hükümeti'ni de güneybatıdaki halkı da ikiye blmiştir. Beyler ve toprak ağaları Urumçi'yi desteklemiş, iftci kesim Gulca idaresini desteklemiştir. Ulema kesimi ve dindar kesim ise tarafsız kalmayı tercih etmiřtir⁹².

20 Mayıs 1948'de Altay'ı terk eden Osman Batur oncu Akşi'ye gelmiş burada yaklaşık 150 kişiden oluşan Kazak liderleri ile büyük bir toplantı yapmıştır. Osman Batur, onlara Baytik'e çekileceğini, isteyenin kendisiyle gelmesini, savaştıkları kişilerinin kanından olan komünist kardeşleri olduğunu, Baytik'te güçlendikten sonra buraları kurtaracağını söylemiştir. Burada Moğollar tekrar saldırıya geçmiş ve geri pskrtlmştir. Burada iken kendisine Canımhan Hacı'dan hükümet tarafından erzak yardımı yapılacağı haberini almıştır. Bin deve, erzak ve ihtiyaç yardımı yapılmıřtır⁹³. Aynı yıl Osman Batur Urumçi'yi ziyaret etmiş, İsa Yusuf Alptekin tarafından kendisine büyük bir karşılama töreni hazırlanmıřtır⁹⁴.

1951 yılına kadar mücadelesini sürdüren Osman Batur, emperyalizme karşı bağımsızlık savaşi vermiş, Altaylarda büyük bir düşman çemberi içerisinde olan kendisi değilmiş gibi kanının son damlasına kadar kahramanca savaşmıştır. Esir edilmeden evvel kendisine artık g etmelisin, Komünistlere karşı mücadele şansımız kalmadı denildiğinde memleketini bırakıp gitmeyi reddetmiřtir⁹⁵.

SONUÇ

⁹¹ Lattimore, a.g.e., 98.

⁹² Lattimore, a.g.e., 97.

⁹³ andarlıoğlu, a.g.e., 136-137.

⁹⁴ Alptekin, Esir Doğu Türkistan İçin, a.g.e., 530.

⁹⁵ Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, 331. Büyük Türk kahramanı Osman Batur 29 Nisan 1951'de Urumçi'de Çin Komünist Devrimcileri tarafından kurşuna dizilerek şehit edilmiştir

Uzun zaman kıymeti bilinmeyen büyük Türk kahramanı Osman Batur, unutulmaz mücadelesiyle tarihe kazanmıştır. Onun amansız mücadelesini dünyaya duyuran olay ise Baytik Boğda'da Ruslar ve onun kuklası olan Moğollar ile yaptığı mücadele olmuştur.

Baytik Boğda bölgesi mesafe olarak Urumçi'ye de Ulan Batur'a da uzaktır. Bu da bölgede sığınmayı kolaylaştıran bir etkidir. Osman Batur'un bölgeyi tercih etmesinin nedeni de bu olmalıdır. Chang Chih-chung'un yerine Mesut Sabri Baykozi'nin getirilmesiyle Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçilerinin Urumçi de yüksek makamlara gelmesi ve Osman Batur birliklerinin Doğu Türkistan – Moğolistan sınırında faaliyete geçmesi Moskova'nın memnun olabileceği bir durum değildir. Çünkü Sovyet Rusya, Müslümanların Orta Asyadaki milli hareketlerinin Rusya içerisindeki Müslümanlarında harekete geçirebileceği endişesini taşımaktadır.

Baytik Boğda'da verilen bu mücadelenin neden önemli olduğu sorusuna gelirse, Kazaklar da mühimmat yoktur, uçak yoktur, sayıları azdır ancak düşman çok büyük imkânlarla sahip ve sayıca çok fazladır. Yine de onlar dilini, dinini, kültürlerini korumak adına mücadeleden vazgeçmemişler ve büyük başarılar elde etmişlerdir. Yani aslında onlar modern silahlara yenilmişlerdir. Ayrıca bu kahramanca mücadele Osman Batur isminin dünya basınında yer bulmasını sağlayıp, yankı uyandırması açısından çok önemlidir.

Çin'in Baytik Boğda'nın sınırları içerisinde olduğunu söyleyip Osman Batur birliklerine yardım etmeye çalışırken amacı yalnızca Sovyetlerin Doğu Türkistan topraklarına müdahalesini engellemektir. Binlerce yıldır Türk toprağı olan Doğu Türkistan'ı bir eyaleti olarak görüp Türkistan halkını ezen Çin, yer altı, yer üstü kaynaklarıyla, stratejik ve jeopolitik önemiyle adeta bir nimet olan ve asıl sahiplerine bile vermediği bu toprak parçasını Ruslar ile paylaşmaktan çekinmektedir. Çin basını, topraklarına Rus müdahalesi olarak gördüğü bu olayı günlerce kınamış, Ruslara ağır yaptırımlar uygulayacaklarını dile getirmişlerdir.

Rusların ise Baytik Boğda'da Osman Batur ve Doğu Türkistan halkının verdiği mücadeleyi bastırmak istemesinin önemli bir sebebi ise eğer Doğu Türkistan halkı bağımsızlığa kavuşursa SSCB idaresindeki Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi kardeş ülkelerin bağımsızlığına yol açabileceği ihtimalidir.

Baytik Boğda mücadelesi Moğolistan ile Osman Batur birlikleri arasında verilmiş gibi görünse dahi gerçek sorun Sovyetler ile Çin arasındaki Türkistan'a hâkim olma mücadelesidir. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde ve daha öncesinde, Çin'in zayıf olduğu zamanlarda, Manas Nehri ve Baytik Boğda bölgesinin kuzey kanatları fiili Çin-Sovyet sınır hattını oluşturuyordu. Sovyetler Birliği, Baytik'ten Osman Batur'un birliklerinin çıkarılmasından sonra da bölgede Çin'i dolaylı olarak baskı altında tutmuştur. Ruslar böylece Nanking'deki Merkez Çin Hükümeti ile açıkça arayı bozmadan, Doğu Türkistan'da 1947 yılında kurulan Mesut Sabri Baykozi yönetimini sıkıştırmayı amaçlamıştır Uluslararası açıdan bakıldığında, her ne kadar pahalıya mal olsa da Baytik Boğda Olayından karlı çıkan taraf Ruslar olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

NARA (NN081200, 20 OCAK 1950)
NARA, (No: 185, 15 Haziran 1947)
NARA, (No: 366, 12 Haziran 1947)
NARA, (No:367 13 Haziran 1947)
FO (C1016/a, 23 Şubat 1951)

Araştırma ve Tetkik Eserler

Adıbelli, B. (2008). Doğu Türkistan. İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık.
Alptekin, İ. Y. (1981). Doğu Türkistan Davası. İstanbul: Marifet Yayınları.
Alptekin, İ. Y. (1985). Esir Doğu Türkistan İçin. İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi.
Alptekin, İsa Yusuf(2010). Esir Doğu Türkistan İçin 1- İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları(yayına haz. Ömer Kul), Berikan Yayınevi.
Barnett, A. D. (1963). China On The Eve Of Communist Takeover. London: Thames and Hudson.
Belge, M. (2012). Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye. İstanbul: İletişim Yayınları.
Beloff, M. (1953). Soviet Policy in the Far East, 1944-51. London: OUP.
Boorman H.L., & H. (1967). Biographical Dictionary of Republican China (Cilt III). New York: Columbia UP.
Boorman, H. &. (1967). Biographical Dictionary of Republican China (Cilt I). New York: Columbia UP.
Chen, J. (1977). The Sinkiang Story. New York: Mac Millan.

Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur'un Baytik Boğda Mücadelesi

- Clubb, O. E. (1971). *China Russia The Great Game*. Colombia Universty Press.
- Çandarlıoğlu, G. (2006). *Özgürlük Yolu, Nurgocay Bahadır'ın Anılarıyla Osman Batur*. İstanbul: DTV Yayınları.
- Dağcı, K. &. (2013). Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* , 11-29.
- Forbes, A. (1981). *Muslim Separatism in Northwest China During the Republican Period, 1911-1949*. . Phd Thesis School of History University of Leeds.
- Forbes, A. D. (1990). *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*. Münih: Doğu Türkistan Vakfı.
- Hayit, B. (1975). *Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: Otağ.
- Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi* . Ankara: TTK.
- Hayit, B. (Ocak 1999). "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi". *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*(145), 36-39.
- Kadiri, P. (2009). *Baturlar: Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kul, Ö. (2011). *On Yıla Sığan Efsanevi Ömür Osman Baturhan*. İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Derneği.
- Kul, Ö. (2009). *Doğu Türkistan Milli Mücadelesi Ve Osman Batur(1941-1951)*.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Kul, Ö. (2018). "Efsaneden Gerçeğe Osman Batur". *Türk Yurdu*. S.366, 78-84.
- Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949*. Ankara: TTKB.
- Lamb, A. (1968). *Asian Frontiers ; Studies in a Continuing Problem* . Londra.
- Lattimore, O. (1950). *Pivot Of Asia*. Boston: An Atlantic Mounthly Press Book.
- Lias, G. (1956). *Kazak Exodus*. London: Even Brothers.
- Mingulov, N. (1962). *The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-1949*. CAR, II(2), 181-195.
- Oraltay, H. (1978). *Kazak Türkleri*. İstanbul: Tavilli Matbaası.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tuncer, T. (2015). *1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler* . Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Weil, H. (1956). *China and Soviet Russia*. New York: David Van Nostrand Company.

EKLER

Hsin Sheng Pao (Gen. Tu Yu-ming), Peiping
12 June 1947

We Protest Against Invasion of Foreign Power into Sinkiang

During recent years numerous incidents have taken place in Sinkiang. There was even a rebellion in Southern Sinkiang. Superficially these incidents were caused by racial problems or contention for the governing power, but actually they were instigated by outsiders. What we want to say in this connection is the fact that Outer Mongolia had traditionally been our territory and has been granted autonomy and independence only recently. The friendship between China and the Soviet Union should be intimate and with a view to concluding a friendship treaty, China formally recognized the independence of Outer Mongolia. But, unfortunately, facts show that our taking over of the Northeast was obstructed while people's rebellions took place incessantly in Sinkiang. Now when war is being intensely carried on in the Northeast, Soviet planes are supporting Outer Mongolian troops invading Chinese Sinkiang province. All this in the Soviet friendship returned to us for the great sacrifice which we have made. This is not only regrettable, but has enraged the Chinese people. It is learned that our government has formally lodged a solemn protest against the Soviet Union. As this affects our status as an independent nation, our government must take resolute steps if no explicit and reasonable answer is given by the Soviet Union. (Summary)

Hua Pei Jih Pao (KUN HOI), Peiping
12 June 1947

We Protest Against the Invasion of Sinkiang by Outer Mongolian Troops

The intimate friendship between China and the Soviet Union was contracted through the candidness and sincerity of their two great leaders -- Dr. Sun Yat-sen and Lenin. Unfortunately, during the Chinese war of resistance, while extending assistance to China on the one hand, the Soviet Union concluded a pact with Japan to recognize the puppet "Manchukuo". After the war, China made great concessions in connection with the issues of the Chinese Changchun railway, Dairen and Port Arthur, in exchange for Soviet friendship. Independence for Outer Mongolia was especially a most enlightened and realistic expression on the part of the Chinese people for building peace.

Thus, judged from the Chinese relationship with the Soviet Union and Outer Mongolia, China, on her part, has done all she could in faithfully observing the obligations of the treaties. But now Outer Mongolian troops invade our Sinkiang territory and Soviet planes participate in the fighting. Apparently this is a planned military aggression. Much infuriated by this incident, we Chinese people want to call the attention of the Soviet authorities especially to the spirit of the Sino-Soviet treaty, as well as to the Soviet memorandum pledging no interference in the internal affairs of Sinkiang. They must immediately stop the military aggression of Outer Mongolian troops started without any justification. We insist on the principle of integrity and independence of Chinese territory and sovereign rights. (Summary)

Sinkiang'da Yabancı Güçlerin İşgalini Protesto Eden Çin Haberleri, 12 Haziran 1947 NARA,
(No:366, 12 Haziran 1947).

CHANG CHIH-CHUNG REPORTS ON SINKIANG INCIDENT

Central Daily News

General Chang Chih-chung, Commander of Generalissimo's Headquarters in the Northwest, has reported to the Government on the Sinkiang incident, stating that efforts have been made for the settlement of this incident. He has instructed the responsible officers of the Sinkiang Provincial Government and the Special Commissioner in Sinkiang of the Ministry of Foreign Affairs to keep closer contact with the Soviet Consul General in Sinkiang.

TASS NEWS AGENCY DENIES SOVIET CO-OPERATION
WITH MONGOLIAN FORCES

Central Daily News (Also Yunnan Daily News)

Up to noon yesterday, no reply had been received from the Soviet and the Outer Mongolian Governments regarding the Chinese protest against the Sinkiang incident. However, the Tass News Agency on June 13 denied that Soviet planes assisted the Outer Mongolian forces in their invasion of Sinkiang. The Moscow Broadcasting Station also announced that the statements made by the spokesman of the Chinese Ministry of Foreign Affairs are devoid of factual basis.

Chang Chih-chung'un Sinkiang olayı hakkında Hükümete rapor vermesi haberi ve TASS Haber Ajansına göre Sovyetlerin Moğollarla iş birliği yaptığını reddettiği haber, 9 Aralık 1947 NARA, (No: 185, 15 Haziran 1947)

Ching Shih Jih Pao (KMT CC Clique), Peiping
13 June 1947

Reflections on the Sinkiang Incident

There is the old saying that "no foreign aggressor would come without the guidance provided by internal traitors". Taking Sinkiang for instance, Ahmed Jan is a protege of the Soviet Union. During the session of the National Assembly last December, delegates from the various races in Sinkiang expressed their opposition against Ahmed Jan, who was however, later appointed deputy chairman of the Sinkiang province. During his tenure of office in Sinkiang, General Chang Chih-chung adopted the policy of procrastination. His final solution was to leave his office. Maissuwateh (transliteration) has been a protege of the Central Government but has actually no substantial force in Sinkiang. This being the situation, a problem would naturally arise in Sinkiang. It was reported that on the next day of Maissuwateh's appointment, Ahmed Jan held a conference in the consulate of a certain power and raised anti-Maissuwateh slogans. The present Ashan incident is certainly not incidental and is more or less of a blackmailing demonstration. It must be pointed out that we are certainly not against internationalism. But the Soviet ambition is too obvious and the treacherous action of the Chinese Communists too dangerous to be neglected. If the internal traitors are not annihilated the problem of Sinkiang will never be solved.

Our government is preparing to send a high official, possibly General Pai Chung-hai, to Sinkiang. Pai is certainly much better than General Chang Chih-chung, but it is already a little late and action must be taken immediately. In the first place, some 500,000 crack troops must be picked out to start an expedition to Sinkiang under Pai's command. In the second place, the southeastern provinces must give Pai all the financial support needed for the expedition. In the third place, we must assure the spirit of fighting till the last man. Finally we must warn the countrymen that we are now on the eve of another Mukden Incident. Internal strife must be stopped to concentrate all our efforts to resist the foreign aggressor and to exterminate all internal traitors. (Summary)

Ahmet Can Kasımı'nın Sovyetler Birliği'nin adamı olduğuna dair haber, NARA, (No:367, 13 Haziran 1947)

Tekin TUNCER

Fazilet Pınar KOCAOĞLU UYUR

Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur'un Baytik Boğda Mücadelesi

Hsin Sheng Pao (Gen. Tu Yu-ning), Peiping
13 June 1947

Further Comment on the Joint Soviet and Outer Mongolian
Invasion into Sinkiang

With a view to exchanging for Soviet friendship, China did not begrudge making a great sacrifice by extending recognition of independence of Outer Mongolia. Nevertheless, peace and stability has not been realized on the Chinese northern boundary. Taking together the Sinkiang incident with the war in the Northeast, we are impressed by the weight of the treat of this foreign aggression. In the first place, where comes the military equipment of the Chinese Communists? It may be recalled that it was not long ago that Communists were driven back north of the Sungari River. Now they come back again with a powerful force of some 200,000 or 300,000 men with even much more superior equipment than they had last time. Moreover, there is the participation in the fighting of some 100,000 Korean Communists!

We certainly do not like to see a repetition of a second "Hakden Incident". It is hoped that both the Soviet Union and Outer Mongolia may immediately restore their rationality and intelligence so that they may withdraw their steps to avoid instigating the rage of the Chinese people. (Summary)

Dış Moğol Birliklerinin Sinkiang'ı İşgaline Dair Haber, NARA, (No: 366, 12 Haziran 1947)

Min Chiang Pao (Kuomintang), Peiping
13 June 1947

Sinkiang Incident and Approaching Dragon Festival
Responsible for New Rise in Prices

With the fall in the prices of cereals in the city, there have been unanimous slumps in the prices of various commodities. Since the publication of the invasion of Chinese territory by Outer Mongolian forces on June 10, widespread panic has been created among the people. As a result, there were brisk changes in the prices of commodities in Tientsin on that very day. The prices in this city also followed the trend and soared. Yesterday, there was a general rise in all the prices of cereals. While the opening prices were high, the situation nevertheless was rather steady. Later, however, as all competed to buy, there was suddenly created a situation in which there were only buyers but no sellers.

American wheat flour rose by \$30,000 or \$40,000 as compared with the previous day. Shanghai flour in small bags rose by \$20,000. Wheat (one hundred catties) abruptly rose by \$25,000 while rice also climbed up, increasing by about \$20,000 per hundred catties. Millet increased by \$20,000 and corn \$15,000 per hundred catties each. The prices of all sorts of cloth were soaring and the prices of oils and wines, which have been declining, also rose with the other commodities.

ATAD

Bu habere göre Dış Moğol kuvvetlerinin haksız işgali Doğu Tırkistan'da halk arasında panik yarattığı için fiyatlarda genel bir artış yaşanmıştır, NARA, (No:367 13 Haziran 1947).

F FAR EASTERN DEPARTMENT		F C 1016/a.
CHINA		
1951		
FROM BBE Monitor.	Report on capture on 19 th Feb of Wusman, a notorious Kazakh gangster & alleged American spy.	
No.		
Dated 23. 2. 51.		
Received in Registry 25. 2. 51.		
REFERENCES FC 1014/11 - SC FC 1016/11 - SC	MINUTES	
(Here disposed of)	The two principal anti-Communist leaders in Sinkiang, Wusman and Janjichan, have now been laid to rest according to Chinese claims. This would seem to spell the end of effective local Kazakh resistance to the Communist Government - but it does not, of course, solve any of the purely Chinese problems in Sinkiang. For the new Chinese régime by transferring power to the Kazakhs and Sighans is putting power back into China and perhaps irretrievably into the hands of non-Chinese elements which has ever been one of the immediate past.	
	2. Indeed it may be said that the activities of Wusman and Janjichan are likely to have been a great godsend merely to the Soviets since to the Chinese, since the Communists whose hold in the Soviet Central Asiatic Republics (Kazakhstan, Kirghizia and Uzbekistan) has always been a little less complete than in other areas of the U.S.S.R. apart from the "bush telegraph" reports about these now Kazakh resisted leaders most uncanny and possibly dangerous in their appeal to the latent anti-Russian and anti-Communist spirit of a large part of the native Turkic population.	
	1951. 23. 2. 1951 Foreign Department 18. 2. 1951 FOR 1016/11/4 2 lines not yet seen in the Chinese report on Sinkiang non-officially in the Comm. 20. 2. 1951	
Actions completed	(Index)	
MS 115	1016/11	

Çin'in iddialarına göre Sinkiang'da iki antikomünist lider Osman ve Canım Han'ın diz çökmüş durumda olduğuna ve bu, Kazakların Komünist hükümete karşı duygusal direnişinin sonunu getirmek anlamına geldiğine dair İngiliz raporu, FO (C1016/a, 23 Şubat 1951).

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Article Type:** Research article**Geliş Tarihi:** 10.03.2022**Submitted:** 10.03.2022**Kabul Tarihi:** 27.05.2022**Accepted:** 27.05.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1085217>

Osman YALÇIN¹

BALKAN SAVAşLARINDA TÜRK HAVA HAREKÂTI

Öz: İtalya, 1911'de Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprakları olan Trablus'u işgal etti. İtalya, tarihte ilk kez askeri harekât kapsamında uçakları kullanan ülke oldu. Uçaklar ve balonlar bombalama, gözetleme ve propaganda faaliyetlerinde kullanıldı. Osmanlı ordusu da bu savaş sırasında ilk hava savunma görevini gerçekleştirdi. Osmanlılar, uçakları düşürerek, pilotu esir alarak hava savunmada ilkleri gerçekleştirdiler. Trablus Savaşı bitmeden önce Balkan devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Balkan Savaşları sırasında Balkan ülkelerinin ordularının envanterlerinde 30 civarında uçak, Osmanlı ordusunun ise 18 uçağı bulunuyordu. Balkan Devletleri, Fransız ve Rus pilotlara hava faaliyetinde görev verdiler. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de henüz yeterli pilotlara sahip değıldi ve bu nedenle Alman ve Fransız pilot ve makinistleri hava kuvvetlerinde çalıştırdılar. Böylece Balkan Savaşları, Türk Hava Kuvvetlerinin ilk hava deneyimlerini yaşamasını sağladı. Balkan Savaşları sırasında Türk Hava Kuvvetleri ilk defa olarak eğitim sistemini, harekât gücünü ve harekât planlamasında uygulamalar yaptı. Bu çalışmada, Balkan Savaşlarında Osmanlı ordularına tahsis edilen Osmanlı Hava Müfrezelerinin durumu ve harekâta esas faaliyeti incelenmiştir. Osmanlı orduları üç gruptan oluşuyordu. Bu ordular Edirne Savunma Kuvvetleri ile Doğu ve Batı Orduları idi. Bu çalışmada, Türk Havacılarının harekât ortamında ilk tecrübeleri incelendi. Çalışmada Osmanlı Arşiv Belgeleri, dönemin gazeteleri, dergileri ve ilgili literatürden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trablus Savaşı, Balkan Savaşları, Osmanlı Hava Kuvvetleri, Fesa Bey, Süreyya Bey, Bleriot, REP, Bristol, Harlan.

¹ Doç. Dr., Rumeli Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Ulaştırma Hizmetleri Bölümü Sivil Hava Ulaştırma İşletmeciliği, osman.yalcin@rumeli.edu.tr , [ORCID !\[\]\(ce8b53e82b0e0a104f1a687933e939b3_img.jpg\) https://0000-0002-6259-6490](https://orcid.org/0000-0002-6259-6490)

Turkish Air Operation In The Balkan Wars

Abstract: Italy occupied Tripoli, the last Ottoman territory in North Africa, in 1911. Italy used aircrafts as a part of a military operation for the first time in history. Airplanes and balloons were used in bombing, surveillance and propaganda activities. Ottoman military also performed their first air defense mission during this war. For instance, the Ottomans broke ground when they shot down aircrafts and took pilot prisoners. Before the Tripoli War was over, the Balkan League states declared war against the Ottoman Empire. During the Balkan Wars, there were around 30 aircrafts in the inventories of the armies of the Balkan countries while the Ottoman army had 18 aircrafts. Balkan States recruited French and Russian pilots. Similarly, the Ottoman Empire did not have enough pilots yet and therefore, they employed German and French pilots and machinists. Hence, the Balkan Wars enabled Turkish Air Forces to get the first aerial experiences. During the Balkan Wars, Turkish Air Force applied a training system, operation force and operational planning for the first time. In this study, the condition and profile of the Ottoman Air Fleets allocated to the Ottoman armies in the Balkan Wars were examined. These armies were the Defense Force of Edirne and the East and West Army. In the study, Ottoman Archive Documents, newspapers, magazines of the period and the relevant literature were used.

Keywords: Tripoli War, Balkan Wars, Ottoman Air Force, Fesa Bey, Süreyya Bey, Bleriot, REP, Bristol, Harlan.

GİRİŞ

Türk Askeri Havacılığının Kuruluşu

İnsanlık tarihinde, Montgolfier Kardeşlerin 1783 yılında balon ile ilk uçuşundan itibaren önemli gelişmeler olmuş ve havacılık bu gelişmelerde öne çıkmıştır.² Osmanlı İmparatorluğunda da ilk uçuştan 2 yıl sonra 1785 yılında İstanbul-Bursa Balon uçuşunun yapılması oldukça değerli bir girişimdir. Yine bir hava aracı olarak balonun ilk defa 1794 yılında bir savaşta keşif maksatlı kullanılması bir başlangıç olmuştur. İnsanlık tarihinin son 1000 yılında uçuşa yönelik birçok ülkede aynı zaman aralıklarında birbirini tanımayan araştırmacılar, havacılık alanında çalışmalar yapmıştır.³ 1785 yılında İranlı bir baloncu, Sultan I. Abdülhamit'in de hazır olduğu bir merasimde İstanbul'dan havalanarak Bursa'ya gitmiştir. Sultan daha sonra bu girişimin önemine binaen balonu

²Ebuzziya Abdurrahman Velid, *Tayyarecilik Mazisi-Ehemiyyeti-Günümüz Gelişmeleri-Geleceği*, (Çev. Aden Esen), Pavotek, İstanbul, 2020, s.30.

³ Osman Yalçın, *Türk Hava Kuvvetleri Teşkilatlanma Tarihi*, Gazi Üniv. Sos.Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.1,2.

Ayasofya Cami'nin Kubbesine asılmasını istedi. Bundan maksadı, halkın Osmanlı ülkesinde gerçekleştirilen ilk uçuş olayını hatırlaması içindi.⁴Osmanlı Ordu tarihinde balonculukla ilgili il gelişme, bir Türk zabiti olan Topçu Subayı Mehmet Rüştü'nün 1897 yılında aldığı balonculuk eğitimidir. Bu yönüyle Mehmet Rüştü, ilk Türk Askerî Havacısıdır.⁵Motor gücünden yararlanılması, tahrik veya itki gücünün kullanılması, kanat yapılarının uçuşa uygun tasarımı ve aerodinamik özelliklerinin uçuşa uygun olarak tespiti için bilim insanları çalışmalar yapmıştı.

Uçaklar bu gelişmeler sonrasında 20'nci yüzyılın önemli bir gelişmesiydi. Aslında uçaklar birden icat edilmiş beklenmedik bir gelişme değildi. Wright Kardeşler, uzun süren çalışmalarında dönemin bilim adamlarının ve eserlerinden yararlandılar. Hatta bazı bilim insanlarından dersler alarak çalışmalarını sürdürdüler. 17 Aralık 1903 tarihinde North Carolina'da KittyHawk kasabasına yakın Kill Devil Hills mevkiinde havadan ağır bir cismin motor gücüyle yerden kesilmesi önemliydi.⁶ Ayrıca bu uçuşun kayıt altına alınması, havacılık alanında değişim ve gelişme için önemli bir tarihtir.

Sultan II.Abdülhamit döneminde, balonlarda kullanılan hava torpidolarının incelenmesi amacıyla Bahriye Nazırlığı tarafından bir çalışma yapılmıştır. Dönemin Bahriye Müşaviri Alman Ferik Scharke bu maksatla görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme üzerine, Alman Deniz Müşaviri Ferik Scharke, balon torpidosu mucidi olan Alman vatandaşı Rodek ile görüşmeler yapmıştır. Scharke çalışmasını, 11 Ekim 1886 tarihinde rapor halinde sunmuştur. Raporda istenilen hava torpidosunun ve balonunun toplam 1500 marka üç hafta içinde üretilebileceği bilgisi yer alıyordu ve balonun fiyatı 600 mark'tı. Rodek, Osmanlı ordu mensuplarına alet adevatı üretecek ve kullanacak eğitimi de vermeyi taahhüt etmiştir. Scharke, konuyla ilgili bir görevlendirme yapılması, balon ve torpidonun yerinde görülmesi ve mukavele imzalanmasını önermiştir. Bu gelişmelerin hemen arkasından, Almanlardan torpido atan balon alınabileceği haberini alan Fransız balon üreticisi Gabriel YON da 19 Nisan 1889 tarihinde benzer bir girişimde bulunmuştur. Yon,

⁴ Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi (THHST)*, Gazi Üniv. Sos.Bil. Enst., Doktora Tezi, Ankara, 2008, s.11.

⁵Hv.K.K.lığı, *Hava Mecmuası*, 15 Mayıs 1927, s.134; Yavuz Kansu, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, Hv.Bsm. ve Neş. Md.lüğü, 1971, Ankara, s.67.

⁶ Ebuzziya Abdurrahman Velid, *a.g.e.*, s.89-91.

teklifini İstanbul Beyoğlu'nda bulunan temsilcisi Jak Şalom vasıtasıyla yapmıştır. Jak Şalom'un balonu 500 metre irtifaa çıkabiliyordu. Balon, çıplak gözle 20 km., dürbün ile 60 km. uzaklığa kadar bir mesafeyi gözetmeyebilmekteydi.⁷

Osmanlı Hava Torpido Birliğinin kurulmasının gündemde olduğu bir zamanda 1899 yılında Lahey'de bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantının amacı havacılığın kurallarının uluslararası alanda geçerliliği olan bir zeminde oluşturulması, hava gücünün yaygınlaşması ve son zamanlarda savaşlarda havacılığın kullanılması ile ortaya çıkabilecek ve sivillere yönelik tehditler ortaya çıktığından ancak keşif maksatlı olarak hava faaliyetinde bulunulması üzerinde anlaşılır. Beş yıl süreyle balonlardan, mermi ve bomba atmak yasaklanır. Diğer taraftan Sultan II.Abdülhamit, Zeppelin balonlarının incelenmesi için Mehmet Şakir Paşa'yı görevlendirmiştir. Paşa, konuyla ilgili detaylı raporlarını sunmuştur. Raporunda; Fransa'nın havacılıktaki rolü, Alman Kont Ferdinand von Zeppelin'in farklı tiplerdeki balonları ile havacılığın gelecekte savaş alanlarında alacağı üstün etki ve harekâtı belirleyiciliği üzerine bilgiler sunmuştur.⁸

Osmanlı havacılığının fikirsel olarak temelleri bu bakımdan Sultan II. Abdülhamit dönemdir. Ancak bunu kuruluş süreci ile karıştırmamak gerekir. Bütün ordularda balon teşkilatı benzer yapılar bulunuyordu. Müstakil ve hava gücünün özgünlüğüne yönelik bir teşkilat için uçakların beklenmesi gerekmiştir. Havacılık tarihi incelendiğinde ve bu çalışmada da yer verildiği gibi 18. yüzyılın sonlarından itibaren balonlar önemli bir araç olarak savaşların parçası oldular. Balon birlikleri kuruldu. Ne var ki bütün bu çabalar kara gücünün bir unsuruydu ve bir silah sistemi olarak yer alıyordu. Diğer ülkeler de bu bakımdan balonların yapmış oldukları önemli görevlere rağmen hava teşkilatının kuruluşu olarak kabul edilmemiştir. Balonların kullanılması ve takiben uçakların icadı ile birlikte hava gücünün ordularda ayrı harekât icra eden, kendine göre sevk ve idare sistemi olan, yetkin ve bir çok farklı alanda uzmanlaşmış profesyonel insan gücünü oluşturan uçuş heyeti ile büyük bir yer ekibi, çok farklı ve gelişen teçhizat desteği, oldukça etkili bir ikmal ve lojistik sistemi, göreve yönelik hazırlanmak durumunda kalınan alt yapısı ve yakıt desteği ile bir silah sisteminden çok farklı olduğu anlaşıldı. Uçaklar ilk başlarda

⁷ Deniz Kurt-Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Cilt-I*, Hv.Bsm. ve Neş. K.İğİ, Ankara, 2020, s.9,10.

⁸ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.10,11.

sportif maksatlı olarak yapılmıştır. Kısa zaman içinde askeri maksatlı kullanılacağına yönünde değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Şüphesiz balonun bu alandaki tecrübesi bu sonuca tesir etmiştir. Özellikle 1909-1913 yılları sivil ve askeri havacılık alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Avrupa'da havacılık alanında; uzun mesafe uçuş, irtifa olarak yüksekten uçuş, deniz ve dağ gibi bazı yüksekten uçuş rekorları kırma, süratte artış ve benzeri başarılar elde edilmiştir. Bu yıllarda (1910-1913) uçaklar askeri teşkilatlara dâhil edilmeye başlanmıştır. Genelde uçak üreten ülkeler ilk başlarda askeri teşkilatlarına, askeri hava gücünü dâhil etmişlerdir.⁹

Osmanlı devlet yönetiminde görev alanlar ağır iç ve dış sorunlara rağmen havacılığın kıymetini takdir etmişlerdir. 1909 yılı Mayıs ayında İstanbul'da ve İzmir'de Osmanlı ismi balonu ile Baloncu Barbout gösteri uçuşları yapmıştır. Baron de Catters'in, Voisin tipi ve Bleriot'un kendi adını taşıyan Bleriot isimli uçakları ile İstanbul'da uçuşlar yapmışlardır. Bu uçuşlardan gerekli çıkarımlarda bulunmuş ve ordunun havacılıkla ilgilenmesine yönelik bir takım tedbirler alınmıştır. Gösteri uçuşları sonrasında kurulan Askeri Komisyon'da havacılık ve alınması gereken tedbirler raporlaştırılmıştır. Bu kapsamda özellikle Mahmut Şevket Paşa'nın, mesleki yaşamında, ordunun silah sistemlerinin temini ile ilgili aldığı görevler nedeniyle havacılığa çok ilgi göstermiş ve kuruluş için desteklemiştir.¹⁰

Osmanlı idaresi tarafından Askeri alanda alınan başlıca tedbirler şunlardır. Askeri Ataşeliklerden havacılıkla ilgili bilgiler talep edilmiş, Süreyya Bey havacılıkla görevlendirilmiş, pilotaj eğitimi için subay seçimi yapılmış, uçak temini için tedbirler alınmış, havacılığın çok karmaşık bir saha olması ve giderek yoğun faaliyetler olduğunun anlaşılması ile tayyare komisyonu kurulmuştur. Dönemim Osmanlı Yönetimince kısa zamanda; uçak fabrikası ve hava okulu kurma projeleri hayata geçirilmiştir. Maalesef uçak kurma fabrikası projesi mümkün olmamıştır. İhtiyaç duyulan hangar ve depoların inşası ve

⁹ Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.92-96.

¹⁰ Osman Yalçın, *Türk Hava Gücü (THG) Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.1,2; *Salname-i Serveti Fünun*, İstanbul, 1910, s.105-121; Osman Yalçın, "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 9 Sayı 17, Kış 2015,s.231; Ö.KürşatKaracaçil, "Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu 8-10 Şubat 2011*, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013, s.111.

askeri teşkilatı oluşturma uygulamaya konulmuştur.¹¹ Şüphesiz Osmanlı askeri havacılığının kuruluş sürecini başlatan gelişme pilotaj seçimi için ordulara emir verilmesi bu kapsamda 6 adaydan Yüzbaşı Fesa ile Üsteğmen Kenan'ın gerekli seçimlerden geçerek Fransa Bleriot Okulu'nda eğitime başlamalarıdır.¹² Yine bu dönemde bazı subay gruplarının farklı hava okullarına eğitime gönderilmesi gerçekleşmişse de savaş patlak verdiğinde henüz yeterli eğitimi almış değillerdi. Salim, Feyzi, Nuri, Refik, Mithat, Şükrü, Salim ve Cemal R.E.P Hava Okuluna eğitime gönderilmiş bulunuyorlardı.¹³

Yukarıdaki gelişmelerden devam ederken Osmanlı-İtalyan Savaşı başlamıştı. Trablusgarp müdafaasında hava kuvvetlerinden istifade edilmişti¹⁴. Ancak Osmanlı ordusunun özellikle gönüllü subaylarla kısa sürede yerli halkı da organize ederek kuvvetli bir savunma hattı oluşturması beklenen bir gelişme değildi. İtalya, bu gelişme karşısında kıyı şeritlerinden içerilere girmeye muvaffak olamadı. Osmanlı İmparatorluğunu barışa zorlamak için Oniki Adaları işgal etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun yıllardır ihmal edilen donanma gücünün ise buraları koruma gücü bulunmuyordu. Harbiye Nazırı bu gelişme üzerine Tayyare Komisyonu Başkanı Süreyya Bey ile yazışmalarında bir an evvel tayyare ve muhtelif bomba alınması için çaba göstermiştir. Yazışmalarda özellikle sahillerde tayyare uçurulması, Hava Okulunun bir an evvel kurulmasının önemi hatırlatılmaktadır.¹⁵ Bunlar olurken kısa zamanda bir başka gelişme daha ortaya çıkmıştır. Bu da Osmanlı İmparatorluğunun zayıf durumundan yararlanmak isteyen Balkan ülkelerinin

¹¹ Osman Yalçın, "Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (20-22 Mayıs 2009 - İstanbul)", *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri - II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2010, s.180-182; Osman Yalçın, "Savaş Uçakları ve Balonlar", *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s.271-273; Davud Kapucu-Erdal Korkmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınları, Ankara, 2020, s.20-27; Cenk Avcı, *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2009, s.3.

¹² Fethi Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri(1909-1913)*, Hv.K.K.lığı Basımı, Ankara, 1974, s. 2,3; Süleyman Beyoğlu, "Türk Havacılığının Doğuş Yılları", *Havacılık Tarihi Sempozyumu*, 13-14 Aralık 2012/İstanbul, s.3,4.

¹³ Nureddin Van, "JourneyFromIstanbulto Cairoand the First Turkish Air Martyrs: Fethi, Sadık and NuriBeys", *OzeanJournal of Social Sciences* 5(3), 2012, s.121;Keyüsk, a.g.e.,C-1, s.26; Zeynep Gülten, *Havacılık Tarihinde Yeşilköy*, HHO Yayınları, Hv.Bsm. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 2010, s.12-14.

¹⁴ Trablusgarptaki hava gücü için bkz. Ajun Kurter; *THKT(1910-1914)- C-1*, s.39-70.

¹⁵ Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1947, s.83-87.

kendi aralarında anlaşarak Balkanlardaki Türk topraklarını ele geçirme ittifakıdır.

Osmanlı askeri havacılığının kuruluşu ile gelişmiş ülkelerin askeri havacılığının kuruluşu aynı yıllarda gerçekleşmiştir. Bu dönemde komutanların ve sorumluluk mevkiinde olanların havacılığa yaklaşımları farklıydı. Fransız Harp Akademisi'nde Satratejist Prof.Dr.Ferdinand Foch;“*Havacılık spor olarak iyidir. Fakat bir harp vasıtası olarak ehemmiyeti ise sıfırdır,*” diyordu.¹⁶ Bir başka tanınmış İngiliz General Haig de 1914'de şöyle diyordu: “*Beyler, hiçbirinizin, uçakların savaş zamanında keşif maksadıyla kullanılmasının yararlı olabileceği hususunu düşünecek kadar aptal olmadığınızı umarım. Komutan için keşif yoluyla bilgi almanın bir yolu vardır ve bu da süvarinin kullanılmasıdır.*”¹⁷ Oysa bundan üç yıl kadar sonra başka bir İngiliz general olan Jan Smuts ise, “*Düşmanı havada mağlup etmez ve savaşı düşmanın karargahına götürmezsek O'nun Londra'da bulunan bizlerle ilgili geniş çapta planlar yaptığından şüpheleniz olmasın,*” demiştir.¹⁸ Havacılığın harekate etkisine olan bakışın, önemli gelişmelere rağmen, diğer kuvvetlere mensup komutanlarca uzun süre doğru anlaşılmadığı konusu dönemin bazı hatıratlarında yer almıştır. Mesela Türk havacılığına uzun yıllar liderlik ve komutanlık etmiş olan Orgeneral Muzaffer Ergüder hatıratında 2. Dünya Savaşı sonunda bir İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanının değerlendirmesine yer vermiştir. Hatıratında, “*Ordu ve donanma, daima hava kuvvetlerini küçük görmüş, ona büyük bütçeler vermekten sakınmışlardır. Kara zırhlı kuvvetlerini birkaç parçaya indirdikleri gibi, Mareşal Trenchard'ın çalışmaları olmasaydı, İkinci Dünya Harbi'ne başladığımız zaman, belki bizim de ancak üç beş tayyaremiz bulunacaktı. Bu harpte, hava orduları yarattığımız ve başlı başına Almanya'yı çökertmeye muktedir bir hale getirdiğimiz zamanda bile, ordu ve donanma bizi asıl hedeflerimizden ayırdı. Düşmanın kara ihtiyat kuvvetlerinin bombalanmasını emrederken, arkasından düşmanın denizaltı üslerinin tahribini istediler. Biraz sonra ekonomik kaynaklarının tahribini istediler. Böylece her türlü dağınık görevler vererek, hava ordularımızı asıl maksatlarından uzaklaştırdılar.*” ifadesi yer almaktadır.¹⁹

¹⁶ Yaşar Aksan, *Çanakkale*, Bizbize Yay., Ertem Matbaası, Ankara, 2007, s.420.

¹⁷ Mehmet Erdoğan, *Hava Gücü ve Savaş*, Genkur.Bsm.,Ankara,1986, s.32.

¹⁸ Erdoğan, a.g.e, s.36.

¹⁹ H.İbrahim Fırtına, *Orgeneral Muzaffer ERGÜDER'in havacılık Anıları 1922-1930*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.23.

Havacılığın harekâta etkisinin, yakın zamana kadar bazı komutanlar ve karar vericilerde, tartışma konusu dikkate alındığında, Osmanlı idaresinin ilk uçağın uçuşundan bir kaç yıl sonra bu konuya önem vermeleri ve tedbir almalarının Türk Havacılığının gelişmesinde etkili olmuştur. Nitekim bunun ilk verimi de Balkan Savaşlarında elde edilmiştir.

1.Balkan Savaşları Öncesinde Tarafların Askeri Güçleri

Balkan ülkeleri tarafından savaş ilanı ilk defa 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın savaş ilanı ile başlamıştır. Bu gelişme ile Trablusgarp'ta stabil hale gelen savaşa 18 Ekim 1912 tarihinde İtalyanlar ile İsviçre'nin Lozan şehrindeki Ouchy (Uşi) kasabasında Uşi Antlaşması ile son verilmiştir.²⁰ Bu sırada Kurmay Yarbey Süreyya Bey ve Binbaşı Mehmet Ali Bey'in 07 Mayıs 1912 tarihinde başlayan Avrupa gezisi devam ediyordu. Heyet, uçak ve güdümlü balon başta olmak üzere bazı ikmal ve mühimmat alımı yapmıştır. Yine iki ayı geçen bu görev esnasında birçok uçak fabrikası ve balon tesisleri gezilmiştir. Heyet tarafından birçok uçak siparişi yapılmıştır.²¹ Süreyya Bey 28 Temmuz 1912 tarihli raporunda ortalama büyüklükte sevk edilebilir bir balonun bütün teferruatı ile 40.000-50.000 Lira maliyeti olduğunu bildirmiştir. Yine balonun yıllık 10.000 Osmanlı lirası idame işletme masrafı olacağını belirtmektedir. Satın almak için yetmiş balon kaptanı ve personeli olması gerektiğini belirtmektedir. Bunun yerine deneme maksatlı küçük bir balonun alınabileceği ifade edilmiştir.²² Yine Süreyya İlmen hatıratında; Ordu-yu Osmanide tayyarecilik ve balonculuk teşkilatının cidden bir semere göstermesi arzu ediliyor ise en evvel yapılacak şey fedakarlıktır. Fedakarlık da para ile olur. Bütçede tahsilatı olmayan bir sınıf silah için tabii terakki edemez. Ne kadar çalışılsa ne kadar gayret edilse tabidir ki her şey noksan kalır." demektedir.²³ Balkan Savaşlarının hemen öncesinde tarafların her birinin kendi iç ve dış sorunları bulunuyordu. Savaşa taraf olan ülkelerin kendi aralarında sorunları vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları vardı ve devlet birçok farklı halkın bir araya gelmesinden meydana geliyordu. Balkan Devletlerinin tamamı son 100 yıl içerisinde Osmanlı

²⁰ Kansu Vd., *Hvçk. Tar. Türkler.-1*, s. 124; Yalçın, *THHST*, s.26.

²¹ İlmen, *a.g.e.*, s.37; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.113; *MSB Arşivi*, BLH-179-92-1-23-(Ek01-Kurmay Yarbey Süreyya İlmen'in Raporundan).

²² Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914 Birinci Kitap*, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir, 1950, s.31,47.

²³ İlmen, *a.g.e.*, s.123; Emre Kürüz, "Kuruluşundan 1.Dünya Savaşı'na Kadar Türk Hava Kuvvetlerine Yapılan Yardım ve Başlıklar (1911-1914)", *Hv. K.leri Dergisi*, Yıl:2019, Sayı: 383, Ankara, 2019, s.68,69.

İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardı. Ancak halen Osmanlı toprakları üzerinde emelleri bulunuyordu. Tek başlarına Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele etmeleri ise mümkün değildi.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Durumu ve Osmanlı Askeri Havacılığı

Osmanlı İmparatorluğunda, 19. yüzyıldan itibaren yeniden bir yapılanma dönemi başlamıştır. Devlet yapısı, kurum ve kuruluşları, eğitim sistemi, ordu teşkilatı, adalet, ulaşım sistemleri alanlarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Ancak bu gelişmelere rağmen kısa zamanda olumlu sonuçlar almak zordu. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok iç ve dış problemleri bulunuyordu. Özellikle Sultan İkinci Abdülhamit zamanında, donanma zayıftı. Bu dönemde diğer alanlarda birçok yenilikler yapılmıştı. Eğitim kurumlarında, dünyadaki gelişmeleri takip eden aydın ve modern düşünceli bir nesil yetişmiştir. 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu, subayların ve toplumun baskısıyla yeniden meşruteli sistemi kabul etmiştir. Ne var ki bu değişim sonunda fazla olumlu gelişme gerçekleşmemiştir. Kısa süre sonra içerideki farklı toplumlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak istemişlerdir. Yabancı pek çok ülke buna destek vermiştir. Yönetimde söz sahibi olan İttihat ve Terakki, yeterli tecrübeleri bulunmuyordu.²⁴

Yukarıdaki süreçten hareketle Balkan ülkeleri de kendi aralarında ittifak yaparak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmişlerdir. Trablusgarp Savaşı henüz bitmeden 08 Ekim 1912 tarihinde Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştır. Kısa süre içinde ittifak yapmış olan diğer Balkan ülkeleri de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmışlardır. Osmanlı ordusu bu savaşa da hazırlıksız yakalanmıştır. Önemli bir harp prensibi olan moral gücü çok zayıftı. Balkan Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz savaşta olduğu ve birçok problem ile mücadele ettiği bir zamanda başlamıştır. Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi devletin güçsüzlüğünden kaynaklanmıyordu. Yönetimde önemli sorunlar vardı. İç kargaşa ve öngörüsüzlük çok fazlaydı. Bu bakımdan, Balkan Savaşları Türk tarihinde önemli bir tarihi olaydır. Sebepleri ne olursa olsun Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları ile Avrupa kıtasında bulunan topraklarının çok büyük bir kısmını kaybetmiştir. Türklerin, savaştan önce Avrupa'da 65.350 mil² (yaklaşık 100.000 km²) toprakları vardı. Savaş sonrasında ise bu miktar 10.882 mil²'ye gerilemiştir. Osmanlı Devleti Avrupa'da bulunan topraklarının

²⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınları*, 17. Baskı, İstanbul, 2010, s.85-87.

yüzde 83'ünü kaybetmiştir.²⁵ Tarihçi Yılmaz Öztuna'ya göre; "Avrupa Türkiye'sini Kaybımız/Rumeli'nin Elden Çıkışı"²⁶ isimli kitabında kaybedilen arazi büyüklüğü ve nüfus daha da fazladır. Buradaki verilere göre 167.312 km² toprak ve 6.582.000 kişiden oluşan insan nüfusu kaybedilmiştir. Osmanlı Ordusu Başkomutan Vekili Nazım Paşa'ydı. Paşa, düşmanın kısa zamanda yenileceğine inanıyordu. Bulgarların ancak iki gün dayanacağını ve Sofya'nın ele geçirileceğine inanıyordu. Bu maksatla subaylara büyük geçit için tören üniformalarını da yanlarında almaları istenmiştir.²⁷

1910 yılından itibaren Osmanlı ordusu yeniden yapılanmaya ve teşkilatını düzenlenmeye başlamıştı. Buna göre Osmanlı ordusu, 14 kolordu ve altı (6) müstakil tümeden oluşacaktı. Asker sayısının yaklaşık 1.000.000 olması tahmin ediliyordu.²⁸ Osmanlı sınırına doğru yığınaklarını yapmaktaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olumsuz gelişmeler ve tahrikler artmıştı. Osmanlı İmparatorluğu 01 Ekim 1912 tarihinde Seferberlik ilan etmiştir. Ancak seferberlik çok yavaş ilerliyordu. Eğitimli 120 tümen yetişmiş asker, askerlik hizmetinden ayrılmış ve evlerine gönderilmişlerdi. Ordu mevcudu barış zamanı olması gerekenin yarısından daha azdı. Osmanlı Dışişleri Bakanı işgale yönelik gelişmelerden habersiz olup bu konuda istihbari ve diplomatik olarak her hangi bir bilgileri bulunmuyordu. Osmanlı ordularının hazırlık ve eğitimlerinin yetersiz olduğu tespit edilmişti. Havaçılık ise henüz kuruluş aşamasındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 5 numaralı sefer planına göre Balkanlarda meydana gelecek bir savaşta asker sayısı 812.663 olmasına rağmen savaş başladığında ancak 290.000 askeri bulunuyordu. Henüz 1910 yılında yapılan askeri tatbikatta bazı sorunlar tespit edilmiş ve olası bir savaş için yetersiz olan konular belirlenmişti. Bu tarihlerde, Balkan ülkeleri, 482.000²⁹ askeri savaşa hazırlamışlardı.³⁰ Bir diğer kaynakta ise Osmanlı ordu mevcudu 750.000, Balkan ülkeleri ordu mevcudu 745.000 olarak geçmektedir.

²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 694.

²⁶ Yılmaz Öztuna, *Avrupa Türkiye'sini Kaybımız/Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

²⁷ Kurter, *a.g.e.C-I*, s.120.

²⁸ Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.73.

²⁹ Bulgar Askeri: 240.000, Sırp Askeri: 130.000, Yunan Askeri: 80.000, Karadağ Askeri: 32.000.

³⁰ Kurter, *a.g.e.C-I*, s.112,113.

Bulgaristan'ın 400.000, Sırbistan'ın 200.000, Karadağ'ın 45.000 ve Yunanistan'ın 100.000 asker hazırladığı bilgisi mevcuttur.³¹

01 Haziran 1911 tarihinde "Tayyare Komisyonu" kurulmuş ve başına Kurmay Yarbay Süreyya Bey getirilmişti. İttihat ve Terakki'nin yönetiminde etkili hale gelmiştir. Bu gelişmenin sonucu olarak 08 Ocak 1912 tarihinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa görevinden istifa etmiştir. Bir süre sonra Mahmut Şevket Paşa'nın görevlendirdiği Süreyya İlmen'in de "Havacılık Komisyonu"ndan alındığı ve "Genel Karargâh"ın 2. Şubesinde görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeninin Nazım Paşa'nın çevresinde bulunanların entrikaları olduğu değerlendirilmiştir.³² Kurmay Albay Süreyya Bey, Hava Okulu için bütün plan ve projelerini yapmış fakat ihale aşamasında çalışmalarına destek verilmemiştir. Konuyla ilgili, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile bir görüşmesine kitabında yer vermiştir. Nazım Paşa, "İşkodra'da asker açıktadır. Ben, sana İstanbul'da Tayyare Mektebi yaptırılmam" demiştir. Süreyya Bey, uzun süre konuşmalarına rağmen Nazım Paşa'nın ikna olmadığını anılarında yazmaktadır.³³

Balkan Savaşları başladığı zaman Yeşilköy'de bulunan havacılık tesisleri henüz bir yıl önce kurulmuştu. Havacılık bölgesinde tayyare mektebi olarak yalnız iki hangar bulunuyordu. Pilot personel olarak; Yüzbaşı Fesa (Evrensev), Yüzbaşı Cemal, Yüzbaşı Refik, Yüzbaşı Fevzi, Yüzbaşı Salim (İlkuçan), Teğmen Nuri, Teğmen Mithat (Tuncel) ve Teğmen Şükrü bulunuyordu. Bu pilotlar sivil pilot lisansına sahip olduklarından askeri havacılık deneyimleri bulunmuyordu.³⁴

Yine bir grup pilot adayı Türk subayı, İngiltere'nin Bristol Hava Okulu'nda eğitim alıyordu. Savaş ile birlikte bu subay grubu da geri çağırılmıştır. Çarkçı Üsteğmen Fethi Bey, İngiltere'ye makinist eğitimine gitmesine rağmen çalışkanlığı ve pilotluğa uygunluğu ile öne çıkmıştır. Üsteğmen Fethi Bey, bu grup içindeydi. Diğerleri; Topçu Teğmen Saffet, Piyade Teğmen Mehmet Ali,

³¹ Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.74; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.129; Yalçın, *THG 1911-1950*, s.38.

³² Kurter, *a.g.e.C-I*, s.113; Şen, *a.g.t.*, s.66.

³³ İlmen, *a.g.e.*, s.107; Rezzan Ünalp, "Balkan Savaşı Döneminde Türk Havacılığı", *Havacılık Tarihi Sempozyumu 13-14 Aralık 2012-İstanbul*, Hv.Bsm. ve Neş. Md. lüğü, Ankara, 2015, s.17; Şen, *a.g.t.*, s.75.

³⁴ Kurter, *a.g.e.C-I*, s.113.

Piyade Teğmen Abdullah, Piyade Teğmen Mehmet Fazıl, Piyade Teğmen Sabri, Piyade Teğmen Aziz'di.³⁵

Uçak mevcuduna bakıldığında Yeşilköy Hava Meydan'ında 3 Adet R.E.P., 2 Adet Deperdussin (Prens Celalettin ve Osmanlı), 2 Adet Harlan, 2 Adet Bristol ve bir adet Blériot (Vatan) vardı. Toplamda 10 uçak ile bir adet balon bulunuyordu. Ayrıca Fransa'dan gönderilen bir adet R.E.P uçağına Niş Şehrinde Sırlar el koymuştu. Zamanında imalatı tamamlanmadığı için çift satırlı İki adet uçağın alımı iptal edilmiştir. 1913 yılında; 1 Adet iki kişilik Blériot, 2 Adet iki kişilik Mars, Hava Okulunda kullanılmak üzere 1Adet bir kişilik Deperdussin, 3 Adet iki kişilik R.E.P. ve 1 Adet tek kişilik R.E.P. alınmıştır. Osmanlı pilotları henüz savaşa hazır olmadıklarından Alman ve Fransız havacı personel ile sözleşme yapılmıştır. Bu kapsamda Fransız 3 pilot ve 3 makinist ile sözleşme yapılmıştır. Yine Alman havacılarından dört pilot ve iki makinist ile sözleşme yapılmıştır. Türk olarak ise 6 pilot ve 6 pilot adayı bulunuyordu. Teğmen Nuri Bey, 1.500 metre irtifada İstanbul üzerinde uçuşu olan tek pilottu. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz yetişmiş Türk pilotu bulunmuyordu. Eğitimleri devam ettiği için yabancı personel istihdam edilmiştir. Balkan Savaşları'nda, Osmanlı ordusunda, Alman ve Fransız pilot ve makinistleri sözleşme yapılarak görev almıştır.³⁶

1.2. Savaş Öncesi Müttefik Balkan Ülkelerinin Askeri Hava Gücü

Balkanlar, tarihin her döneminde büyük devletlerin ilgi alanı olmuştur. Bunun önemli sebepleri; stratejik konumu, dini sebepler, kültürel zenginliği ve birçok toplumun yaşıyor olmasındandır. Son 1000 yıl içinde Hıristiyanlığın farklı mezheplerinin birbiri ile mücadele ettiği önemli bir mücadele alanı Balkanlardır. Yine İslam dininin yayılması ve güçlenmesi burada

³⁵Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.38; Osman Yalçın, " Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Bir Kararlılık Gösterisi: 'Kıtalararası Osmanlı Hava Seferi'", *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)* IV/2, 2014, DOI: 10.13114/MJH.20142844, s.331.

³⁶Hv.K.K.lığı, *Resimlerle Havacılık Tarihi*, Hava Kuvvetleri Basımevi, Etimesgut, 1968, s.7 ; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.129; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.114; Ünalp, *a.g.m.*, s.17; Davud Kapucu, *1909-1939 Yılları Arasında Yapılan Yurtiçi ve Yurtdışı Askeri Hava Seyahatleri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s.16.

gerçekleşmiştir. Türklerin elinde bulunan bu coğrafya, Germenlerin ve Slavların genişleme alanı olması bakımından çatışma alanı olmuştur.

Sırp, 1812 yılında Bükreş Antlaşması sonrasında, Rusya'nın desteği ile özerk olmuşlardı. Yeniçeri ordusunun 1826 yılında, yönetim tarafından yok edilmesi sonrasında büyük bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Ruslar, iki yıl sonra Türklere, savaş açmıştır. 1829'da Yunanlar Osmanlı toprakları üzerinde devlet kurmuşlardır. Fransa, 1830 yılında Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmiş, yine aynı yıllarda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanını desteklemiştir. 17 Ekim 1830'da verilen bir imtiyaz fermanıyla Sırp için muhtar bir idare kabul edildi. Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Berlin Antlaşması ile Sırbistan ve Karadağ bağımsız devlet olmuşlardır.³⁷ 19. Yüzyılın ilk yarısında Yeniçeriliğı kendi kaldıran, donanması Batılı güçler tarafından yakılan Osmanlı İmparatorluğu her taraftan bir kuşatılmışlık ve dağılma dönemine girmiştir.

1908 yılında Bulgaristan, bağımsızlığını ilan etti. Aynı yıl Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyetin ilan edilmiştir. Fransız İhtilali ile başlayan milliyetçilik, 19. yüzyılda çok uluslu imparatorlukları derinden etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu bağılı olan Balkan halkları bu gelişmelerden etkilenmişlerdir.³⁸

İkinci Meşrutiyet sonrası Osmanlı Mebusan-ı Meclisi tarafından çıkarılan Kiliseler Kanunu ve benzeri bazı yasal düzenlemeler ile Balkan ülkeleri arasındaki sorunlar çözülmüştür. Sorunları çözülen Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmeleri kolay olmuştur. İlk antlaşma 13 Mart 1912 tarihinde Bulgar-Sırp Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma ile Sırbistan'ın Avusturya-Macaristan'a karşı toprak bütünlüğünün korunması kabul edilmiştir. Bulgaristan'ın da Makedonya, Trakya ve İstanbul üzerindeki hedefleri kabul edilmiştir. Takiben iki devlet, 11 Mayıs 1912 tarihinde askeri işbirliği antlaşması imzalamıştır. Yunanistan ise 29 Mayıs 1912 tarihli karşılıklı yardım antlaşması ve 22 Eylül 1912 tarihli Askeri sözleşme ile ittifaka girmiştir. Karadağ, Sırbistan'a Yenipazar Sancağı sebebiyle güvenememekteydi. Son olarak Bulgaristan'a olan sempati ve güveni sebebiyle Ağustos 1912 tarihinde ittifaka girmiştir. 19 Ağustos 1912 tarihinde Müslüman ve Hıristiyan

³⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi/E.T.:15.02.2021>.

³⁸ <http://sofia.emb.mfa.gov.tr/Mission/ShowSpeech/557/E.T.:15.02.2021>.

Arnavutlar arasındaki çatışmalar gerginliği artırmıştır. Osmanlı yönetimi Müslüman Arnavutları, Makedonya'ya yerleştirmek istemiş buna da Bulgarlar karşı çıkmıştır. Bulgaristan, Makedonya için özerklik istedi. Atina'da, bölgedeki bu gelişmelere karşı gösteriler yapıldı. Yunanistan, Rumlara baskı yapıldığını iddia etti ve Epir, Makedonya ve Trakya'da yaşayan Rumlara bağımsızlık talebinde bulundu.³⁹Balkan ülkeleri seferberliklerini ilan etmişler ve savaşa hazırlanıyorlardı.

Osmanlı Devleti elinde kalan Yenipazar sancağı ve tarihlerinin beşiği olarak gördükleri Kosova ile Selânik'e kadar uzanan Makedonya bölgesi de Sırbistan'ın hedefleri arasında yer almaktaydı. Bulgaristan, 1885'te Doğu Rumeli eyaletini ilhak edince Sırbistan Bulgaristan'a savaş açtı. Savaşta yenilgiye uğrayan Sırbistan, geri adım atmak zorunda kalmakla birlikte bundan sonra Makedonya bölgesindeki taleplerini gerçekleştirmek için Bulgarlarla büyük bir rekabete girişti. Silahlı çeteler yardımıyla yürütülen bu rekabette Bulgar-Makedon örgütlerinin üstünlüğü karşısında Sırp, Rum komiteleriyle iş birliği yoluna gitmiştir. Sırbistan, 1904'ten itibaren Bulgarlara karşı Batı Makedonya'da önemli başarılar elde etmeye başladı. 1908 yılında gerçekleştirilen Jön Türk İhtilâli, Makedonya'daki silahlı çatışmaları sona erdirdi. Osmanlı topraklarında yaşayan Sırp, meşrutiyet kulübü şeklinde teşkilatlanarak 1908 genel seçimlerine katılmıştır. Seçimler sonunda üç Sırp Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi olarak seçildi. Bununla birlikte İttihat ve Terakkî Hükümeti'nin Makedonya sorununu çözme girişimleri başarı sağlayamadı. İkinci Meşrutiyet sonrası esen iyimse hava kısa süre sonra yerini yeni bir hesaplaşma ve kargaşaya bıraktı. Osmanlı İmparatorluğunun, İtalya ile savaşmakta olduğu bir zamanda, 1912'de, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir Balkan ittifakı kuruldu. I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğine son verildi. Bulgaristan'ın önemli bir toprak büyüklüğüne ulaşması diğer ittifak ülkeleri için sorun oldu. Ele geçirdikleri toprakları paylaşmada uzlaşamayan Balkan devletleri arasında 1913'te II. Balkan Savaşı gerçekleşti. İkinci Balkan Savaşı'nda, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Romanya, Bulgaristan'a karşı savaşmıştır. Bu savaştan, Sırbistan galip olarak ayrıldı. Osmanlı Devleti de bu süreçten yararlanarak bir ileri harekât ile Edirne ve Kırklareli'ni geri almıştır. Balkan Savaşları sonucunda

³⁹Acun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi Cilt-I (1910-1914)*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 111,112.

Sırbistan, Kosova'yı ve bugünkü Makedonya Cumhuriyeti bölgesini topraklarına katmıştır.⁴⁰

Havacılık oldukça yeni bir gelişme olmasına rağmen Balkan Devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından ordu teşkilatında oldukça erken tarihlerde yer almıştı. Devletler imkânlarına ve aldıkları dış yardım durumuna göre askeri havacılığı geliştirmeye gayret ediyorlardı. Ordu envanterinde hem uçak ve hem de balon olması tercih ediliyordu. Nitekim Süreyya Bey, Avrupa'ya yapmış olduğu ilk gezisinde de bu konu üzerinde çalışmıştır.⁴¹ Bu yıllarda balonlar askeri olarak oldukça etkiliydi. Diğer taraftan bu dönemde balonlar, uçağa göre verimlilik olarak halen avantajlı durumdaydı. Yine balon kullanımı ile ilgili deneyimlerin olması da balonun harekât ortamında önemini muhafaza etmiştir.

Balkan Savaşlarında, Balkan ülkelerinin envanterlerinde 25-30 civarında uçak bulunuyordu. Fransız ve Rus havacılar da bu ülkelerin ordu emrinde görev almışlardı.⁴² Balkan İttifak ülkelerinin Karadağ haricinde Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın ordu teşkilatında Fransız pilotların kullandığı sınırlı bir hava gücü bulunuyordu. Bu devletlerarasında hava gücü en gelişmiş olanı Bulgaristan havacılığıydı. Sırbistan ordusunun 3-4 uçağı olduğu tahmin ediliyordu. Sırp uçakları için Fransız havacılar görev yapıyordu. Sırp, Osmanlı ordusu için sevk edilen bir uçağa da el koymuştur.⁴³

Yunan ordusunda 1912 yılında 4 Adet Farman tipi uçak bulunuyordu. Bunlardan üç adedini Amerika'da yaşayan Rumlar satın alıp başışlamışlardı. Yunan pilotlar Paris yakınlarında bulunan Farman Uçak Fabrikası'nda pilotaj eğitimi almışlardı. Toplamda beş (5) Yunan pilotu bulunuyordu. Ayrıca Fransız Pilotlar Bares ve Bellanger ile Fransız ve makinistler de Yunan hava gücünde görev almışlardı.⁴⁴ Yunanlar, Hava Meydanı olarak Nicopolis, Larissa ve

⁴⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirbistan/> E.T.:15.02.2021.

⁴¹ İlmen, *a.g.e.*, s.39.

⁴² Yalçın, "Hava Şehit Pilot Binbaşı Fazıl Bey'in Hayatı ...", s.254; Kapucu-Korkmaz, *a.g.e.*, s.32-35; Ole Nikolajsen, *Turkish Military Aircraft Since 1912*, Dutch Aviation Society, Netherlands, 2005, s.7,8; Ünalp, *a.g.m.*, s.18,19.

⁴³ Osman Yalçın, "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı", *bilig dergisi*, KİŞ 2021/Sayı 96, s.159; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.76; <http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp>(E.T.:18.02.2021).

⁴⁴Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.76; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.129; Yalçın, *THG 1911-1950*, s.38.

Tesalya'da ikişer uçak konuşlandırmış ve 1912 sonuna doğru üç (3) uçak daha almıştır.⁴⁵

Bulgar havacılığı kuruluş yıllarında, Fransız havacılığından destek almıştır. Bulgaristan, 1912 yılında üç adet uçak satın almıştır. Bulgarlar, bu savaşta Alman ve Rus havacılar ile mukavele imzalamıştır. Yabancı havacılar, kendi uçakları ile birlikte savaşa destek vermiştir. Bulgarlar, bu savaşta balondan kullanmıştır. Savaş süresince Bulgar ordusunda bulunan, Rus uçak sayısının 20'ye kadar yükseldiği belirtilmektedir.⁴⁶ İttifak ülkeleri bütün olarak ele alındığında 10 civarında pilotları, 25 civarında uçakları ile bir balon sahibi oldukları değerlendirilmektedir. Personel gücü olarak Rus, Alman ve Fransız pilotlardan yararlanmışlardır.⁴⁷ Sonuçta Osmanlıya karşı ittifak etmiş bulunan Balkan Devletlerinin uçak mevcutları; Bulgarların 10, Sırpların 5-6, Yunanistan'ın 6 uçağı olmak üzere 20 civarında uçağı bulunuyordu.⁴⁸

2. I. Balkan Savaşı'nda Türk Hava Harekâtı

Balkan Savaşları, Türk Hava Kuvvetlerinin tarihinde birçok bakımdan önemlidir. Hava gücünün yapılanması, eğitim sistemi, harekât gücü ve planlama, yabancı ve Türk personel istihdamı ve hava gücünün kullanım konseptinin ilk uygulaması gerçekleştirilmiştir. Doğu, Batı Orduları ile Edirne Savunmasına yönelik teşkil edilen ve gönderilen hava birlikleri bu çalışma kapsamında incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, 09 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'a savaş ilan etmiştir. Takip eden günlerde (18-20 Ekim) diğer antlaşma yapan devletler de savaşa girmiştir. Yine 09 Ekim 1912 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti 109 Sayılı emri ile Kıtaatı Fenniye ve Mevakii Müstahkeme Müfettişi Umumiliği (Harbiye Bakanlığı Fen Kıtaları Müstahkem Genel Müfettişliği)'nden Batı ve Doğu Orduları ile Edirne savunması için birer Hava Müfrezesi hazırlanması

⁴⁵Kurter, *a.g.e.C-I*, s.115; <http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp/> (E.T.:18.02.2021); Kürşad Karacagil, "Balkan Savaşlarında Osmanlı Devletinde Havacılık Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 200, Ekim 2012, s.77-79.

⁴⁶Kansu Vd., *a.g.e.*, s.130; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.76; Sebahattin ŞEN, *Türkiye'de Modernleşme Ordu ve Askeri Havacılık*, İ.Ü. Sos.Bil.Enst., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1992, s.64.

⁴⁷Yalçın, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı*, s.159.

⁴⁸Emin Kurt, *Türkiye'de Ana Jet Üslerinin Kuruluşu ve Gelişimi (1951-2010)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.10.

istenmiştir.⁴⁹ Edirne Kalesindeki 750 m³ hacmindeki sabit balon için hidrojen gazı üretilecek ham madde olmaması sebebiyle balondan yararlanılması mümkün olmamıştır.

2.1. Garp Cephesine Sevk Edilen Müfreze

Garp Cephesine sevk edilen müfreze için "Vatan" isimli Bleriot tipi uçak ve bir adet R.E.P. tipi uçak tahsis edilmiştir. Personel gücü şu şekildedir. Komutan Hava Pilot Yüzbaşı Fesa Bey'di. Pilot olarak; Teğmen Nuri Bey, bir Fransız pilot bulunuyordu. Rasıt subaylar; Üsteğmen Fethi ve Teğmen Abdullah Bey'di. Bu müfrezede Fransız havacı olan bir personel, uçak makinisti olarak planlanmıştır. Hava Müfrezesi, tren ile Selanik'e gönderilmiştir.⁵⁰

Batı Ordusu Hava Müfrezesi 14 Ekim 1912 tarihinde Selanik'e gelmiştir. Burada hava birliği, 5 binek hayvanı, 5 çadır, 6 nakliye arabası ve 25 er ile takviye edilmiştir. Hava birliği, Selanik'te hazırlanan bir hava meydanından müfreze iki uçuş yapabilmıştır. Köprülü'de yapılan iki sorti uçuştan sonra Hava Müfrezesi, Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın emri ile Selanik'e dönmüştür.

Yunanların, Selanik'e doğru ilerlemeleri sonrasında, burada bulunan Osmanlı havacıları, uçakları düşmana teslim etmemek için yakmıştır. Osmanlı havacıları, bölgede yaşayan Türklerin evlerinde saklanmışlardır. Ancak sonradan anlaşıldığına göre uçaklardan biri tam yanmamış ve Yunanların eline geçmiştir. Türk havacılarından Teğmen Abdullah, Yunanlara esir düşmüştür. Hava Birliği Komutanı Yüzbaşı Fesa Bey, Teğmen Nuri ve Üsteğmen Fethi gizli olarak farklı zamanlarda İstanbul'a gelmişlerdir. Burada önemli bir husus, General Hasan Tahsin komutasındaki ordunun bir kurşun atmadan ve savunma yapmadan, Selanik'i 9 Kasım 1912'de bırakmış olmasıdır. Esat Paşa'nın savunduğu Yanya ile Hasan Rıza Paşa'nın savunduğu İşkodra büyük bir direniş göstermiştir.⁵¹

⁴⁹ Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Hv. Bas. ve Neş. Md.lüğü, Ankara, 2009, s.27; Deniz Kurt-Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi Cilt-I*, Hv. Bsm. ve Neş. Md.lüğü, Ankara, 2020 ,s.83 ; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.116; Karacagil, *"Balkan Savaşlarında Osmanlı ..."*, s.79; Kapucu-Korkmaz, *a.g.e.*, s.32-35; Hv.K.K.lığı, *Türk Hava Kuvvetlerinin Kronolojik Tarihi*, 100. Yıl Özel Sayısı, Hv.Bsm. ve Neş. Md.lüğü, Ankara, 2011, s.55.

⁵⁰ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.84; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.80,81; Kurt, *a.g.t.*, s.11.

⁵¹Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.81; Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.132; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.124,125; Yalçın, *THG 1911-1950*, s.38.

2.2. Şark Cephesine Sevk Edilen Hava Müfrezesi

Şark Cephesine iki Harlan tipi uçak tahsis edilmiştir. Hava Müfrezesi Komutanı olarak Yüzbaşı Cemal Bey görevlendirilmiştir. Müfrezesi Personeli; Alman Pilotlar Jahnow ve Rentzel, 3 Türk Subayı, 2 Alman uçak makinisti ve 15 Er'den oluşmaktadır. Müfrezesi Kırkkilise (Kırklareli)'ne sevk edilmiştir.⁵²

Şark Cephesi Ordu Karargâhı, Lüleburgaz'da bulunuyordu. Ordu Komutanı Abdullah Paşa'ydı. Seferberliğin 17. gününde 77.000 asker toplanmıştı. Oysa burada 450.000 asker olması gerekiyordu. Savaşın başlamasından bir gün evvel 15 Ekim 1912 tarihinde, Başkomutanlık Şark Ordusundan hava keşfi yapılmasını talep etmiştir. Bu keşif yapılamamıştır. Uçaklar Kırklareli'ne intikal ettiğinden beri açık havada kalmışlar, uçuş yapmamış olduklarından motor aksamlarında paslanma olmuştur. Bulgarların ileri harekâtı sonrasında, buradaki 2 uçak Bulgarların eline geçmiştir. Uçakların emniyeti için Ordu Karargâhının bulunduğu Lüleburgaz yerine daha emniyetli bir meydana konuşlanması gerektiği değerlendirilmiştir.⁵³

22-24 Ekim 1912 tarihleri arasında Bulgarlar ile yapılan Kırklareli Muharebesi'ni Osmanlı ordusu kaybetmiştir. Bu muharebe sonrasında, bu orduya emrinde bulunan iki adet Harlan uçağı terk edilmiştir. Uçakların tahrip edilme durumu şüphelidir.⁵⁴ Osmanlı ordusu, 29 Ekim - 2 Kasım tarihlerinde Bulgar ordusu ile yapılan Lüleburgaz Savaşı'nı kaybetmiştir. Osmanlı ordusu, Başkomutanlık Vekâletinin 14 Kasım 1912 tarihli emri ile Çatalca hattına çekilerek burada savunma düzeni tertip etmiştir. Bu zaman zarfında ilk defa 29 Kasım 1912 tarihinde Büyük Çekmece-Terkos Hattında Teğmen Nuri tarafından keşif yapılmıştır. Bu aynı zamanda Türk pilotun yaptığı ilk uzun mesafeli keşif faaliyetidir. Pilot Teğmen Nuri, ilk keşfi yapması sebebiyle 50 Osmanlı Lirası para ile ödüllendirilmiştir.⁵⁵

Harekât esnasında başarılı keşif yapan ve diğer görevleri ile fedakârlık yapan havacıların ödüllendirilmesi 10. Kolordu Komutanı Korgeneral Hakkı

⁵²Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.74.

⁵³Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.79,80; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.118.

⁵⁴Ünalp, *a.g.m.*, s.17; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.89; Şen, *a.g.t.*, s.66.

⁵⁵Kurter, *a.g.e.C-I*, s.127.

tarafından Başkomutanlık Vekâletine önerilmiş ve bu kapsamda Pilot Yüzbaşı Fesa Bey de başarılı uçuşu için ödüle teklif edilmiştir.⁵⁶

2.3. Edirne Savunmasına Tahsis Edilen Hava Müfrezesi

Edirne Savunması için bir hava müfrezesi görevlendirilmiş, hava birliğine iki (2) uçak tahsis edilmiştir. Müfreme oldukça geç bir zamanda demiryolu ile bölgeye sevk edilmek üzere trene bindirilmiştir. Bulgarların ileri yürüyüşü, Osmanlı Ordularının geri çekilmesi sonrasında uçakların sevkıyatı tamamlanamamıştır.⁵⁷

İspartakule'de vagon içinde bekletilen uçakların Yeşilköy'de konuşlandırılması öngörülmüştür. Bunun için Müfreme Komutanı Yüzbaşı Refik tarafından Genel Karargah'a yazılar yazılmış ancak cevap alınamamıştır. Müfreme Komutanı, hava birliğini Yeşilköy'e geri çekmiştir. Yeşilköy'de, uçuşa hazır olmak üzere bazı tedbirler almıştır.⁵⁸ 03 Aralık 1912 tarihinde Yunanlar dışında diğer devletler ile ateşkes imzalanmıştır.⁵⁹

Bulgarlar Edirne kuşatmasında balon kullanmıştır. Ayrıca uçaklar ile havadan yoğun keşifte bulunmuşlardır. Bu kapsamda; havadan fotoğraf çekmişler ve halka yönelik olarak uçaklarla bildiriler atmışlardır. Bu bildirilerde Osmanlı hükümeti ile savaştıklarını ve Müslüman halk ile bir sorunları olmadığını belirtmekte ve Edirne savunmasına katılanların teslim olmalarını istemektedirler. Başka bildirilerinde ise Yanya'nın teslim olması ve Gelibolu'da Türk yenilgisinden sonra Edirne'ye 140.000 kişilik bir ordunun hücum ettiğinden bahsedilmekteydi.⁶⁰ Bulgarlar Edirne'yi ele geçirebilmek için Osmanlı askerinin ve halkının moralini bozmak istiyorlardı. Bu maksatla hava gücünü yoğun olarak kullanmışlardır. 31 Ekim, 30 Kasım, 2 Aralık tarihlerinde, uçaklardan bildiriler atılmıştır.⁶¹

⁵⁶THT 1912-1914, s.93,94.

⁵⁷Keyüsk, THT 1912-1914, s.74.

⁵⁸ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (MSB Arşivi), BHK-226-145-001-22-(EK02-Yeşilköy Hava Okulundan Başkomutanlık Vekaleti'ne Rapor-04 Kasım 1912); Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.117; Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.132; Keyüsk, THT 1912-1914, s.82-84; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.122,123; Orhan Aydar,*Uçan Süvariler*, Ulus Basımevi, Ankara,1948, s.42.

⁵⁹ Davud Kapucu-Erdal Korkmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askeri Hava Seyahatleri*, Karakum Yayınları, Ankara,2020, s.34.

⁶⁰ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.87; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.126,127; Keyüsk, THT 1912-1914, s.87,103.

⁶¹ Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.132,133; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.118; Şen, *a.g.t.*, s.69.

Edirne Savunmasında, Osmanlı Ordu birlikleri olan Komutanı Mehmet Şükrü Paşa, Edirne'ye bir uçak gönderilmesini talep etmiştir. Ancak Edirne Kalesine tahsis edilen, Hava Müfrez Komutanlığı, Yeşilköy'de konuşluydu. Bir uçağın havadan 210 km. uzaklığa gitmesi ve geri dönmesi mümkün değildi.⁶²

Uçağın göreve gidip geri dönecek yakıt seviyesi yetersizdi. Hava Birliği Komutanının, yakıtın yeterliliği ve düşman üzerinde bulunma süresi konusunda tereddütler vardı. Fransız Pilot Granil'e görev yapması teklif edilmiştir. Granil, görevin zorluğu ve Bulgarların eline geçme endişesi ile kabul etmemiştir. Granil daha önce bir uçağın kırım yapmasına sebep olmuştu. Bu defa da görevden kaçındığından diğer Fransız personel ile birlikte Granil'in sözleşmesi iptal edilmiştir. Yine Fransız uçak makinistlerin görevine bu süreçte son verilmiştir.⁶³

2.4. Ateşkes Döneminde Osmanlı Ordusunun Hava Faaliyeti

03 Aralık 1912 tarihinde Bulgaristan ile ateşkes imzalanmıştır. 5 Aralık 1912 tarihinde ateşkesin uygulamasına dair protokol imzalanmıştır. Bu protokolün bir maddesinde göre havadan keşif yapılmaması kararlaştırılmıştır. Londra'da yapılan barış konferansı sonuçsuz kalmıştır.⁶⁴ Balkan Savaşlarının ilk safhasında, Osmanlı hava gücünün uygun ve efektif kullanılmadığını burada belirtmek gerekir. Bunun sebebi ise havacılığın, dirayetli ve yetkin bir subayın sevk ve idaresinde yapılandırılmamasıdır. Gereksiz yere uçaklar kaybedilmiştir. Nitekim dönemin tanıklarından olan Kurmay Albay Süreyya Bey bu konuyu bu şekilde anlatmaktadır.⁶⁵ Personelin korunması yönündeki çabaların savaş şartlarında oldukça değerli olduğunu belirtmek gerekir.

Ateşkesin başladığı 03 Aralık 1912 tarihi itibarıyla Yeşilköy (Ayastefanos) Hava Meydanı'nda Osmanlı ve Prens Celalettin isimli 2 deperdussin, 2 adet R.E.P., 2 adet Bristol olmak üzere 6 uçak bulunuyordu. R.E.P Okulundan mezun olan ve pilotlukları onaylanan personel şunlardır. Teğmen Nuri, Yüzbaşı Salim (İlkuçan), Yüzbaşı Fevzi ve Teğmen Mithat Tuncel görevliydi. Eğitimini henüz tamamlamamış olan ve İngiltere Bristol Hava Okulundan çağrılan

⁶² Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.88; ŞEN, *a.g.t.*, s.68; Ünalp, *a.g.m.*, s.18.

⁶³ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.132; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.125,126; Mustafa Gökhan Erdemli, *Dünden Bugüne Türk Havacılık Tarihi ve Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Üniv. Sos. Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2011, s.9-11.

⁶⁴ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.90; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.133.

⁶⁵ İlmen, *a.g.e.*, s.108.

personel ise eğitimlerine devam ediyordu. Bunlar; Teğmen Fazıl, Üsteğmen Fethi ve Teğmen Mehmet Ali Beylerdi.⁶⁶

Ateşkes döneminde personel yapısında bazı gelişmeler olmuştur. Görevli Alman pilotlar Jahnow ve Rentzel mevcut uçaklarla uçmayı ret ediyorlardı. Yüzbaşı Refik ve Teğmen Şükrü havacılıktan ayrılmıştır. Teğmen Yusuf Kenan Bey de daha önce havacılıktan ayrılmıştı. Yüzbaşı Mehmet Cemal, Tayyare Mektebi Müdürlüğü görevinde bulunuyordu. Teğmen Salim Batur pilotluğu bırakmış, Teğmen Abdullah ise Yunanlara esir olmuştu. Abdullah esir olarak Selanik'te bulunuyordu.

Ateşkes döneminde taraflar arasında görüşmelerden bir çözüm bulunamamıştır. Balkan ülkelerinin kendi aralarında savaşın yeniden başlayacağı zamanda, Osmanlı idaresinde önemli bazı gelişmeler olmuştur. 23 Ocak 1913 tarihinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından, Osmanlı hükümet merkezine tarihte "Bab-ı Ali Baskını" olarak geçen baskın yapılmıştır. Bu olayda Harbiye Nazırı ve yaveri Yakup Cemil tarafından öldürülmüş, hükümet istifaya zorlanmıştır.⁶⁷ Yeni kurulan hükümet, Mahmut Şevket Paşa başkanlığında kurulmuştur. Mahmut Şevket Paşa aynı zamanda Harbiye Nazırı olmuştur. Ahmet İzzet Paşa ise Başkomutan Vekili olmuştur.

2.5. Ateşkes Sonrasında Osmanlı Ordu Hava Faaliyeti

03 Şubat 1913 tarihinde ateşkes sona ermiş ve Bulgarlar, Edirne'ye yoğun bir saldırı başlatmıştır. 4-5 Şubat 1913 tarihlerinde Bulgar uçakları, Edirne'yi bombalamışlardır. Bulgar havacılar, tarihi Selimiye Camii'ne de bomba atmışlar ancak Cami'ye isabet etmemiştir.⁶⁸ 6 Şubat 1913 tarihinde bir Yunan uçağı, Limni Adası Mondros Limanından havalanıp, Çanakale Boğazı içinde bulunan Türk donamasına bomba atmıştır. Bombalar gemilere isabet etmemiştir. Türk ateşiyle yaralanan uçak, Gökçeada civarında denize zorunlu iniş yapmıştır.⁶⁹ Bu günlerde Hava Okulu Müdürü Binbaşı Mehmet Cemal Bey'in görevine son verilmiştir. Mehmet Cemal Bey aynı gün, Yeşilköy Hava

⁶⁶ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.133; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.127.

⁶⁷ Yalçın, *THG 1911-1950*, s.41; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.91.

⁶⁸ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.138; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.99; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.131; Şen, *a.g.t.*, s.66; Yalçın, "Hava Şehit Pilot Binbaşı Fazıl Bey'in Hayatı ...", s.255; Ergüder Gediz, *Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi (1911-1918)*, Hv.K.K.lığı, s.52.

⁶⁹ Karacağil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.121.

Okulu üzerinde uçuş yaparken kaza geçirmiştir. Bu kazada, REP tipi uçak kullanılamaz hale gelmiştir.⁷⁰

3 Şubat 1913 tarihinde Tayyare Mektebi Müdürlüğü, Edirne savunması için beş aydır istenilen uçak talebine cevap vermiştir. Cevapta Edirne savunmasına, uçak gönderilememesinin gerekçeleri bildirilmiştir. Buna göre; pilotların tecrübe yetersizliği bulunuyordu, uçaktaki yakıtın bölgeye gidip gelecek kadar yeterli olamayacağı konusu ve yedek parça sorunu gerekçe olarak belirtilmiştir. Osmanlı birlikleri tarafından, 11 Şubat 1913 tarihinde Edirne'nin, Güneydoğusunda Hacılar Ezanı mevkiine yanlışlıkla inen Bulgar uçağına el konulmuştur. Uçak, Rus yapısıydı ve pilotu da Rus Nicolas'tı. Yine bugünlerde bir Bulgar uçağı daha düşmüştür. Bulgar Pilot ve Rasıtı ölmüştür. Bulgarlar bu gelişmeler üzerine uçuşları durdurmuştur.⁷¹

11 Şubat 1913 tarihinde Bulgar ordusu, sabit balon ile keşif faaliyetinde bulunmuştur. Bunun üzerine Şubat ortalarında, Gelibolu'da bulunan Osmanlı birlikleri emrine bir hava müfrezesi gönderilmiştir.⁷² Müfrezeye, uçak olarak Mars tipi bir uçak verilmiştir. Alman Pilot Walter Fray, Üsteğmen Fethi Bey, Alman Rasıt Yüzbaşı Birkner ve Teğmen Salim Batur buraya gönderilmiştir. 22 Şubat 1913 Tarihinde Pilot Yüzbaşı Fesa ve Rasıt Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey, Silivri üzerinde iki saate yakın keşifte bulunmuşlardır. Bu görevde, yerden açılan ateşle uçak 3-4 yerinden yaralanmıştır.⁷³ Bu keşif Çatalca Muharebesinin kazanılmasına büyük katkılar sağlamıştır.⁷⁴

Yüzbaşı Salim (İlkuçan)'ın anılarından, 1913 yılı Şubat ayı içerisinde Süreyya İlmen'in yine havacılık teşkilatı başında olduğu anlaşılmaktadır. Kurmay Albay Süreyya Bey 25 Şubat 1913 tarihli raporunda; Osmanlı havacılığında yapılanları ve yapılamayanları değerlendirmiştir. Havacılara gerekli önem verilmezse, Osmanlı ordusunun pilot bulamayacağı uyarısında bulunmuştur. Albay İlmen, Avrupa'da pilotlara verilen teşviklerden bahsetmiştir. Albay bu raporundan bir

⁷⁰ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.94.

⁷¹ Karacağil, "Balkan Savaşlarında Osmanlı ...", s.84; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.133; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.93.

⁷² Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.93.

⁷³ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.94; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.144; Karacağil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.120.

⁷⁴ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.135; Erdemli, *a.g.t.*, s.11.

gün sonra, bir kere daha görevinden alınmıştır. Bu defa, Çatalca'da teşkil edilen 4. Kolordu Kurmay Başkanlığına atanmıştır.⁷⁵

Osmanlı Genel Karargâhı, Bulgarların Çatalca hattında genel bir taarruz hazırlığı içinde olduğunu tahmin ediyordu. 10. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbey Enver Bey, Rasit Kurmay Binbaşı Sedat (Doğruer) ile Pilot Üsteğmen Fethi Bey'den bir hava keşfi yapmalarını emretmiştir. Uçuş heyeti, 1913 yılı Şubat ortalarında yaptıkları bu görevde geç kalmışlar ve dönüşte hava kararmıştır. Yeşilköy Meydanı'nda pist kenarlarına işaret için ateşler yakılmıştır. Heyet, bu işaretlerin yardımıyla yere emniyetle iniş yapmıştır. Bu olay, Türk havacılık tarihinin, plansız olarak gerçekleştirilen ilk gece uçuşudur.⁷⁶

05 Mart 1913 tarihinde Başkomutanlık Karargâhı tarafından, Harbiye Nezaretine bir yazı gönderilmiştir. Yazıda, havacıların çabaları yetersiz bulunmakta ve eleştirilmektedir. Tayyare Mektebi Müdürü'nün bilgisine başvurularak, gerekli tedbirlerin alınması ve uçaklardan daha iyi yararlanılması talep edilmektedir. Bu dönemde, Başkomutanlık Vekâletharekâta kullanılmak üzere balon temini için ayrıca girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerin sonucunda, Berlin'den, Parseval tipi bir güdümlü balon satın alınmıştır. Yunanlar, Yanya kalesini 6 Mart tarihinde ele geçirmiştir. "Epir Uçak Müfrezesi" ile Osmanlı birlikleri üzerine el bombaları atmışlardır. Bu arada Alman Rasit Yüzbaşı Birkner ile sözleşme iptal edilmiştir. Bu kararın alınmasında iki sebep bulunuyordu. Türk subayları bu konuda yetişmiş ve eğitilmiş hale gelmişlerdi. Bir diğeri ise Osmanlı Ordusunun gizliğinin korunması düşüncesi idi.

Bu dönemde Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey, Kurmay Binbaşı Sedat Bey, Kenan Beyler ile Kurmay Yarbey Enver Bey rasitlik görevi yapmaktaydılar.⁷⁷ 1913 yılı Mart ayında Osmanlı havacıları başarılı birçok hava keşfi yapmıştır.⁷⁸ Sözleşme yapılan yabancılardan Alman Pilot Mario Scherff, en çok gayret eden kişiydi. Mart Ayı içinde Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey ile Çatalca hattı üzerinde keşif uçuşları yapmışlardır. Bu dönemde Almanya'dan alınan Mars uçağı ve bazı

⁷⁵ İlmen, *a.g.e.*, s.114; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.135, 255,256; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.138, Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.119.

⁷⁶ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.135; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.135.

⁷⁷ Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.91; Yalçın, *THG 1911-1950*, s.42.

⁷⁸ *MSB ATASE Arşivi*, BLH-174-69-1-3 (EK03-Hava Keşfi).

personel de gelmişti. Bu personel ile sözleşmelerin gecikmesi ve ödemelerinin yapılmaması bazı sorunlara neden olmuştur. Nitekim harekâtın ikinci safhasında görevli olan Alman Pilot Walter Fray, havanın bozuk olması sebebiyle uçuş yapmak istememiştir. Benzeri hadiselerin olmaması için Başkomutanlık Vekaleti ile Havacılık birimleri arasında yazışmalar yapılmıştır. Yine bu dönemde, Eski Hava Mektebi Müdürü Binbaşı Mehmet Cemal Bey'in havacılık komisyonu çalışanlarını itham edici mektubu gündem olmuştur. Mehmet Cemal Bey'e göre havacılar büyük fedakârlık yapmalarına rağmen, üst makamların hava okulu idaresine aşırı müdahaleleri olmuştur. Satın alınan uçakların kusurları ile yapılan diğer yanlışlar maddeler halinde anlatılmıştır.⁷⁹

22 Mart 1913 tarihinde Alman Pilot Schreff'in Çorlu keşfine çıkarak; Kumburgaz-Çorlu-Çerkezköy-Akalan keşfi Bulgarların durumunu tespit etmiş ve önemli katkılar sağlamıştır. Bu keşifte, Değirmenköy bölgesinde 600 kadar çadır ve hareket halinde arabalar görülmüştür. Bulgar askerleri görülmüş, Şahbaz bölgesinde küçük bir ordugâh tespit edilmiştir. Aynı görevde, Çukurçengel bölgesinde askeri çadırlar ve hastane çadırı tespit edilmiştir. Alman Pilot Schreff, bu başarılı keşif görevi sonucunda 15 lira ile ödüllendirilmiştir. 24 Mart tarihinde ise Pilot Üsteğmen Fethi ile Kurmay Yarbay Enver Bey'in Karadeniz sahilini kapsayan keşifleri olmuştur. 29 Mart'ta Pilot Schreff ile Rasıdı Yüzbaşı Kemal Bey, Karaorman bölgesinde yeni keşif faaliyetinde bulunmuştur.⁸⁰

Başkomutanlık Vekâleti'nin 29 Mart 1913 tarihli emriyle; savaş gücü olmayan 4. Kolordu lağv edilmiştir. Burada Kurmay Başkanı olarak görevli bulunan Kurmay Albay Süreyya Bey, havacılığa nezaret etmek ve destek olmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir.⁸¹ Süreyya Bey, bu hadiseyle birlikte üçüncü defa havacılık işleri ile görevlendirilmiş oluyordu. Bu zaman aralığında bazı subayların pilot olmak üzere istekleri olmuş ve şartları uygun olanlar kabul edilmiştir. Bunlardan biri de Hasan Tahsin (Kevenk) Bey'dir. Osmanlı ordusunun büyük çabasına rağmen 26 Mart 1913 tarihinde Edirne şehri Bulgarların eline geçmiştir.

⁷⁹Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.160-176; Yalçın, *THHST 1913-2009*, s.27; Şen, *a.g.t.*, s.69-74; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.136-142.

⁸⁰ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.132,136,138; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.95; MSB Arşivi, BLH-174-69-1-13; Fatma Rezzan Ünalp, "Balkan Savaşı Döneminde Türk Havacılığı", *Havacılık Tarihi Sempozyumu*, 13-14 Aralık 2012/İstanbul, Hv.Bsm. ve Neş.K.lığı, Ankara, 2015, s.86.

⁸¹ İlmen, *a.g.e.*, s.119; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.98.

Bulgarların bütün güçleriyle, İstanbul'u ele geçirmek istedikleri haberini alan Rus Çarlığı buna mani olmak üzere harekete geçmiştir. Zira İstanbul, Ruslar için de çok önemliydi ve Bulgarların eline geçmesini kesinlikle istemiyorlardı. Bu arada, Osmanlı havacılığı için satın alınan balon, Parseval Fabrikası tarafından üretimi tamamlanmıştır. Fabrika tarafından, güdümlü balonun, yerinde görülerek teslim alınması için Osmanlı Yönetimi bilgilendirilmiştir.

Kurmay Albay Süreyya Bey'in İstanbul'da göreve başladığı gün, Genel Müfettiş olan Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından balonun kabulü için yurtdışına göreve gitmesi ve balonu incelemesi emredilmiştir. İnceleme heyetinde Bnb. Mehmet Ali Bey bulunuyordu. Süreyya Bey'in talebi ile heyete başarılı pilot, Teğmen Nuri Bey de dahil edilmiştir. Askeri Heyet, Berlin'de Askeri Ataşe Vekili Yüzbaşı Fuat Bey ile görüşürler ve heyete Yzb. Fuat Bey de dâhiledilmiştir. Heyet, Nisan ayı içerisinde, üç deneme yaparak balonun uygun olduğunu İstanbul'a bildirmiştir.⁸² Heyet tarafından, ihtiyaç olan bazı mühimmat ve yedek parçaların da alımı yapılmıştır. Harlan Uçak Fabrikası'na yapılan ziyarette, Osmanlı ordusu için hazine garantili 8-10 uçak teklifi yapılmıştır. Balonu kullanmak ve Türk personele öğretmek üzere, Alman Kaptan Hackstetter ve iki Alman balon makinisti ile sözleşme yapılmıştır.⁸³ Alman Pilot WalterFray, kendisi ile ilgili olumsuz gelişmelere itiraz etmiştir. Kendisine, Bristol tipi uçakla olumsuz hava koşullarında uçuşunun istendiğini ifade etmiştir. Oysa kendisinin, Taube ve Mars tipi uçaklarla uçuşunu belirtmektedir. Bu dönemde İstanbul'da, Sahra Topçusu Atış Okulu Komutanı olan Alman Albay Tupchevski bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre; savaşta başarısızlığın sebebi Osmanlı Genelkurmayıdır. Askerin ikmal ve erzak sorunu çözülememiştir. Komutanlar; askerlerle iletişimde sorunlar yaşamaktadır. Komutanlar, askerin, iase, giyim ve sağlık gibi sorunları ile ilgilenmemiştir.⁸⁴ Şartlar gereği ilgilenememiş olma ihtimali daha yüksektir. Havacılık yeni gelişmekte olan bir sahaydı. Alman Pilot WalterFray'ın yaşadığı hadiselerin benzeri ile Türk pilotlar da karşılaşmışlardır. 30 Mayıs 1913 tarihinde Londra Sint James

⁸²Genkur. ATASE, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi C.III*, 6.Ks. (1908-1920), Ankara, 1996, s.302,303; Yalçın, *THHST 1913-2009*, s.28; İlmen, *a.g.e.*, s.122; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.138.

⁸³Kurter, *a.g.e.C-I*, s.143-148.

⁸⁴Kurter, *a.g.e.C-I*, s.149.

Saray'ında, Balkan Savaşı'na son veren barış antlaşması imzalanmıştır.⁸⁵ Buna göre;

- a) Osmanlı İmparatorluğu Midye-Enez hattının batısından çekilmiş,
- b) Girit Yunanistan'a bırakılmış,
- c) Ege Adalarının durumu büyük devletlere bırakılmış,
- ç) Arnavutluğa bağımsızlık verilmiş,
- d) Mali Sorunlar için Paris'te bir toplantı yapılması kararlaştırılmış,
- e) Savaş esirleri hukuksal düzenleme ile değiştirilecektir.

Londra Antlaşması ile Balkan Savaşlarının ilk safhası sona ermiştir. Tarafların işgal ettikleri toprak miktarı konusunda anlaşamamışlardır. Bu durum yeni sorunlara ve yeni bir savaşa sebep olmuştur.

1913 yılının Haziran ayı içerisinde, Alman Pilot Scfreff psikolojik rahatsızlığı gerekçesiyle Osmanlı Hava gücünden ayrılmıştır. Bu gelişme ile Osmanlı ordusunda pilot ve makinist olarak yabancı personel kalmamıştır.⁸⁶ Osmanlı hava gücünün sevk ve idaresi, pilotları, teknik personeli tamamen Türklerden oluşuyordu.

2.6. Balkan Savaşlarının İkinci Safhasında Osmanlı Askeri Havacılığı ve Harekât Faaliyeti

Balkan ülkelerinin arasında yeni bir savaş durumu meydana gelmişti. Kurmay Yarbay Enver Bey, Genel Karargâhı'nın 2. Şubesine bir yazı göndermiştir. Yazıda, Süreyya Bey'in havacılıkla ilgili hazırladığı, havacılık teşkilatının durumu sorulmaktadır. Bu günlerde bir diğer gelişme, uçakların bir harekâta kara unsurları ile birlikte karadan araçlarla sevki için özel taşıma araçları yapılması hadisesidir. Süreyya Bey, Almanya'da bulunduğu sırada benzeri bir aracı sipariş etmiş ancak yolda Sırplar el koymuştu. İstenilen aracın imali için yapılan araştırmada 400 TL. maliyeti olması sebebiyle vazgeçilmiştir. Eldeki imkânlarla uçakların demonte edilerek taşınması planlanmıştır. 11 Haziran 1913 tarihi Osmanlı siyaseti bakımından oldukça önemli bir tarihtir. Sadrazam

⁸⁵ Murat Köylü, *Türk Siyasi Tarihi 1789-1980*, Kripto Yayınları, Ankara, 2017, s.128; Kapucu-Korkmaz, *a.g.e.*, s.35,36; Kapucu-Korkmaz, *a.g.e.*, s.34,35.

⁸⁶ Kansı Vd.,*a.g.e.*, s.138.

ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Divanyolu'nda bir suikasta uğramış, Paşa hayatını kaybetmiştir.⁸⁷

Eski Hava Okulu Müdürü Mehmet Cemal Bey, görevinden alındıktan sonra, havacılık komisyonuna yönelik bazı suçlamalarda bulunmuştu. 15 Haziran 1913 tarihinde konu edilen suçlamalara Harbiye Bakanlığı Fen KıtalarıMüstahkemGenelMüfettişliği cevap vermiştir. Özet olarak Cemal Bey'in iddialarının yersiz ve bir öfke sonucu yazıldığı belirtilmiştir. Hava Okulu Müdürlüğüne, Cemal Bey'den sonra Binbaşı Mehmet Ali Bey ve daha sonra Binbaşı Veli Bey görevlendirilmiştir. 14 Haziran 1913 tarihinde, Osmanlı Hava Kuvvetlerinde görev alan Pilot MarioScherff ile iki Alman uçak makinistin görevlerine de son verilmiştir.⁸⁸ Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti tarafından, 21 Mayıs 1913 tarihinde Yeşilköy Hava Okulu'nun özel durumu dikkate alınarak bir muhafız bölüğü teşkilata dâhil edilmiştir. Bu muhafız birliğinin, komutanının rütbesi yüzbaşıydı. Muhafız birliğinde bir Teğmen ve 150 asker bulunacaktı.⁸⁹

Osmanlı hava gücünde, yalnız Fransız Pilot Mr.Bresson, bir uçak makinisti ve bir modelci görevine devam ediyordu. Bu sıralarda, Rasıt olarak görev alan subaylara eğitim vermesi için Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey görevlendirilmiştir. Pilot Teğmen Nuri Bey'in, uçağı ile Hava Okulu'nda açılan Rasıt Kurslarında görev alması emredilmiştir.⁹⁰Haziran ayı içerisinde bir diğer önemli havacılık olayı, Almanya'dan satın alınan balon ile ilgili gelişmelerdi. Eğitim ve uçuşlar halen yapılmamıştı. Diğer taraftan görevli personelin sözleşmede belirtilen ücretlerinin ödenmemesi sorun olmuştu. Parseval Fabrikası, İstanbul temsilcisi Mr. Proksiper, bu duruma dikkat çekmiş ve ödemelerin yapılmasını hatırlatan bir talebi olmuştur. Yükümlülüklerinin 03 Temmuz'da sona ereceği belirtilen yazıda, Haziran ve Temmuz için planlanan 10 uçuş ile gidiş-dönüş yollukları talep edilmiştir.⁹¹ Almanya'dan temin edilen balon, büyük gayretlerle ve güçlkle İstanbul'a getirilmişti. Uzun süre geçmesine rağmen aktif edilmemesi ve Türk personelin eğitilmemesi dönemin kritik şartlarının bir sonucuydu.

⁸⁷Kurter, *a.g.e.C-I*, s.152.

⁸⁸Kurter, *a.g.e.C-I*, s.152-154.

⁸⁹ MSB Arşivi; BLH-177-83-6 (EK05-Yeşilköy Tayyare Okulu Teşkilatına Muhafız Birliği Dahil Edilmesi).

⁹⁰Aydar, *a.g.e.*, s.44,45; Yalçın, *THHST 1913-2009*, s.27; Ünalp, *a.g.m.*, s.21; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.120;Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.97.

⁹¹Kurter, *a.g.e.C-I*, s.152-154.

Osmanlı ordusunun ileri harekâtında hava gücünde yalnız Türk personel vardı. Yalnız Türklerden oluşan bir hava birliği, ilk defa harekât görevine katılmıştır.⁹² Uçakların kısa zamanda yoğun uçuş yapması sebebiyle, bakımlarının detaylı olarak yapılması gerekiyordu. Oysa yeterli teknik personel bulunmuyordu. Bu maksatla, Osmanlı Deniz Bakanlığı'ndan teknik personel talep edilmiştir. Teğmen rütbesinde dört deniz subayı, Osmanlı hava gücünde görevlendirilmiştir. Bu deniz subayları İbrahim Murat, Hüseyin İsmail, Mehmet Yahya ve Ömer Seyit Beylerdir.⁹³

3. Türk Ordusunun İleri Yürüyüşü ve Edirne ile Kırklareli'nin Geri Alınması

Balkan Savaşlarının ilk aşamasında Bulgaristan, çok fazla toprak işgal etmişti. Diğer devletler, bu durumdan rahatsızdı. Bulgaristan, kendisine karşı bir ittifak olacağını bildiğinden, 29 Haziran 1913'de Sırbistan ve Yunanistan'a hızlı bir saldırı başlatmıştır. Romanya, Dobruca bölgesindeki talepleri sebebiyle, Bulgaristan'a saldırarak kendi sınırlarında toprak elde etmiştir.⁹⁴ Bulgaristan, Osmanlı topraklarından Londra Antlaşması'nda belirtilen sınıra çekilmemişti. Avrupalı ülkelerin tarafsız kalacağı anlaşıldığından, Osmanlı ordusu 13 Temmuz 1913 tarihinde ileri harekâta başlamıştır.⁹⁵ Osmanlı ordusunun ileri harekâta başlaması sonrasında, Bulgarlar savaşmaya cesaret edememişlerdir. Bulgar askeri birlikleri, kısa sürede teslim olmuşlardır. Osmanlı ordusu tarafından esir alınan Bulgar askerleri, silahları kendilerine teslim edilerek ülkelerine gönderilmiştir. Osmanlı ordularının ileri harekâtında, Osmanlı uçaklarının, savaşın olduğu cepheye gitmelerine karar verilmişti. İhtiyaç duyulan yakıt, ikmal malzemesi ve seyyar hangarların tespit edilen bölgeye arabalar ile sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Harekât için görevlendirilen, REP ve Mars tipi iki uçak cephede keşif faaliyeti yapmıştır. Harekât esnasında, Mars tipi uçağa üç yerinden kurşun isabet etmiştir. Bulgarlar geri çekilirken, köprüleri tahrip etmiştir. Osmanlı orduları, ileri harekâtı devam ettirerek, 23

⁹² Yalçın, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı*, s.160.

⁹³ Kansu Vd., *a.g.e.*, s.138; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.112,113; Yalçın, "Hava Şehit Pilot Binbaşı Fazıl Bey'in Hayatı ...", s.255.

⁹⁴ Ünalp, *a.g.m.*, s.20; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.121; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.138.

⁹⁵ Yalçın, *THHST 1913-2009*, s.29; Kapucu-Korkmaz, *a.g.e.*, s.35; Kurt, *a.g.t.*, s.13.

Temmuz 1913 tarihi itibariyle Kırklareli ve Edirne dâhil Doğu Rumeli'ni geri almıştır.⁹⁶

17 Temmuz tarihinde, iki Osmanlı uçağı Yeşilköy Hava Okulundan, uçarak Çorlu Hava Meydanına intikal ettiler. Bu harekâтта; Komutan Yüzbaşı Fesa Bey'di. Personel olarak; Yüzbaşı Salim ve Yüzbaşı Refik, Üsteğmen Fethi, Teğmen Nuri ve Teğmen Fazıl görev almıştır. 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne, Bulgar işgalinden kurtarılmıştır. 23 Temmuz tarihinde Hava Pilot Üsteğmen Fethi Bey ve Rasit Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey'in görevli olduğu Mars tipi uçak, Babaeski'den kalkıp Dimetoka üzerinden Edirne'ye intikal etmiştir.⁹⁷

Türk Hava Müfrezesi Komutanlığı, kara birliklerinin unsurun sağ ve sol cenahında keşif faaliyetinde bulunmuştur. Çorlu, Hava Meydanı olarak kullanılmıştır. 23 Temmuz sabahı; Teğmen Nuri, Çorlu'dan Üzünköprü'ye intikal etmiştir. Akşam saatlerinde ise Nuri Bey, Edirne'ye uçmuştur. Ancak yakıt olmaması sebebiyle, bölgede yeni keşifler yapılamamıştır. Bu hava müfrezesinin Komutanı Pilot Yüzbaşı Fesa (Evrensev) Bey, Bristol tipi uçakla 26 Temmuz 1913 tarihinde Babaeski'den Kırklareli'ne uçuş yapmıştır. Bu harekât süresinde, Edirne ve Kırklareli'nde yeni hava meydanları teşkil edilmiştir. Yeşilköy Hava Okulu tarafından, mevcut olan yakıt, ikmal malzemeleri ve diğer donanımlar bu meydanlara sevk edilmiştir.⁹⁸

Bu dönemde karşılaşılan önemli sorunlardan biri, bakım ve onarım için Yeşilköy Hava Okulu'nun yeterli teçhizat ve tezgâhının olmamasıydı. Burada, küçük bir atölye bulunuyordu. Yeşilköy Hava Atölyesi'nin imkânları çok sınırlıydı. Kırılan, kopan ve bozulan parçalar, Zeytinburnu Askeri Fabrikası'nda yapılıyordu. Harbiye Nezareti, Askeri Fabrikaya uçakların parçalarına öncelik verilmesini ve bekletilmeden işlem yapılmasını emretmiştir. Ancak burada gecikmeler devam etmiştir. 18 Ağustos 1913 tarihinde Yeşilköy Hava Okulu Müdürü Binbaşı Veli Bey, konu ile ilgili olarak Başkomutanlık Vekâletine bir yazı yazmıştır.

Resmi yazıda, 200-300 lira ile bir torna tezgâhı ve ağaç kesecek tezgâh alınamadığından, küçük bir vida veya benzeri malzemeler için yurt dışına

⁹⁶Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.114-116; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.156, 157.

⁹⁷Kansu Vd., *a.g.e.*, s.139; Ünalp, *a.g.m.*, s.20.

⁹⁸Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.102; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.156, 157.

binlerce lira ödendiği belirtilmiştir. Binbaşı Veli Bey imzalı resmi yazıda; Bahriye Nezaretine bağlı Askeri Fabrikalarda; kullanılmayan, envanterden çıkarılan, hurda tezgâhların belge ve senet karşılığında, Yeşilköy Hava Okuluna verilmesi talep edilmiştir.⁹⁹ Bu yazışmalar; yaşanan zor şartları ve ülkenin harp sanayi olarak sorunlarını göstermektedir.

05 Ağustos 1913 tarihinde, güçlkle temin edilen yakıt Edirne ve Kırkkilise (Kırklareli) Meydanı'na gönderilmiştir. Yine bu günlerde bir diğer olumlu gelişme uzun süredir İstanbul'da bekleyen, Parseval tipi balonun denenmesi olmuştur. Balon, Alman ve Türk personel tarafından kullanılmıştır. İlk denemede; Yeşilköy-Baruthane-Bakırköy-Yenikapı-Beyazıt üzerinde bir uçuş rotası çizmiştir. Harbiye Nezareti ve Kasımpaşa Bahriye Nezareti selamlanmıştır. Daha sonra Beyoğlu-Topkapı-Davutpaşa istikametinde devam edilmiş ve Yeşilköy'e intikal edilmiştir. Bu ilk balon uçuşu 72 dakika sürmüştür.¹⁰⁰

Kurmay Albay Süreyya İlmen, bu ilk balon uçuşunu Yeşilköy'de izlemiştir. Kurmay Albay burada, gazetecilere bir mülakat vermiştir. Mülakatta, Osmanlı Hava Kuvvetleri ile ilgili öngörülerini açıklamıştır. Buna göre; Hava Okulu büyütülecek ve genişletilecektir. Bu işlemler tamamlandığında; sekiz (8) hangar, birer adet onarım atölyesi, erat kışlası, subay dairesi, garaj, hastane, çamaşırhane, hamam, mutfak, yedek parça deposu ve benzin deposu olması öngörülmekteydi.¹⁰¹ Balon ile ilgili olumlu gelişme olmamış ve balon bir daha kullanılmamıştır. Bunun sebebi, dönemin Hava Okulu yönetiminin, balonun kullanılması konusunda farklı düşünmesidir. Bu yönetimin, Alman personel ile ilişkilerin gergin olduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰² Bu dönemde yapılan değerlendirmede yaşanan sorunlar olarak; mali yetersizlikler, sevk ve idare sorunu, genel bilgi eksikliğine vurgu yapılmıştır.¹⁰³ Osmanlı İmparatorluğu ilk defa Balkan Savaşlarında, uçakları havacılığı savaşta başarı ile kullanmıştır.

⁹⁹ MSB Arşivi, BLH-177-83-6-44-(Ek02:Hava Okulu Müdürü Binbaşı Veli Bey'in Resmi Yazısı); Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.122; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.122,123; Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.106.

¹⁰⁰ İlmen, *a.g.e.*, s.155,156; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.139,140; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.160-162.

¹⁰¹ İlmen, *a.g.e.*, s.154; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.160-162.

¹⁰²Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.156.

¹⁰³Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.201.

4. Balkan Savaşlarının Sona Ermesi ve Savaşta Osmanlı Havacılığının Kayıpları

10 Ağustos 1913 tarihinde Bükreş Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla, Romanya, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma ile Balkan Savaşları sona ermiştir. Osmanlı İmparatorluğu Meriç'in batısında yer alan topraklarını kaybetmiştir.¹⁰⁴ Balkan Savaşları sonucunda, 500.000 civarında Osmanlı yurttaşı göçmen olmuş, 630.000 Türk katledilmiştir. Keza Osmanlı nüfusu 4.500.000 kişi azalırken Balkanlar sınırlı bir bölge dışında kaybedilmiştir.¹⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllardır Balkanlarda egemen olduğu Türk toprakları, Balkan ülkeleri tarafından dönemin bazı büyük devletlerinin politik ve askeri desteği ile elden çıkmış ve kaybedilmiştir.

Osmanlı uçakları, sık aralıklarla yerden açılan dost ateşine maruz kalmaktaydı. Bu sorunu çözmek için uçaklara tanıtıcı işaretler yapılması yazışmalara konu olmuştur. Dönemin uçaklarının aşağıdan görülecek şekilde istikamet dümeni, kanat altlarına kırmızı zemin üzerine beyaz renkte ay yıldız Türk bayrağı resmedilmiştir. Bazı uçaklarda ise kanat altı ve tüm kuyruk kısmı kırmızı boyanmış, istikamet dümeni ve dikey stabilize üzerine Türk bayrağını gösteren uygulamalar yapılmıştır.¹⁰⁶ Antlaşmanın yapıldığı 10 Ağustos 1913 tarihinde, Pilot Üsteğmen Fethi Bey ve Rasit Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey'in görevli olduğu askeri uçak, 150 metre yükseklikten Meriç Nehri'ne düşmüştür. Uçak ağır kırım geçirmiş olduğundan kullanılamayacak kadar hasarlanmış ve envanterden çıkmıştır. Personel hafif yaralanarak kurtulmuştur.¹⁰⁷

İleri harekâtın sona erdiği bir zamanda 29 Ekim 1913 tarihinde bir Osmanlı uçağının yaptığı görev, Türk askeri havacılığı için oldukça önemlidir. Bu Osmanlı uçağı, Kırkkilise-Yeşilköy uçuşunu gerçekleştirmesi planlanmıştı. Ancak pusuladan kaynaklanan 15 derecelik bir yanılma ile yanlışlıkla ilk defa Marmara Denizi geçilmiştir. Pilot Yüzbaşı Salim (İlkuçan) ile Rasit olarak görevli Kurmay Yüzbaşı Kemal Bey'in uçağı Manyas taraflarına inmişler ve geceyi orada geçirmişlerdir. Türk havacılar, 30 Ekim 1913 tarihinde önce

¹⁰⁴Resimlerle Havacılık Tarihi, s.8.

¹⁰⁵ Osman Yalçın, *Türk Hava Gücü Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2021, s.37.

¹⁰⁶Kurter, *a.g.e.C-I*, s.166; Şen, *a.g.t.*, s.78.

¹⁰⁷Yalçın, *THG 1911-1950*, s.44; Ünalp, *a.g.m.*, s.20; Kansu Vd., *a.g.e.*, s.139.

Bandırma sonra Yeşilköy'e uçmuşlardır. Bu şekilde Marmara Denizi, havadan ikinci defa geçilmiştir.¹⁰⁸

22 Eylül 1913 tarihinde Pilot Teğmen Nuri ile Rasıtı Teğmen Sadık Bey, "Prens Celalattin" isimli "Deperdussin" tipi uçakla Tunca ile Meriç Nehri arasında bir yere düşmüşlerdir. Uçak küçük bir kırım geçirmiş, uçucular hafif yaralarla kurtulmuştur. Bu uçak bilahare onarılarak yeniden uçar hale gelmiştir.¹⁰⁹

Kurmay Albay Süreyya Bey'in, 23 Eylül 1913 tarihli bir havacılık raporu bulunmaktadır. Bu raporda, Osmanlı havacılığının durumu anlatılmaktadır. Kurmay Subay Süreyya; "Eğer bir sınıfın bütçede tahsisatı yoksa gelişemez, zaten bugüne kadar yapılanlar da bin bir türlü zorluk içerisinde, itirazlar ve ret cevaplarına rağmen, adeta dilenerek, koparıldı." demektedir. Kurmay Subay Süreyya Bey, gelecekte yeterli bir hava gücü için; Balkanlarda ve Anadolu'da kurulması gereken hava birimlerini belirlemiştir. Belirtilen yerlerde; balonlar, balon parkları, uçak hangarları ve uçaklar için yapılması gereken askeri yapıları açıklamaktadır. Rapora göre; yedi uçak birliği ve benzeri bir balon teşkilatı öngörülmüştür. Erzurum, Erzincan, İstanbul, Ankara, Eskişehir, Yozgat ve Sivas balon ve uçaklar için öngörülen merkezlerdir.¹¹⁰

İkinci Balkan Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile sona ermiştir.¹¹¹ Bu harekâtta Osmanlı havacıları, yüksek eğitim seviyeleri ile daha dinamik ve uzun süreli savaş harekâtı görevi yapmışlardır. Bulgar havacılar bu durumu; "Sanki Balkan Savaşı'nın henüz sona ermediği mesajını veriyorlardı." şeklinde ifade etmektedir.¹¹² Osmanlı hava gücü, bu dönemde uzun bir süre hava keşiflerine devam etmiştir. Bu görevlerde, Türk Havacılık tarihinde ilkler olarak geçen uzun mesafeli uçuşlar yapılmıştır.

¹⁰⁸ Aydar, *a.g.e.*, s.50,51; Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.140; Keyüsk, *THT 1912-1914*, s.130; 100. Yıl Özel Sayısı, s.55.

¹⁰⁹ Kansu Vd.,*a.g.e.*, s.139.

¹¹⁰ Yalçın, *THHST 1913-2009*, s.31; İlmen, *a.g.e.*, s.1123-127; Kurter, *a.g.e.C-I*, s.166,167.

¹¹¹ Kurt-Korkmaz, *a.g.e.*, s.107; Karacagil, *Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı*, s.123.

¹¹² Ünalp, *a.g.m.*, s.22.

Sonuç

İtalya emperyal bir politika ile Trablusgarp topraklarını işgal ettiği 1911 yılı, Türk havacılığının da kuruluş yılıdır. Osmanlı İmparatorluğu, Trablusgarp Savaşı'na henüz kurulu bir hava gücü olmamasına rağmen yabancı (Alman-Fransız) pilot ve makinistlerle sözleşmeler yapmış, uçak temin etmiş ve cepheye sevk etmiştir. Sevkiyat, sözleşmeli personelin isteksizliği nedeniyle başarılı olamamıştır. Uçaklar ilk defa Trablusgarp Savaşı'nda, İtalya tarafından Osmanlı ordusuna karşı kullanılmıştır. İtalyan uçakları yalnız keşif yapmamış, bomba atmış, bildiler atmış ve psikolojik harekâta uçaklar kullanılmıştır. Keza İtalyanların, Osmanlı sağlık çadırlarını bombalaması da hava gücü tarihinde oldukça kötü bir uygulama olarak burada tarihe geçmiştir. Dolayısıyla havacılık geleneğine kötü bir ilk burada yazılmıştır. Osmanlı ordusu da bu savaşta ilk defa hava savunma görevi yapmıştır. Bu kapsamda; Türkler uçak ele geçirmiş ve pilot esir almıştır.

Trablusgarp Savaşı sona ermeden Balkan Savaşları başlamıştır. Bu savaşın ilk aşamasında, Doğu ve Batı Ordularına gönderilen uçak birlikleri verimli olmadılar. Bunun başlıca sebepleri; uygun bir askeri havacılık yönetiminin olmaması, havacılığa önemli katkıları olan Kurmay Albay Süreyya Bey'in görevinden alınması ve askeri havacılık tecrübesinin olmamasıdır. Osmanlı ordusu bu savaşta, Alman ve Fransız hava personeli ile sözleşmeler yapmıştır. Ne var ki yabancı personelden verimli sonuçlar alınmamıştır. Bununla birlikte, yabancı hava personeli savaşın ilk aşamasında keşif başta olmak üzere bazı görevler yapmıştır.¹¹³ Esasen bir ülkenin kendisini ancak kendi askerleri ile savunması gerçeği burada bir kere daha öne çıkmıştır. Bir ülkenin istiklâl ve istikbalinin garantisi, ülkesine bağlı profesyonel insan gücüdür.

Türk havacılar, Balkan Savaşlarının ilk aşamasında, eğitimlerini tamamlayamadıklarından dolayı harekâta etkin olamamıştır. Yabancı personelin deneyimlerinden yararlanmış olmaları açıktır. Birinci Balkan Savaşı esnasında gerçekleşen ateşkes döneminde, Türk havacıların keşif ve gözetleme yapma kabiliyeti gelişmiştir. Eğitimi yetersiz olan pilotlar Yeşilköy Hava Okulu'nda eğitimlerine devam etmiştir. İkinci Balkan Savaşı öncesi yabancı personel genel olarak Osmanlı hava gücünden ayrılmıştır. Bu yönüyle Osmanlı

¹¹³ Osman Yalçın, "Hava Şehit Pilot Binbaşı Fazıl Bey'in Hayatı ve Çalışmaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, ISSN:1305-5992, Ankara Güz 2014, s.254.

ordusunun ileri harekâtı ve sonrasında Türk havacılar görev yapmışlardır. Bu görevleri esnasında yapmış oldukları keşifler, Türk komuta heyetine karar vermede önemli katkılar sağlamıştır.

Savaş sonunda Osmanlı havacılığı, toplamda sekiz uçağını harekât sürecinde bir uçağını da Sırp'ların el koyması ile kaybetmiştir. Kayıp uçak sayısı dokuzdur. Teğmen Abdullah'ın Selanik'te Yunanlara esir düşmesi dışında personel kaybı yoktur. Bulgaristan'ın ise bir uçağı Türkler tarafından zorunlu iniş sonrasında ele geçirilmiştir. Bu uçağın pilotu esir alınmıştır. Keza bir diğere Bulgar uçağı düşmüş pilot ile rasit hayatını kaybetmiştir. Bulgarlar bu gelişmelerden sonra uçuşları durdurmak zorunda kalmışlardır. Türk Hava Kuvvetlerinin keşif uçuşları, özellikle Edirne'nin geri alınması sonrasında çok yoğunlaşmıştır.

20 yüzyılın ilk yıllarında, balon kullanılması oldukça önemliydi. Osmanlı ordusu da balon tedarik etmesine rağmen kullanılması konusunda başarılı bir sonuç almak mümkün olmamıştır. Bu olumsuz sonuca; havacılığın yeni olması, personelin sınırlı olması, savaş şartları ve politik durumun etki ettiği değerlendirilmektedir. Şüphesiz en önemli dört sorun vardı. Bunlar: Eğitimli yeterli personelin olmaması, güçlü ve dirayetli bir subayın komutasında uygun bir hava teşkilatı ve yönetim kurulamaması, endüstri alanında yetersizliklerin bir sonucu olarak Türk havacılığının yurtdışına bağımlı olması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mali olarak gücünün sınırlı olmasından kaynaklanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun dağılma yılları ile havacılığın en önemli gelişmesi olarak kabul edilen uçağın icadı aynı yıllara denk gelmektedir. Türk idareciler olumsuz koşullara rağmen havacılığa büyük önem vermişler ve modern bir hava gücünün temellerini atmışlardır. Ne var ki ideal bir idari mekanizma her zaman çağın imkan ve kabiliyetlerini kullanma yanında özgün olarak gelişmek zorundadır. Havacılık teknoloji ağırlıklı ve oldukça yüksek maliyetli (halen aynı) bir sahadır. Bu alanda başarılı olabilmenin önemli faktörlerinden biri de diğere ülkeler ile eş zamanlı aynı yüksek teknoloji ürünlerini geliştirebilme ve dünyada bunu kabul ettirebilme iradesiyle doğrudan ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu, sanayii devriminden beri yaşadığı zor koşulları gereği bu alanda teknolojik bir birikime sahip değildi. Bu sebeple Balkan Savaşları adeta ödünç personel gücü ile başlamış, harbin devamı içerisinde ise milli unsurlar başat hale gelmeye başlamıştır. Şüphe yok ki buy millileşme süreci yalnız

personel gücü ile değil kullanılan silah sistemleri, teçhizatları, mühimmatları, doktrinleri ile yerli ve özgün olmak zorundadır.

Şüphesiz bu çalışmada öne çıkarılması gereken önemli bir sonuç hava kuvvetlerinin kullanım konseptidir. Çalışmada da belirtildiği gibi uygun yönetim ve şartların oluşturulması mevcut hava gücünün varlığı kadar önemlidir. Balkan Savaşları yıllarında yeterli ve deneyimli bir hava gücü olmayan Osmanlı ordusu bu sorunlar sebebiyle önemli ölçüde uçaklarını kaybetmiştir. Personel kaybı olmaması ise o dönem için oldukça olumlu bir sonuçtur.

Havacılık artık semaların da ötesinde yüzlerce kilometre yüksekte uzayın derinliklerinde hava ve uzay gücü olarak gelişmiş ülkelerde yapılanmış, ülkelerin bağımsızlığı için hava ve uzay gücüne her zamankinden daha önemli bir ihtiyaç duyulmaktadır. Türk Milleti havacılığın gerekliliğini oldukça erken görme fırsatını yakalamıştır. Şüphe yok ki gelecekte de önemi giderek artan hava ve uzay gücünün en önemli ihtiyacı; kurumsallaşma, profesyonelleşme, yeterli mali kaynak ile milli imkân ve kabiliyetlerin yeterince kullanılabilmesidir. Türk havacılığının ilk yılları ile ilgili son cümle ve bir tespit şu olabilir; "Gök Vatanın ilkmüdafileri, savaşların küllerinden doğmuştur."

KAYNAKLAR

Arşivler

- MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (MSB ATASE Arşivi), MSB ATASE Arşivi, BLH-174-69-1-3.
MSB ATASE Arşivi, BLH-226-145-001-22.
MSB ATASE Arşivi, BLH-177-83-6-44.
MSB ATASE Arşivi, BLH-179-92-1-23.
MSB ATASE Arşivi, BHK-226-145-001-26.
Resim ve Fotoğraflar: Yeşilköy Hava Müze K.lığı ve ATASE Arşivi.
Salname-i Serveti Fünun, İstanbul, 1910.

Basılı Kitaplar

- Aksan, Y. (2007). Çanakkale, Bizbize Yay., Ertem Matbaası, Ankara.
Armaoğlu, F. (1999). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789–1914, TTK, 2. Baskı, Ankara.
Armaoğlu, F. (2000). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınları, 17. Baskı, İstanbul.
Avcı C. (2009). Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.
Aydar, O. (1948). Uçan Süvariler, Ulus Basımevi, Ankara.
Beyoğlu S. (2015). "Türk Havacılığının Doğuş Yılları", Havacılık Tarihi Sempozyumu, 13-14 Aralık 2012/İstanbul, Hv.Bsm. ve Neş.K.lığı, Ankara.
Ebuzziya Abdurrahman Velid (2020). Tayyarecilik Mazisi-Ehemiyeti-Günümüz Gelişmeleri-Geleceği, (Çev. Aden Esen), Pavotek, İstanbul.
Erdoğan M. (1986). Hava Gücü ve Savaş, Genkur.Bsm., Ankara, 1986.
Fırtına, H.İ. (2009). Orgeneral Muzaffer ERGÜDER'in havacılık Anıları 1922-1930, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
Gediz, E. (?). Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi (1911-1918), HV.K.K.lığı, Ankara.
Genkur. ATASE. (1996). Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi C.III, 6.Ks. (1908-1920), Ankara.
Gülten, Z. (2010). Havacılık Tarihinde Yeşilköy, HHO Yayınları, Hv. Bsm. ve Neş.Md.lüğü, Ankara.

- Hv.K.K.lığı. (1968). *Resimlerle Havacılık Tarihi*, Etimesgut Hava Kuvvetleri Basımevi, Ankara.
- İlmen, S. (1947). *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Kansu, Y., Şensöz, S.-Öztuna, Y. (1971). *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, Hv.Bsm. ve Neş. Md.lüğü, Ankara.
- Kapucu, D., Korkmaz, E. (2020). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askeri Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınları, Ankara.
- Keyüsk, M. (1950). *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914 Birinci Kitap*, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir.
- Kural, F. (1974). *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Hv.K.K.lığı Basımı, Ankara.
- Kurt, D.-Korkmaz, E. (2020). *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi Cilt-I*, Hv. Bsm. ve Neş. Md.lüğü, Ankara.
- Kurter, A. (2006). *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi Cilt-I (1910-1914)*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, 2. Baskı, İstanbul.
- Kürüz, M.E. (2019). "Kuruluşundan 1.Dünya Savaşı'na Kadar Türk Hava Kuvvetlerine Yapılan Yardım ve Bağışlar (1911-1914)", Hava Kuvvetleri Dergisi, Yıl:2019, Sayı: 383, Ankara.
- Köylü, M. (2017). *Türk Siyasi Tarihi 1789-1980*, Kripto Yayınları, Ankara.
- Nikolajsen, O. (2005). *Turkish Military Aircraft Since 1912*, Dutch Aviation Society, Netherlands, 2005.
- Öztuna, Y. (2006). *Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız/Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- Şen, S. (1992). *Türkiye'de Modernleşme Ordu ve Askeri Havacılık*, İ.Ü. Sos.Bil.Enst.,Yük.Lis.Tezi, İstanbul.
- Ünalp, F.R. (2015). "Balkan Savaşı Döneminde Türk Havacılığı", *Havacılık Tarihi Sempozyumu, 13-14 Aralık 2012/İstanbul*, Hv.Bsm. ve Neş.K.lığı, Ankara.
- Van, N. (2012). *Journey From Istanbul to Cairo and the First Turkish Air Martyrs: Fethi, Sadık And Nuri Beys*, Ozean Journal of Social Sciences 5(3).
- Yalçın, O. (2004). *Türk Hava Kuvvetleri Teşkilatlanma Tarihi*, Gazi Üniv. Sos.Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yalçın, O. (2008). *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, Gazi Üniv. Sos.Bil. Enst., Doktora Tezi, Ankara.
- Yalçın, O. (2017). *Türk Hava Gücü Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Yalçın, O. (2010). "Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (20-22 Mayıs 2009 - İstanbul)", *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri - II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Yalçın, O. (2015). "Savaş Uçakları ve Balonlar", *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti*, (Edt. Ali ASLAN-Mustafa SELÇUK), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, O. (2009). *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Hv. Bas. ve Neş. Md.lüğü, Ankara.
- Yalçın, O. (2021). *Türk Hava Gücü Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Tezler, Makaleler ve Süreli Yayınlar**
- Erdemli, M.G. (2011). *Dünden Bugüne Türk Havacılık Tarihi ve Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Üniv. Sos. Bil.Enst., Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Hv.K.K.lığı (1927). *Hava Mecmuası*, 15 Mayıs 1927.
- Hv.K.K.lığı (2011). *Türk Hava Kuvvetlerinin Kronolojik Tarihi*, 100. Yıl Özel Sayısı, Hv. Bsm. ve Neş. Md. lüğü, Ankara.
- Kapucu. D. (2015). *1909-1939 Yılları Arasında Yapılan Yurtiçi ve Yurtdışı Askeri Hava Seyahatleri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Karacagil, Ö.K. (2012). "Balkan Savaşlarında Osmanlı Devletinde Havacılık Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 200, Ekim 2012, s.73-90.
- Karacagil, Ö.K. (2013), "Balkan Harbi'nde Türk Havacılığı", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu 8-10 Şubat 2011*, Ayrıntı Basımevi, Ankara, s.111-123.
- Kurt E. (2011). *Türkiye'de Ana Jet Üslerinin Kuruluşu ve Gelişimi (1951-2010)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Salname-i Serveti Fünun*, İstanbul, 1910.
- Ünalp, F. R. (2015). "Balkan Savaşı Döneminde Türk Havacılığı", *Havacılık Tarihi Sempozyumu 13-14 Aralık 2012-İstanbul*, Hv. Bsm. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, s.15-24.
- Yalçın, O. (2015). "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 9 Sayı 17, Kış 2015, s.229-260.

- Yalçın, O. (2014). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Bir Kararlılık Gösterisi: 'Kıtalararası Osmanlı Hava Seferi'", *Mediterranean Journal of Humanities-Akdeniz İnsan Bilimleri Dergisi (MJH)*, IV/2, DOI: 10.13114/MJH.201428448, s. 327-347.
- Yalçın, O. (2021). "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Türk Askeri Havacılığı", *biliş dergisi, Kış: 2021/Sayı: 96.*, s.147-176.
- Yalçın, O. (2014). "Hava Şehit Pilot Binbaşı Fazıl Bey'in Hayatı ve Çalışmaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, ISSN:1305-5992, Ankara Güz 2014, s.251-280.
- Yalçın, O. (2015). "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 9 Sayı 17, Kış 2015.

İnternet Kaynakları

- [http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp/\(E.T.:18.02.2021\)](http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp/(E.T.:18.02.2021)).
- [https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi/\(E.T.:15.02.2021\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi/(E.T.:15.02.2021)).
- [https://islamansiklopedisi.org.tr/sirbistan/\(E.T.:15.02.2021\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/sirbistan/(E.T.:15.02.2021)).
- [http://sofia.emb.mfa.gov.tr/Mission/ShowSpeech/557/\(E.T.:15.02.2021\)](http://sofia.emb.mfa.gov.tr/Mission/ShowSpeech/557/(E.T.:15.02.2021)).
- [http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp/\(E.T.:18.02.2021\)](http://www.tayyareci.com/hvtarihi/1911-13/03.asp/(E.T.:18.02.2021)).

EK-01-Balkan Savaşlarında Osmanlı Hava Harekâtı Belgeleri

EK-1-2-3-4:Kur.Alb.Süreyya Bey'in Raporu

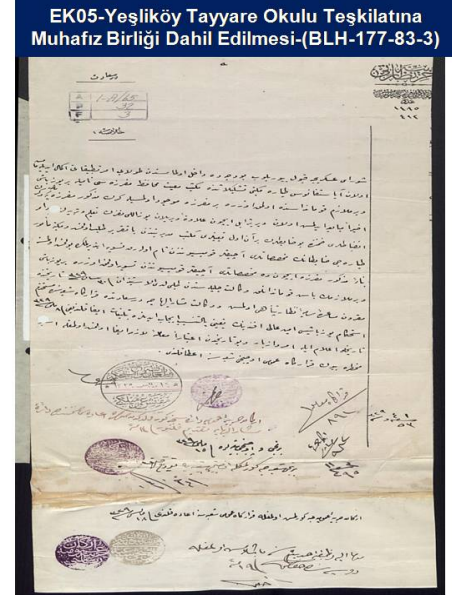
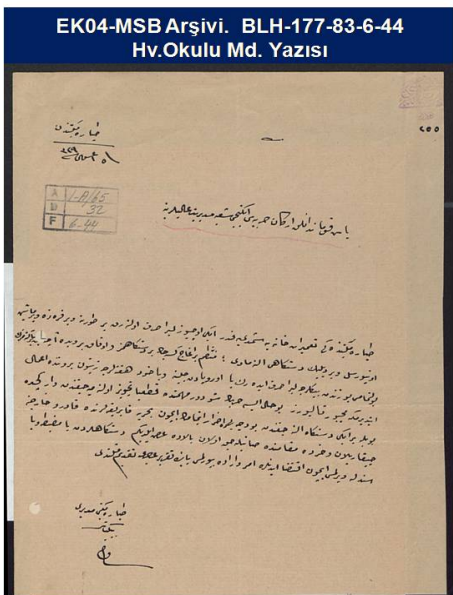
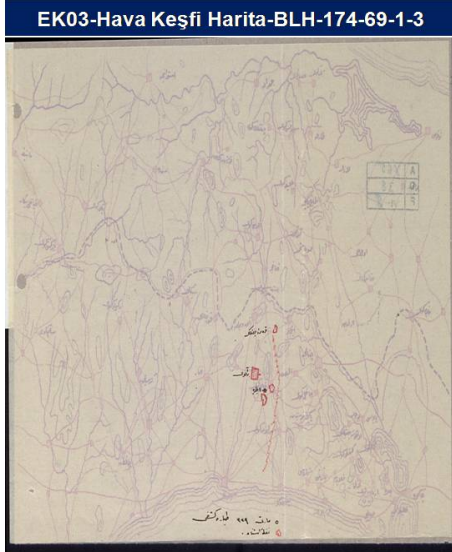
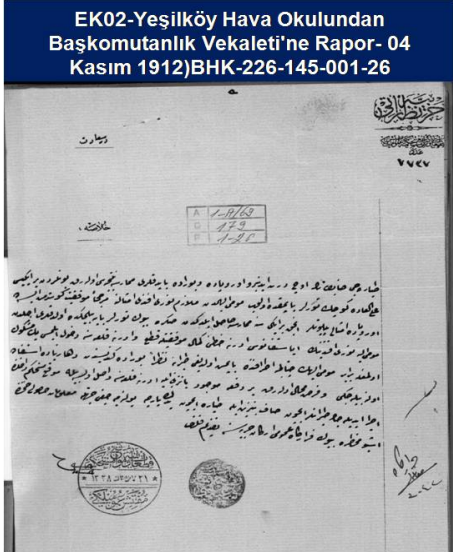
Handwritten report page 1 with a stamp: A.I.L.B.K. D. 35 P. 1-36

Handwritten report page 2

Handwritten report page 3

Handwritten report page 4 with a stamp: A.I.L.B.K. D. 35 P. 1-36

EK-02-03-04-05-Balkan Savaşlarında Osmanlı Hava HarekâtıBelgeleri

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi**Geliş Tarihi:** 08.04.2022**Kabul Tarihi:** 24.05.2022**Article Type:** Research article**Submitted:** 08.04.2022**Accepted:** 24.05.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1100609>

Mehmet Erkan KILLIOĞLU ¹

SOVYETLER BİRLİĞİ VE AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ, 1919-1945

Öz: Bu çalışmanın amacı 1919-1945 yılları arasında kalan dönemde Afganistan-Sovyetler Birliği arasındaki ikili ilişkileri ve bu ilişkinin her iki tarafa olan etkilerini incelemektir. Çarlık Rusyası Afganistan'la hep ilgilenmiştir. Çarlık Rusyası'nın bu ilgisi halefi ve mirasçısı olan Sovyetler Birliği tarafından da devam ettirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ilk yıllarında iktidarda olan Bolşevikler uluslararası siyaset ve dış politikaya da ideolojik bir bakış açısıyla yaklaşmış ve dünya genelinde bir devrim beklentisi içinde hareket etmiştir. Fakat bu durumun bazı istisnaları olmuştur. Bunlardan biri de Afganistan'la olan ilişkilerdir. Sovyetler ilk yıllarında sınır komşuları olan ve siyasi, sosyal, ekonomik şartların uygun olduğu Afganistan'da bir devrimi teşvik etmek yerine normal bir ikili ilişki tesisini daha uygun bulmuştur. Hatta Sovyetler, bu dönemde ülkede uygulamaya çalıştığı modernleşme programı nedeniyle, bir isyanla karşı karşıya olan otoriter eğilimli Afgan Kralı Emanullah Han'ı, tüm iddiaları ve söylemleri ile çelişmek pahasına desteklemiştir. Çünkü Sovyet çıkarları açısından o dönemde ihtiyaç duyulan, devrim ihraç edilmiş istikrasız, i karışıklıklarla mücadele eden bir Afganistan değil, yönetimi otoriter de olsa Sovyetlerle işbirliği yapabilecek bir Afganistan'dır. Bunun da en önemli sebeplerinden birisi Afganistan'da barınan ve Sovyet Orta Asyası'nı istikrarsızlaştıran Basmacılardır. İsyanın bastırılabilmesi için Afganistan'daki ikmal ve lojistik imkânlarının ellerinden alınması olmazsa olmaz bir zorunluluk olmuştur. Keza Afganistan'ın 19. yüzyılda da olduğu gibi, tampon bölge olarak kalması stratejik açıdan

¹ Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mehmeterkan@comu.edu.tr, [ORCID](https://orcid.org/0000-0002-3146-2609)

uygun görölmüştür. Bu sayede İngiliz ve Sovyet güçleri doğrudan karşı karşıya gelmeyecektir. Bu yüzden Sovyetler Afganistan'ı kontrol edebilmek adına içişlerine müdahil olma seçeneğini 1979 yılındaki işgale kadar ertelemiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Sovyetler Birliği, Emanullah Han, Baça-i Saka, Nadir Han.

The Soviet Union And Afghanistan Relations, 1919-1945

Abstract :The aim of this article is to examine the bilateral relations between Afghanistan and the Soviet Union between years of 1919-1945 and the effects of this relationship on both sides. Tsarist Russia has always been interested in Afghanistan. This interest was continued by its successor and heir, the Soviet Union. Bolsheviks, who were in charge in the first years of the Soviet Union. The Soviet Union also approached international politics and foreign policy with an ideological perspective and acted in anticipation of a revolution throughout the world. There have been some exceptions to this situation. Afghanistan was one of them. During the first years, the Soviets found it useful to establish a normal bilateral relationship instead of encouraging a revolution in Afghanistan, which had common borders and where political, social and economic conditions were suitable. In fact, the Soviets supported the authoritarian Afghan King Amanullah Khan, who was facing an uprising due to the modernization program he tried to implement in his country. At that time in terms of Soviet interests unstable Afghanistan was not welcomed, instead an Afghanistan that could cooperate with the Soviets even if its administration was authoritarian. One of the most important reason for this decision was the Basmachis, who hide and found sanctuary in Afghanistan and tried destabilize the Soviet Central Asia. In order to suppress the Basmachi Uprising, it was an indispensable necessity to take away the supply and logistics opportunities in Afghanistan. Likewise, it was considered strategically appropriate for Afghanistan to remain as a buffer zone, as it was in the 19th century. As a result, the British and Soviet forces will not come into direct confrontation. Therefore, the Soviets postponed the option of intervening in internal affairs in order to control Afghanistan until the invasion in 1979.

Keywords: Afghanistan, Soviet Union, Amanullah Khan, Bacha-i Saquo, Nadir Khan.

GİRİŞ

“...Ruslara asla güvenmeyin!”

Abdurrahman Han, Afgan Emiri (1880-1901)

Bu çalışmanın amacı 1919-1945 yılları arasında kalan dönemde Afganistan-Sovyetler Birliği ikili ilişkilerini ve bu ilişkinin her iki tarafa olan etkilerini

(ATAD)

incelemektir. Çarlık Rusyası Afganistan ile hep ilgilenmiştir.² Bu ilginin saklanamaz bir hal ve ciddi bir rekabet halini aldığı olay ise ‘‘Büyük Oyun’’dur. Bu ilgi arlık Rusyası’nın 1917 yılında Ekim Devrimi ile yıkılmasından sonra da devam etmiş ve arlık Rusyası’nın halefi ve mirasçısı olan Sovyetler Birliği’ne miras kalmıştır. Uluslararası ilişkilere ve dünya siyasetine ilk başlarda ideolojik açıdan yaklaşan Sovyetler bir süre sonra realist davranmayı tercih etmiş ve ulusal çıkar ve güvenliği ideoloji ve devrim ihracı gibi idealist söylem ve yaklaşımlara tercih etmiştir. Çünkü ulusal çıkarlar daha ağır basmıştır.

Sovyetler Birliği’nin kuruluşunun ilk yıllarında iktidarda olan Bolşevikler uluslararası siyaset ve dış politikaya ideolojik bir bakış açısıyla yaklaşmış ve dünya genelinde bir devrim beklentisi içinde hareket etmişlerdir. Fakat bu durumun bazı istisnaları olmuştur. Bunlardan biri de Afganistan’la olan ilişkilerdir. Sovyetler ilk yıllarında sınır komşuları olan ve siyasi, sosyal, ekonomik şartların uygun olduğu Afganistan’da bir devrimi teşvik etmek yerine normal bir ikili ilişki tesisini tercih etmiştir. Hatta Sovyetler, bu dönemde ülkede uygulamaya çalıştığı modernleşme programı nedeniyle bir isyanla karşı karşıya olan otoriter eğilimli ve otoriter bir yönetim karakteri sergileyen Afgan Kralı Emanullah Han’ı, tm iddiaları ve söylemleri ile çelişmek pahasına desteklemiştir. Çünkü Sovyet çıkarları açısından o dönemde ihtiyaç duyulan, devrim ihraç edilmiş istikrarsız, i karışıklıklarla mücadele eden bir Afganistan değil, yönetimi otoriter de olsa Sovyetlerle iş birliği yapabilecek bir Afganistan’dır. Bu tercihin en önemli sebeplerinden birisi Afganistan’da barınan ve Sovyet Orta Asyası’nı istikrarsızlaştıran Basmacı İşyancıları’dır. İşyanın bastırılabilmesi için Afganistan’daki ikmal ve lojistik imkânlarının ellerinden alınması bir zaruret halini almıştır. Keza Afganistan’ın 19. yüzyılda da olduğu gibi, İngiltere ile arlık Rusyası arasında tampon bölge olarak kalması stratejik açıdan daha uygun bulunmuştur. Bu yüzden Sovyetler, Afganistan’ı kontrol edebilmek adına içişlerine müdahil olma seçeneğini 1979 yılındaki işgale kadar ertelemiştir.

Rusya ve Afganistan, devlet ve toplum olarak çok uzunca bir süredir birbirini tanımaktadır. Zaman zaman oldukça inişli-çıkışlı bir seyir de izlemiş olan Sovyet-Afgan ilişkileri 1979 yılında Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgali

² Douglas A. Borer, ‘‘Soviet Foreign Policy Toward Afghanistan 1919-1988’’ (Yüksek Lisans Tezi, The University of Montana, 1988), s. 115.

oldukça farklı bir seyir izler hale gelmiştir. Bu çalışma iki ülke arasındaki ilişkilerin 1919-1945 yılları arasında kalan bölümü kapsamakta ve Afganistan'a yönelik olan Sovyet askeri stratejisi ile dış politikasını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada 1919-1945 yılları arasında kalan dönemdeki Sovyet-Afgan ilişkilerini açıklamak için tarihi ve kronolojik bir yaklaşım kullanılmıştır. Bu kapsamda konu ve dönemle ilgili Türkçe ve İngilizce kaynaklar taranmış ve çalışma ortaya çıkarılmıştır.

1919 yılında Afganistan'da Emanullah Han, Afgan Kralı olmuştur. Yine bu dönemde Afganistan'ın sınır komşusu olan Çarlık Rusyası dağılmış ve yerine Sovyetler Birliği kurulmuş, onun Afgan sınırının karşısındaki topraklarında kontrolünü sağlama mücadelesine girişmiştir. Emanullah Han, yeni kurulan Sovyetler Birliği'ni ilk tanıyan Devlet Başkanı olmuştur. Bu yüzden bu çalışmayı ortaya çıkarmak adına aşağıdaki sorular temel alınmış ve cevaplandırılmaya çalışılmıştır; 1919 yılında Sovyet-Afgan resmi ilişkilerinin başlamasından itibaren, 1945 yılın kadar olan dönemde Sovyetler Afganistan'ı kendi etkisi altına almaya çalışmış mıdır ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a karşı tutarlı ve uyumlu bir politikası var mıdır? Bu çalışma bu sorular etrafında şekillendirilmiştir.

Sovyet-Afgan Siyasi ve Diplomatik İlişkileri, 1919-1945

Sovyet politikacıları dış politika söylemlerini Marksist-Leninist düşüncenin mevcut şartlara adaptasyonunun doğal bir sonucu olarak sunmuşlardır. Ancak Marksist ideoloji çerçevesinde mantıklı ve anlamlı politikalar üretilmesinde başarılı olunamaması devrimin ilk yıllarında hayal kırıklığı yaratmış ve eleştirileri beraberinde getirmiştir. Sovyet dış politika vizyonunu temelini Marks, Engels ve Lenin'in düşünceleri oluşturmuştur. Bu bağlamda Sovyet dış politika vizyonunun ideolojik temelini oluşturan ana doküman Komünist Manifesto olarak gösterilmiştir. Komünist Manifesto'nun temel iddiası ve beklentisi bilindiği üzere, Marks ve Engels'in gelişmiş ülkelerde bir proleter devrimi yaşanması ve toplum içindeki dezavantajlı sınıfların yönetimde siz sahibi olmasıdır. Ancak bu noktada Adam B. Ulam'a göre, Sosyalist bir ülkenin spesifik

bir dış politika geliştirmesi ve izlemesi gerektiğinde Marks ve Engels'in söyleyebileceği çok fazla Şey bulunmamaktadır.³

Marks ve Engels, öncelikle sanayileşmiş ölkelerde olmak kaydıyla, tüm dünya genelinde bir sosyalist-proleter devrim beklemiştir. Bu düşünce ve beklenti kapsamında Marks, Sovyet ideolojisinin ihtiyaçı olan indoktrinasyonun büyük kısmını sağlamıştır. Ancak Marksist düşünceyi uluslararası siyaset arenasına taşıyan isim Lenin olmuştur.⁴ Çünkü Lenin'e göre Marksizm bir dogma değildir daha ziyade bir hareket rehberidir. Bu yüzden de değişen Şartlara ve koşullara uyum göstermek zorundadır.⁵

Lenin, o dönemin Şartlarının da etkisiyle, dış politika vizyonunu emperyalizmle mücadele söylemi üzerine kurmuştur. Bu kapsamda 1916 yılında "*Emperyalizm: Kapitalizm'in En Üst Seviyesi*" adlı bir eser kaleme almıştır. Bu çalışmasında Lenin, emperyalizmle mücadele söylemi altında sınıf mücadelesi kavramını uluslararası siyaset sahnesine taşımış ve Birinci Dünya Savaşı'nın ana çıkış sebebinin Avrupa'nın emperyal devletlerinin mali alanda girdikleri rekabetin bir sonucu olduğunu iddia etmiştir.⁶ Bu çalışma o dönemdeki resmi Sovyet bakış açısını yansıtmaması ve olanlardan dolayı emperyal devletleri suçlaması sebebiyle önemlidir. Emperyalizm ve onu ortaya çıkaran Kapitalizm, resmi Sovyet bakış açısına göre, devletler arasında rekabete ve savaşlara yol açtığı için zararlıdır, bu yüzden de ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu duruma Sovyetler Birliği'nin sunduğu çözümler önerisi ise Sosyalizm'dir. Bu noktada Sovyet yönetimi Emperyalizm ve Kapitalizm'e saldırı için en zayıf halka olarak gördükleri sömürgeleri hedef almaya karar vermiştir. Emperyal devletler hayatta kalabilmek ve sağladıkları refah seviyesini koruyabilmek için gelir ve hammadde kaynağı olarak kullandıkları sömürgelerine bağımlıydılar. Bu yüzden Sovyet Marksist söylemi, sömürgeleri ve Kapitalizm tarafından emeği sömürölen yerel halkı kendi tarafına çekmeyi amaçlamıştır. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse; Sovyet yaklaşımına göre İngiltere'ye zarar vermek ve istikrarsızlaştırmak için yapılacak öncelikli hamle Hindistan'daki İngiliz

³ Adam B. Ulam, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy 1917-67*, (New York: Frederick A. Praeger, 1968), s. 13.

⁴ Alvin Z. Rubinstein, *The Foreign Policy of the Soviet Union*, (New York: Random House, 1966), s. 6-7.

⁵ Robert Nigel Carew Hunt, *The Theory and Practice of Communism: An Introduction*, (New York: The Macmillian Co., 1957), s. 7.

⁶ Rubinstein, *The Foreign Policy*, 17-21.

idaresini hedef almak olmalıdır.⁷ 1917 yılında Çarlık Rusyası topraklarında patlak veren ve sonrasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulması ile sonuçlanan Ekim Devrimi'ni takiben iktidarı ele geçiren Bolşevikler'in üç önemli önceliği olmuştur. Bunlar, Rus İç Savaşı, dış müdahale ve devrim ihracıdır.

1918-1921 yılları arasında yaşanan Rus İç Savaşı Komünizm Savaşı olarak da bilinmektedir.⁸ Bilindiği üzere Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamış ve Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Yaşanan bu gelişme savaşın gidişatını etkilemiş, Doğu Cephesi'nde Çarlık Rusyası ile savaşmak için asker bulundurma zorunluluğundan kurtulan Almanya, serbest kalan askeri birliklerini diğer cephelere kaydırmış ve daha rahat hareket edebilir hale gelmiştir. Bu gelişme yüzünden Müttefikler (ABD, Japonya, İngiltere ve Fransa), Bolşeviklerle çatışma halinde olan Beyaz Rusları destekleme yoluna gitmiştir.⁹ Ancak bu destek Beyaz Rusların mücadeleyi kazanmasına yetmemiştir. 1920 yılı Kasım'ında Beyaz Ruslar ve onları destekleyen yabancı güçler kesin olarak yenilmiştir. Bu gelişme üzerine Aralık ayında yaptığı iki ayrı konuşmasında Lenin, Sovyet dış politikasının olmazsa olmazlarını ilan etmiştir. Bunlar sırasıyla; dünya genelinde bir Sosyalist devrim ve Komünizm'in zaferidir. Ancak bu süreci destekleyecek olan Sovyet devletinin gerekli hazırlıkları yapabilmesi ve Rusya ekonomisini yeniden kurabilmesi için zamana ihtiyacı vardır. Fakat bu durum tesis edilene kadar Batı dünyası ile bir arada yaşamak gerekmektedir. Bu dönemi en az zararla atlatabilmek için genel kabul gören kurumlara ihtiyaç vardır. Bu amaçla bir dış politika vizyonu ve silahlı güç oluşturulmalıdır. Tüm bu sayılanların hepsinin amacı ise Sovyetler Birliği'ni korumaktır.¹⁰

Sovyet-Afgan İlişkilerinin İlk Yılları

Sovyet-Afgan ilişkilerinin ilk yıllarında iki devletin ilişkilerini etkileyen en önemli olay, Bolşeviklerin Orta Asya Müslümanlarına karşı tutumudur. Bolşevik Devrimi, Çarlık döneminde baskı altında tutulmaya çalışılan bir dizi düşünce ve

⁷ Borer, "Soviet Foreign Policy", 25.

⁸ Rubinstein, *The Foreign Policy*, 51.

⁹ Rubinstein, *The Foreign Policy*, 42-43; Edward H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 3 (1917-1923)* (Çev. Tuncay Birkan), (İstanbul: Metis Yayınları, 2015).

¹⁰ Rubinstein, *The Foreign Policy*, 54-55.

hareketi serbest bırakmıştır. Bu dönemde arlık idaresinin çökmesini takiben Müslüman tebaaya yönelik yenilikçi vaatlerde bulunan Bolşevikler, Müslümanlardan gelen talep ve isteklere muhatap olmuştur. Bu talepler göz ardı edilebilecek gibi değildir. Çünkü 1917 yılında arlık Rusyası sınırları içinde 30 milyon kadar Müslüman bulunmaktadır. Bu da arlık Rusyası nüfusunun %14'üne denk gelmektedir.¹¹ Bu yüzden Bolşevikler güçlerini konsolide edip, iktidarlarını sağlamlaştırana kadar Müslüman nüfusu oyalama yoluna gitmiş, Orta Asya'nın kontrollerinden çıkmasını önlemeye çalışmıştır. Müslüman nüfus vaatlerle oyalanırken Bolşevikler, Rus İç Savaşı'nda diğer rakipleri ile daha rahat bir şekilde mücadele edebilmiştir. Yönetimdeki yerlerini sağlamlaştırdıktan sonra ise Müslüman muhalif hareketi güç ve diplomatik manevranın kombinasyonundan oluşan bir politika ile baskı altına almıştır.

Çarlık idaresi farklı tebaalarını oyalamak için milliyetçi söylemin yararlı bir araç olacağını görmüştür. Lenin, bu amaca yönelik politikaların hazırlanmasında öncü olmuştur. Bu politika kapsamında Müslümanlara özerklik verileceğini vaat etmiştir. Bu amaçla bir Milliyetler Komiserliği kurulmuş ve başına da Stalin getirilmiştir.¹² Stalin, Müslüman elitin bir kısmını etkilemeyi başarmıştır. Bunların çoğu Ceditçilerdendir.¹³

Sonuç olarak, Sovyetler vaatlerinin hiçbirini yerine getirememiştir. Bu duruma tepki olarak ortaya çıkan Basmacı İsyanı 1930'lu yıllarda bastırılmış, Sovyet davasına destek veren Ceditçiler de dâhil, Müslüman aydınların büyük kısmı tasfiye edilmiştir. Orta Asya'da bunlar yaşanırken sınırın karşı tarafında, Afganistan Kralı Emanullah Han durumla ilgili kendisine ulaşan tüm raporlara rağmen Sovyetlerle olan ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir.

Emanullah Han Dönemi Afgan Dış Politikası

Emanullah Han, 1919 yılı şubat ayında bir suikast sonucunda öldürölen babası Habibullah Han'ın yerine tahta çıkmıştır. Emanullah Han'ın tahta çıktıktan sonra ilk olarak 28 şubat 1919 tarihinde yayınlanan bir manifestosuyla Afganistan'ı dış

¹¹ Leon B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929*, (Ithaca: Cornell University Press, 1973), s. 223-224.

¹² Borer, "Soviet Foreign Policy", 27.

¹³ Poullada, *Reform and Rebellion*, 224-225; Mehmet Erkan Killoğlu, "Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020), s. 66-106.

politikada İngiltere'ye bağlı kılan Gandamak Antlaşması'nı¹⁴ tanımadığını ilan etmek olmuştur.¹⁵ Bunun sonucunda Afganistan dış işlerinde resmen bağımsız hale gelmiştir.¹⁶ Afganistan'ı dış politikada bağımsız bir devlet haline getiren bu olayı takiben 1919 yılı Nisan ayında İngiltere'ye karşı cihat ilan edilmiş ve "Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı" olarak bilinen çatışma başlamıştır. Bu olay Emanullah Han dönemi dış politikasını şekillendiren önemli olaylardan biri olmuştur.¹⁷

Emanullah Han döneminde Afganistan dış politikası bazı istikamet değişiklikler sebebiyle üç farklı yol izlemiştir. Bunlardan ilki Sovyet Rusya ile ikili ilişki kurulmasıdır. Aynı zamanda Sovyetleri dengelemek, birbirlerine karşı denge unsuru olarak kullanmak ve Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı sebebiyle bozulan ilişkileri düzeltmek için İngiltere ile olan ilişkileri normalleştirme yoluna gitmiştir.¹⁸ Ayrıca İslam dünyasının bağımsızlıklarını koruyabilen üç ülkesi ile bunlardan biri Türkiye'dir, ikili ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.¹⁹

Emanullah Han'ın Rusya ile kalıcı ilişkiler kurma isteği hep var olmuştur.²⁰ Emanullah Han döneminde Afganistan'ın Sovyetler Birliği ile ilk teması, Çarlık Rusyası döneminde de olduğu gibi, Afgan tarafından gelen talep doğrultusunda olmuştur. Sovyetler Birliği ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkilerin başlamasını sağlayan kişi Hint milliyetçisi Raca Mahendra Pratap'tır.²¹ 1915 yılından beri Almanların desteği sayesinde Kabil'de ikamet eden ve kendisine Sürgündeki Özgür Hindistan Hükümeti'nin Devlet Başkanı ünvanını vermiş

¹⁴ "Afgan Emiri Yakub Han'ın İngilizlerle 26 Mayıs 1879'da imzaladığı antlaşma Afganistan'ı diplomatik ilişkilerde İngiltere'ye bağlı hale getirmiştir." Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce Sovyetler Birliği-Afganistan İlişkileri (1919-1979)", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, Cilt. 3, No. 1, (2020), s. 60.

¹⁵ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, (Londra: I. B. Tauris, 2004), s. 60-61.

¹⁶ Milan L. Hauner, "Afghanistan Between Great Powers, 1938-1945", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt. 14, No. 4, (1982), s. 481.

¹⁷ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 60.

¹⁸ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946*, (Stanford, California: Stanford University Press, 1969), s. 231.

¹⁹ Borer, "Soviet Foreign Policy", 29.

²⁰ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 231.

²¹ Arun Coomer Bose, "The Indian Revolutionaries and The Bolsheviks, Their Early Contacts 1918-1922", *Asian Studies, Journal of Critical Perspectives on Asia*, Cilt. 8, No. 3, (1970), s. 336.

olan Pratap, Sürgündeki Özgür Hindistan Hükümeti'nin Başbakanı Mevlana Bereketullah'ı Sovyet liderleriyle görüşmek üzere Moskova'ya elçi olarak göndermiştir. Mayıs 1919'da Bereketullah, yanında Afgan Kralı Emanullah'ın yazdığı mektupları ve berberindeki Hintlilerden oluşan yedi kişilik bir heyetle Moskova'ya götürmüş ve yaptığı bu ziyaretle Sovyet-Afgan ilişkilerini başlatan kişi olmuştur.²²

Pratap'ın da arabuluculuğu sayesinde Emanullah Han 17 Nisan 1919'da Moskova'ya iki mektup göndermiştir. Bu mektuplarda Afganistan'ın özgür ve bağımsız bir ülke olduğunu noktasına vurgu yapılmıştır.²³ Lenin, Emanullah Han'ın mektubuna 27 Nisan'da, karşılık vermiş ve Afgan halkının emperyalizm ve sömürgecilğe karşı kahramanca direnişini övmüş ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'la diplomatik ilişki kurmaktan duyacağı memnuniyeti ifade etmiştir. Bu hamle ile Sovyetler Birliği İngiltere'ye karşı Afganistan'la ittifaka gitmeyi umut etmiştir. Keza Afganistan Orta Asya'ya ulaşan yolların düğüm noktasında yer alması sebebiyle kilit önemdeki konumu bu isteğin artmasında etkili olmuştur. Orta Asya'da Pan-İslamizm'e savaş açan Sovyetler ve Lenin, ilginçtir ki Emanullah Han'ın Pan-İslamizm politikasını desteklemiş, onu bu konuda cesaretlendirmiştir.²⁴

Bolşevikler Emanullah Han'ın ittifak talebine nasıl bir cevap verecekleri konusunda ihtilafa düşmüştür. Siyasi söylemlerinde sürekli olarak Kapitalizm ve monarşileri hedef alan Bolşevikler açısından bir Krala, ezilen sınıflara karşı destek vermek oldukça çelişik bir durum olmuştur. Emanullah Han yardım ve iş birliği talebi Bolşevikler için önemli bir sınav olmuş ve Afganistan'ın Sovyetler Birliği ve İngiliz Hindistanı arasında eskiden olduğu gibi tampon bölge olarak muhafazası için Afgan Kralı Emanullah Han'ın desteklenmesi kararı parti içinde tartışmaları ve görüş ayrılıklarını beraberinde getirmiştir.²⁵ Bu konudaki görüş ayrılıkları ilerleyen yıllarda da devam etmiştir.

Tüm tartışmalara karşın sonuç olarak Sovyetler Birliği, Emanullah Han'ı Afganistan'ı meşru idarecisi olarak tanımayı kabul etmiştir. Emanullah Han'ın mektupları Lenin'e hitaben yazılmış olduğu için Lenin, mektuplara yaklaşık bir

²² Kedar Nath Kumar, *Political Parties in india, Their Ideology and Organisation*, (Yeni Delhi: Mittal Publications, 1990), s. 53.

²³ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 231.

²⁴ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 232.

²⁵ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 61.

ay sonra 27 Mayıs 1919'da zalimlere²⁶ karşı verdikleri mücadelede Sovyetlerin Afgan halkının yanında olduğunu belirten bir telgrafla cevap vermiştir. Sovyet-Afgan ilişkileri diplomatik ilişki tesis edildikten sonra hızla gelişmiştir.²⁷ Diplomatik tanınma Sovyet Birliği için de oldukça önemlidir çünkü Sovyetler Birliği ilk kez başka bir devlet tarafından resmen tanınmıştır. O dönemde Batılı ülkeler tarafından tanınmayan ve yönetimleri meşru kabul edilmeyen Bolşevikler için bu tanınma konusu önemlidir. Keza Afganistan'la kurulan diplomatik ilişki Sovyetler Birliği'nin meşruiyet tabanının genişlemesine ve Türkiye ile İran gibi Batı emperyalizmine karşı durmaya çalışan ülkelerle benzer dostluk antlaşmalarının imzalanmasını sağlamıştır. Ayrıca Sovyet liderleri Afganistan'ı Hindistan alt kıtasında ortaya çıkacak olan bir proleter devrim dalgasının sıçrama tahtası olarak kullanmayı da amaçlamışlardır.²⁸ Ancak İngiltere'nin oldukça saldırganlaşmasına sebep olacak bu türden girişimlere Afgan Devleti müsaade etmemiştir.²⁹ Bu karşılıklı girişimler sonucunda 1921 yılında iki ülke arasında Dostluk ve İş Birliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması ve birbirlerinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı çağrısında bulunmuştur.³⁰ Afgan vatandaşlarına ve ticari mallarının Sovyet topraklarından serbest geçiş imkânı tanınmıştır. Buna ek olarak antlaşmanın 10. maddesinde aynı ve nakdi yardım sözü de verilmiştir.³¹ Daha sonra iki ülke arasında sınır anlaşmazlığı konusunda gündeme gelecek olan Buhara ve Hive Hanlıkları toprakları da sırasıyla bağımsız ve özerk bölgeler olarak tanınmıştır. (*Madde 8*). Bu maddeler Afganistan açısından ödün niteliğindedir. Bu anlaşma diğer taraftan Emanullah Han'ın iç ve dış siyasetteki konumunu güçlendirmiştir. Afganistan, üçüncü bir tarafla Sovyetler Birliği'nin hilafına olabilecek bir siyasi veya askeri bir antlaşma imzalamamayı taahhüt etmiş (*Madde 3*) ve Afganistan topraklarında beş konsolosluk açma izni vermiştir. Buna karşılık olarak Afganistan da Sovyet topraklarında yedi tane konsolosluk açabilecektir. Emanullah Han'ın öngördüğü

²⁶ Sovyetler burada "zalim" tabiriyle özellikle Sovyet çıkarlarına karşı tehdit olan İngilizler, Afganistan'daki muhafazakâr çevreler vb. kategorize etmektedirler.

²⁷ Saikal, *Modern Afghanistan*, s. 266.

²⁸ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 481; Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 62.

²⁹ Carr, *Sovyet Rusya Tarihi*, 225.

³⁰ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 63.

³¹ Borer, "Soviet Foreign Policy", 31.

üzere Afganistan, İngiltere ile olan ilişkilerinde önemli bir pazarlık gücü sağlamıştır. Afganistan ayrıca ticaret için sadece İngiliz Hindistanı'na bağımlı olmaktan kurtulmuştur.³²

Afganistan'da İç İstikrarsızlıklar ve Sovyet Müdahalesi

Emanullah Han, reformcu bir devlet adamı olmaya ve Afganistan'ı Türkiye örneğinde olduğu gibi değiştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla sosyal ve idari reformlarla Afgan toplumunu dönüştürmeye çalışmıştır. Afganistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerinin izlediğı seyirde karşımıza çıkan önemli isimlerden biri de Cemal Paşa'dır. Birinci Dünya Savaşından sonra Orta Asya'ya geçen Cemal Paşa, Enver Paşa ile Basmacı İşyanı'na katılmıştır. Cemal Paşa'nın amacı, Basmacıların da Sovyetlerle olan mücadelesi sırasında sığındığı Afganistan'ı, Türkiye'yi takiben İşlam dünyasının en güçlü ikinci devleti yapmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için gereken şey ise, Afganistan'ın, Türkiye'de olduğu gibi, modernleşmesidir. Modernleşmenin devlet içindeki itici gücünün ordu olması gerektiğini düşünen Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusyası'na esir düşmüş subaylardan bir kısmını serbest bıraktırıp maiyetine almış ve bu subayların yardımı ile Afganistan'da modern bir askeri birlik kurmuştur. Bunu takiben, Afganistan'da modern ve güçlü bir ordu kurmak için ihtiyaç duyduğu maddi desteğı bulabilmek için Rusya ve Almanya'dan mali ve maddi destek arayışına girmiştir. Gezisi sırasında Avrupa devletlerinin Afganistan'ın tanınması sağlamak için diplomatik girişimlerde bulunmak amacıyla Avrupa'da görüşmelerde bulunan Muhammed Veli Han ve beraberindeki Afgan heyetiyle Berlin'de buluşmuştur. Bu kapsamda önce Alman hükümet temsilcileri ve daha sonrada Fransız hükümet temsilcileri ile bir araya gelinmiş ve bu iki devletin Afganistan'ı resmen tanınmasını sağlanmıştır. Bu tanınmadan sonra ülkedeki modernleşme düşüncesi ve programı hız kazanmıştır.³³

Modernleşme programı için ilham almak ve Batı modernleşmesini bizzat yerinde görmek için Afgan Kralı Emanullah Han 1927 yılında Avrupa'ya bir gezi yapmıştır. Yaptığı bu gezide gördüklerinden oldukça etkilenen Emanullah Han, Afganistan'a döndükten sonra modernleşme ve yenileşme ve reform konuları ile daha yakından ilgilenme yoluna gitmiştir. Emanullah Han ülkenin

³² Borer, "Soviet Foreign Policy", 31.

³³ Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981), s. 142-144, 145.

modernleşmesi için girişimlere başlandığında ise bu konuda yaşadığı tecrübeler sebebiyle önemli bir bilgi birikimi olan Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sini örnek almayı tercih etmiştir. Bu kapsamda Türkiye'den uzmanlar getirilmiş ve Türkiye'deki ıslahatların benzerlerinin Afganistan'da uygulamaya konulması için çalışılmıştır.³⁴

Bu dönemde Türk-Afgan ikili ilişkilerinin gelişmesinde iki ülkenin liderleri olan Atatürk ve Emanullah Han'ın tesis ettiği şahsi tanışıklık ve ilişkinin önemli katkısı olmuştur.³⁵ Yine bu ikili ilişkilerin bir sonucu olarak Emanullah Han modernleşme sürecini yönetme konusunda Atatürk'ü kendisine örnek almıştır.³⁶ Modernleşme ve reform sürecinde Atatürk'ün Emanullah Han'a en önemli tavsiyesi öncelikle güçlü bir ordu kurması olmuştur. Devleti koruyacak ve modernleşmeye kurum bazında öncülük edecek bir ordu kuruluşunun tamamlanmasından sonra ise diğer modernleşme girişimlerinin başlatması için gerekli olan zemin ortaya çıkacaktır.³⁷ Ancak Emanullah Han, yakın çevresinden kaynaklanan güçlü bir ordunun kendisini devirebileceği yönündeki ikazlar yüzünden modern bir ordu kurma girişimini ağırdan almıştır.³⁸ Atatürk'ün Afgan ordusunun güçlendirilmesi yönündeki tavsiyelerine rağmen Emanullah Han bu konudaki önerilerini dikkate almamış, kanun ve otoriteyi ülkede iyice yerleştirmeden ve ordusunu güçlendirmeden, reform sürecini başlatmıştır. Buna rağmen 1929 yılında yapılan bir darbe sonucunda devrilmiştir.³⁹

Emanullah Han'ın reform girişimleri toplumsal huzursuzluğa sebep olmuş, ilk sorunlar 1924 yılında ortaya çıkmıştır. İsyanla sonuçlanan olaylar yüzünden Emanullah Han Sovyetler Birliği'nden yardım istemek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği Emanullah Han'a destek olarak uçak göndermiş ve isyancı

³⁴ Ehsanullah Farzan, "Afgan Modernleşme Çabalarında Türkçe'nin Etkisi", *International Journal of Teaching Turkish as a Foreign Language*, Cilt. 2, No. 2, (2019), s. 192-193; Mehmet Erkan Killoğlu, "Suriye İç Savaşında Afganlılar: İran Hazara Fatımiyyun Tugayı", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 16, (2020), s. 80.

³⁵ Hüsni Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, No. 8, (2012), s. 31-46

³⁶ Lucy Morgan Edwards, "State-building in Afghanistan: A Case Showing the Limits?", *International Review of the Red Cross*, Cilt. 92, No. 880, (2010), s. 973.

³⁷ Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, s. 151.

³⁸ Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, s. 153-155.

³⁹ Killoğlu, "Suriye İç Savaşında Afganlılar", s. 81.

bölgelerini bombalamıştır. Sovyetler ayrıca Emanullah Han'a askeri malzeme yardımımda da bulunmuş, bu kapsamda Afganistan ile Sovyetler Birliği arasında telefon ve telgraf hatları da döşenmiştir.⁴⁰

1926 yılı Ağustos ayında, yine bu dönemde Ceyhun (*Amu Derya*) Nehri üzerindeki Orta Tugay Adası ve havalisi ile ilgili ortaya çıkan sınır anlaşmazlığını daha fazla büyümeden sonlandırmak için Sovyetler Birliği adayı Afganistan'a vererek taviz vermiş gibi gözükümüştür.⁴¹ Ancak karşılığında ise Basmacılara verilen askeri, siyasi ve lojistik desteğin kesilmesi ve iki ülke arasında bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması imzalanmasını şart koşmuştur. Bu istekler Afgan Devleti tarafından kabul edilmiştir. Anlaşmanın bir diğer önemli noktası ise Afganistan'daki tüm Alman vatandaşlarının sınırdışı edilmesi talebidir. Bu talep de Afgan devleti tarafından kabul edilmiştir.⁴² Tüm bu sayılan sebeplerin sonucunda Basmacılara ve o dönemde Basmacı hareketi içinde kendine yer bulmaya çalışan Enver Paşa'nın Orta Asya'daki destek tabanı küçülmüş ve Basmacı İsyanı'nın bastırılmasında önemli bir adım daha atılmıştır.

Rusların Afganistan'ı işgali için 1979 tarihi verilse de bu tarihten önce en az iki ayrı olayda Sovyet askerleri Afganistan topraklarına girmiştir. Bunlardan ilki ve ikincisi 1925 ve 1930 yıllarında Sovyet birliklerinin düzenlediği küçük çaplı sınır ötesi harekâtlardır. Her iki harekât da Afgan aşiretleri ve Basmacı çetelerine karşı yapılmıştır. Basmacılar bu dönemde Afganistan'dan Sovyet topraklarına geçip saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırılardan sonra kaçan Basmacıları takip bahanesiyle Sovyetler tarafından yapılan bu sınır ötesi harekâtlar Afgan ve İngiliz devletlerinin tepkisini çektiği için kısa süreli olmuştur. Ancak Kızıldordu güçlerince yapılan ikinci askeri müdahale Sovyetleri ideoloji ve ulusal çıkar arasında bir açmazda bırakmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Afganistan'da Emanullah Han'ın reform çabalarına karşı muhalefet ve isyan ortaya çıkmıştır. Bu ortamda 1929 yılı Ocak ayında Emanullah Han, isyancıların Kabil'i ele geçirmesi üzerine tahtı bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır. İsyancıların başı olan Habibullah, Beçe-i Saka (*Saka'nın (Sucu) oğlu*) lakabıyla tanınmaktadır. Sovyetler Birliği bu noktada ezilen ve baskı altındaki fakirlerle otokratik bir Kral

⁴⁰ Louis Dupree, *Afghanistan*, (Princeton: Princeton University Press, 1973), s. 451.

⁴¹ Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Erkan Killoğlu, "Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, No. 7, (2022), s. 261-282.

⁴² Jane Degras, (Eds.), (1951). *Soviet Documents of Foreign Policy, 1925-1932*, (Londra: Oxford University Press, 1951), s. 131; Sergei Borisovich Panin, *Rossiia i Afganistan, 1905-1918*, (Irkutsk, 1995).

arasında kalmıştır.⁴³ Yaşananlara kendi ideolojik perspektifinden bakan Sovyetler ilk başlarda otoriter Afgan Kralı'nın idaresine karşı patlak veren bu köylü-halk ayaklanmasına sempatiyle yaklaşmıştır.⁴⁴ Ancak isyancıların aşırı muhafazakâr tutumu ve Basmacılar olan yakınlıkları kısa sürede anlaşılınca Sovyetler Emanullah Han'ı destekleme kararı almıştır.⁴⁵ Keza Emanullah Han'ın Sovyet yanlısı olması da yapılan seçimde belirleyici olmuş ve sonuç olarak Kral, ezilen kitlelere tercih edilmiştir. Buna rağmen 1929 yılı Ocak ayında Emanullah Han, isyancıların Kabil'i ele geçirmesi üzerine tahtı bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır.⁴⁶

Afganistan'da bu gelişmeler yaşanırken, Afganistan'ın Moskova Büyükelçisi Gulam Nebi ülkesine destek sağlanması için Sovyet Müslümanlarından oluşturulacak ancak Rusya'da eğitilecek ve silahlandırılacak ve Sovyet danışmanlarınca idare edilecek bir askeri güç kurulmasını talep etmiştir. Kurulacak bu özel birlik, Kızıl Ordu'nun kendi düzenli birliklerine göre halkın daha az tepkisini çekeceği ve hatta Emanullah Han'a ihtiyacı olan halk desteğinin verilmesini sağlayacağı düşünülmüştür.⁴⁷ Bu talebe yukarıda sayılan sebeplerden dolayı destek veren Sovyetler Birliği, Stalin'in önerisi ile Afgan askeri üniforması giymiş 1.000 kadar Kızıl Ordu askerini, kendisini bir Türk subayı olarak tanıtan General Vitali Primakov (1897-1937) idaresinde Emanullah Han'ın yardımına göndermiştir. Sınırı geçen Kızıl Ordu birlikleri Mezar-ı Şerif ve Belh'e girmiştir.⁴⁸ Nebi de iddiası ve öngörüsünde de haklı çıkmıştır. Kuzey Afganistan'da Emanullah Han'a olan destek artmış, Beçe-i Saka ise desteğini kaybetmiştir.⁴⁹ Yaşanan tüm bu gelişmelerden sonra Emanullah Han reform konusundaki istek ve desteğini kaybetmiştir. Bu yüzden tahttan feragat etmiş ve Hindistan'a gitmiştir. Sovyetler de İngilizleri daha fazla kışkırtmamak için

⁴³ Thomas T. Hammond, *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and the Consequences*, (Boulder: Westview Press, 1984), s. 12-18.

⁴⁴ S. Boulouque, "Afganistan'da Komünizm", *Komünizmin Kara Kitabı*, Der. Stépahen Courtois vd., (Çev. Bülent Tanatar vd.), (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000), s. 926.

⁴⁵ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 64.

⁴⁶ Hammond, *Red Flag Over Afghanistan*, s. 12-18.

⁴⁷ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 64-65.

⁴⁸ Milan L. Hauner, "Afghanistan Between Great Powers, 1938-1945", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt. 14, No. 4, (1982), s. 482. (481-499); Rodric Braitwaite, *Afgantsy: The Russians in Afghanistan 1979-1989*, (Londra: Profile Books, 2011), s. 29.

⁴⁹ Poullada, *Reform and Rebellion*, s. 184-185.

birliklerini geri çekmiştir.⁵⁰ Çünkü İngiltere bu dönemde Sovyetlerle diplomatik ilişki kurmak istememektedir ve Sovyetler de bu Batı dünyası tarafından tanınma fırsatını kaçırmayı istememiştir. Ülkede taht için yaşanan mücadeleden Emanullah Han'ın akrabası olan Nadir Han başarı ile çıkmıştır. Nadir Han, İngiltere'nin desteği ile 1929 yılı Ekim ayında Afgan Kralı olmuştur.⁵¹

İngiliz devleti yönetiminde yer alan Emanullah Han karşıtlarının endişelerine rağmen Afganistan dış politikası Sovyet etkisinden büyük oranda bağımsız kalabilmiştir. Afgan devlet yönetimi tarafsızlığını koruyabilmek adına İngiltere ve Sovyetler Birliğini birbirine karşı denge unsuru olarak kullanmaya çalışmıştır. Afganistan, Batı dünyasından istediği derecede destek bulamadığı için Sovyetlerin askeri ve maddi yardımını kabul etmiştir. Afgan yönetimi bu yardıma karşılık olarak Sovyetler tarafından kendisinden istenen Hindistan'daki İngiliz idaresine karşı çıkan bağımsızlık taraftarlarına silah ve benzeri malzemenin Afganistan üzerinden nakledilmesi talebine olumlu yanıt vermiştir. Ancak Afganistan bu talebi kayıtsız şartsız kabul etmemiştir: Sovyetler Birliği tarafından sağlanan silah ve diğer malzeme Sovyet-Afgan sınırında Afgan devlet görevlileri tarafından teslim alınacak ve ülke içinde Afgan devletinin görevlileri tarafından taşınacak, Hindistan sınırında da Hint bağımsızlık taraftarlarına teslim edilecektir. Keza Hint devrimcileri Afgan topraklarına silahları ile giremeyecek, sınırda silahlarını Afgan makamlarına teslim edecektir. Yine bu amaçla ilgili olarak herhangi bir Sovyet silahlı gücü de Afganistan topraklarından geçmeyecektir.⁵² Sovyetler Birliği yönetimi o dönemde Hint milliyetçilerine ulaşmak ve İngiltere'yi Asya'da meşgul etmenin en iyi yolu olarak bu seçeneği gördüklerinden Afganistan'ın isteklerini kabul etmiştir. Çünkü Afganistan'daki durum Sovyetler Birliğine sınır komşusu olan güney kanadını çevreleyen Türkiye ve İran'daki durumla bir hayli benzerdir. Her üç ülkede de Komünist bir halk hareketi ya hiç yoktur ya da tabanı çok zayıftır. Üç ülkenin idaresi de kendi hinterlandındaki İngiliz etkisinden rahatsızdır ve bunu kırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçları da dönemin Sovyet dış politika amaçları ile uyumludur. Bu yüzden Sovyetler Birliği komşularını endişelendirip Batı dünyasına daha da yaklaşmaya çalışmalarını engellemek için İngiltere, Türkiye ve İran'a rejim ihracı amacını erteleme ve zamana yayma yoluna gitmiştir.⁵³ Bu

⁵⁰ Hammond, *Red Flag Over Afghanistan*, 13-14.

⁵¹ Poullada, *Reform and Rebellion*, s. 194-195.

⁵² Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 238.

⁵³ Hammond, *Red Flag Over Afghanistan*, s. 15-18.

yüzden devrim ihracı konusu Sovyetler Birliği'nin dönemsel çıkarları ve menfaatlerine göre değişmiş ve esneklik göstermiştir. Sovyetler Birliği, Afganistan'la olan ilişkilerinin ilk yıllarında Afgan halkının refahının temini ve bağımsızlığının güçlendirilmesi gibi idealist bir söylemle değil de salt reelpolitikle olaylara yaklaşmıştır. Bunda da Sovyet Müslümanları'nın özerklik veya bağımsızlık taleplerinin bastırılması ve Afganistan'ı İngiltere'ye bir pazarlık malzemesi veya koz olarak kullanma düşüncesinin de açıktan etkisi olmuştur. Bu noktada dünya genelinde bir sosyalist devrim ideali İkinci Dünya Savaşı sonrasına bırakılmış, şartların olgunlaşması beklenmiştir.

Nadir Han ve Afganistan'ın Tarafsızlık Politikası

Kızıl Ordu birlikleri, Afgan halkının Kızıl Ordu Generali Primakov'u hoş karşılamaması ve Emanullah Han'ın tahtı bırakarak Afganistan'dan ayrılması üzerine, Sovyetler Birliği'ne geri dönmüştür.⁵⁴ Afganistan'da bu gelişmeler yaşanırken hanedanın Avrupa'da sürgünde yaşamakta olan üyelerinden Nadir Han Afganistan'a dönmüş, isyanı bastırılmış ve tahta çıkmıştır. Rasyonel düşünmeye çalışan bir siyasetçi olan ve Kral yerine Şah unvanını kullanmaya başlayan Nadir Şah, gerek Emanullah'ın radikal imajından gerekse Sovyetlere karşı mücadelede Afganistan'ı üs olarak kullanan Basmacılar'dan uzak durmaya özen göstermiş, İngiltere ve Sovyet Birliği ile de gerilimi artırmamaya çalışmıştır. Bu kapsamda Nadir Şah ülkesini üs edinmiş İbrahim Bek Lakaylı komutasındaki Basmacıları sınır dışı etmiş ve Lakaylı'nın Sovyetlerce yakalanmasına yardım etmiştir.⁵⁵

Nadir Han, Afgan Kralı olmasını takiben diplomatik tarafsızlık politikası takip etmiş ve Emanullah Han'ın reform ve değişim programını da asgari düzeyde devam ettirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda devletin ve hükümetin Afgan halkına farklı düşünceler ve ülkenin kültürel ve manevi yapısına aykırı kurumlar dayatmayacağını ilan etmiştir.⁵⁶ Modernleşme sürecini daha dikkatli bir şekilde sürdürmeye çalışan Nadir Han, Afgan devletinin İngiltere ve Rusya'ya karşı izlediği klasik denge politikasını da sürdürmüştür. Bu politikanın uygulamadaki en zor kısmı Afganistan'ın tarafsızlığını sağlama ve sürdürme olmuştur. Bu

⁵⁴ Braitwaite, *Afgantsy*, s. 29.

⁵⁵ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 65.

⁵⁶ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 293.

politikanın temel gayesi ise devletlerarası ilişkilerde dengenin muhafazasıdır.⁵⁷ Bu yüzden Nadir Han, Emanullah Han'dan farklı olarak Sovyetler Birliği ve İngiltere'yi kışkırtmamak için Hindistan ve Sovyet Orta Asyası'na müdahil olmamıştır.⁵⁸ Bu tutumu sonucunda Sovyetler Nadir Han'a karşı nispeten ılımlı bir tutum takınmış ve 19 Ekim 1929'da kendisini ve yönetimini, Afgan tahtı üzerindeki haklarını tanımıştır.⁵⁹ 1931 yılında Sovyetler Birliği ile yeni dostluk antlaşması imzalayan ve kısa süren idaresi döneminde Afgan-Sovyet ilişkilerinin belirli bir statüko kazanmasını sağlayan Nadir Şah 1933'te suikasta kurban gitmiştir.⁶⁰

Sovyet-Afgan Askeri ve Ekonomik İlişkileri

İki ülke arasındaki ilişkiler 1919-1945 arasındaki dönemde 1925-1926 Orta Tugay Adası anlaşmazlığı ve 1929 ve 1930'da yaşanan iki Sovyet sınır ihlali nedeniyle gerginleşmiştir. 1920'lerde ortaya çıkan Sovyet-Afgan sınır anlaşmazlığı sorunu ile keza iki ülke sınırını çizilen Ceyhun Irmağı üzerindeki Orta Tugay Adası'nın hükümlerliliği konusunda yaşanan ihtilaf ve sınır anlaşmazlığı konuları Basmacı İsyanı ile birleşince, acilen çözülmesi gereken bir sorun haline gelmiştir. Büyüyen sınır anlaşmazlığı konusu bu haliyle de uluslararası gündemi işgal eden konulardan biri olmaya başlamıştır. Adanın hükümlerliliği konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığın tarihi bir arka planı vardır. Adanın statüsü konusunda var olan anlaşmazlık ilk kez 1895 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Afganistan, Ceyhun Irmağı üzerindeki, Tirmiz şehrinin karşısında bulunan Aral Peygamber Adası üzerinde hak iddia etmiştir. Afganistan buna ek olarak, 1900 yılında da Penc Irmağı üzerinde, Saray şehrinin hemen karşısında yer alan Orta Tugay Adası üzerinde de hak iddiasında bulunmuştur.⁶¹ Bu hak iddiaların dayandırıldığı sebep ise sınırın korunabilmesidir. Bu kapsamda Çarlık Rusyası'nın dağılmasından sonra yeniden gündeme hükümlerlilik iddiası ile sınır bölgesindeki gerginlik yeniden tırmanmış, yaşanan bir dizi olay ve yapılan görüşmeler sonrasında 15 Ağustos 1926 tarihinde adanın Afganistan'a devrini onaylayan protokol taraflar tarafından imzalanmıştır.⁶² Sovyetler Birliği bu

⁵⁷ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 481.

⁵⁸ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 322.

⁵⁹ Borer, "Soviet Foreign Policy", 35.

⁶⁰ Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 65.

⁶¹ Killoğlu, "Orta Tugay Adası", s. 271.

⁶² Panin, *Rossia i Afganistan*, s. 131.

protokol ile adanın Afganistan toprağı olduğunu kabul etmiştir. 28 Ağustos 1926'da Sovyetler Birliği adayı resmen Afganistan'a teslim etmiştir.⁶³

Aynı gün Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Beg Tarzi, Afgan Devleti adına Sovyetler Birliği'nin temsilcisi Leonid Stark'a Orta Tugay Adası'nın Sovyetler Birliği'ne hasım unsurların kullanımına kapatılacağı (bu hasım unsurlar o tarihte Basmacılardır) ve adanın Sovyet topraklarına yapılacak saldırılarda geçiş ve üslenme alanı olarak kullanılmasına müsaade edilmeyeceğı hususunda teminat vermiştir.⁶⁴ Eğer ada yukarıda sayılan amaçlarla kullanılacak olursa Afgan devleti bu durumun ortadan kalkması için derhal gereken önlemleri alacaktır.⁶⁵ Ada'nın sahipliğı ile ilgili ihtilafın giderilmesinden sonra, 31 Ağustos 1926'da Sovyetler Birliği ve Afganistan arasında bir Saldırmazlık ve Tarafsızlık Anlaşması imzalanmıştır. SSCB bu anlaşmayı adanın Afganistan'a devrine karşılık bir iyi niyet göstergesi olarak talep etmiştir.⁶⁶ Sovyet askeri birliklerinin 1929 yılında Emanullah Han'a destek adı altında yaptıkları sınır ihlali ve askeri müdahale ise ciddi bir olaydır. Emanullah Han'a destek için sınırı geçen Sovyet askeri gücünün mevcudunun 800-6.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Buna ek olarak Sovyetler ve Kızıl Ordu, Afgan ordusuna silah da temin etmiştir. İkinci Sovyet müdahalesi ise 1930 yılında yaşanmıştır. Sovyet güçleri Basmacı lideri İbrahim Bek Lakaylı'yı takip ederken Ceyhun Nehri'ni geçmiş ve Afganistan topraklarına girmiştir. Afgan güçleri 1926 Antlaşması gereğince Basmacıları ülkeden çıkarmış ve Sovyet tarafına geri sürmüştür. Basmacılar burada Kızıl Ordu güçlerince yok edilmiştir.⁶⁷

Askeri alanda bu olaylar yaşanırken ticaret konusunda ikili ilişkiler güçlenerek devam etmiştir. Sovyet sanayi ve tüketim ürünleri Afganistan'a satılmış, karşılığında ise canlı hayvan, yün ve pamuk gibi ürünler alınmıştır. Bu ticari ilişkiler Orta Asya'daki Sovyet demiryolu ağı iki noktada Afgan sınırına ulaştığında (Kuşka ve Tirmiz) daha da artmıştır.⁶⁸ Ancak Sovyetler Birliği Afgan

⁶³ Panin, *Rossia i Afganistan*, s. 131.

⁶⁴ William S. Ritter, "Revolt in the Mountains: Fuzail Maksum and the Occupation of Garm, Spring 1929", *Journal of Contemporary History*, Cilt. 25, No. 4, (1990), s. 554. (547-580).

⁶⁵ Panin, *Rossia i Afganistan*, s. 131; Kılhoğlu, "Orta Tugay Adası", s. 277.

⁶⁶ Kılhoğlu, "Orta Tugay Adası", s. 277.

⁶⁷ Hammond, *Red Flag Over Afghanistan*, s. 16-18.

⁶⁸ Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia 1929-1941*, (Londra: Oxford University Press, 1949), s. 208-210.

sınırdaki yatırımlarını daha da ileri götürmemiştir. Zira hem Afganistan'ın içinde bulunduğu istikrarsız siyasi durum hem de ülkenin coğrafi şartları büyük meblağda yatırım yapmaya uygun olmamıştır. Bu sebeple de ülkeye yabancı yatırım da gelmemiştir. Emanullah Han'ın modernleşme vizyonu ve çabası da bu durumu değiştirememiş, ülke içinde yabancılar istenmediği veya hoş karşılanmadığı için büyük çaplı yabancı yatırımına da kamuoyu tepkisi sebebiyle izin verilmemiştir.⁶⁹ Ne Afganistan ne de Sovyetler Birliği sınırın her iki tarafında yaşayan aşiretleri tam bir kontrol altına alamamış ve bunların arasındaki ilişkileri düzenleyememiştir. Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki döneme kadar iki ülke arasındaki ticaretle ilgili güvenilir istatistikî bilgiler mevcut değildir. Ancak aşağıdaki tabloda 1928-1938 dönemini kapsayan tahmini rakamlar mevcuttur.

Tablo 1. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'la Ticaret Hacmi 1928-1938
(Milyon Ruble)

	<u>Yıl</u>	<u>Afganistan'a İhracat</u>	<u>Afganistan'dan İthalat</u>
1.	1928	7	11,7
2.	1929	7,3	10,3
3.	1930	7,8	9,2
4.	1931	11,5	11,6
5.	1932	14,6	11,8
6.	1933	7,1	5,6
7.	1934	3,1	2,8
8.	1935	3,5	3,9
9.	1936	3,7	5
10.	1937	3,8	3,8
11.	1938	3,4	3,1

1933 yılında ticaret hacminde yaşanan düşüşün sebebi Nadir Han'ın izolasyonist politikaları ile alakalıdır. Nadir Han denge ve izolasyon arasında bir politika takip ederken zaman zaman hem İngilizlerden hem de Sovyetlerden destek ve yardım almayı ihmal etmemiştir. Fakat Nadir Han ismi geçen her iki ülkeden de destek ve yardım alsa da iki ülkenin de Afganistan sınırları içerisindeki faaliyetlerini de sınırlandırmıştır. Bu kapsamda Afgan Hava Kuvvetleri'nde

⁶⁹ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 254.

görevli tüm Sovyet personeli uzaklaştırmıştır. Bu hamlesine dengelemek içinse 1933 yılında Sovyetlerin Kabil’de bir ticaret fuarı düzenlemesine izin vermiştir. Ancak Sovyetlerin Afganistan içinde ticari temsilcilik açma talebine olumsuz cevap vermiş ve ticari faaliyetlerin belli bir düzeyde kalmasını sağlamıştır.⁷⁰ Zahir Şah döneminde ise Afganistan ve Sovyetler Birliği 1936 yılında bir ticaret antlaşması imzalamıştır.⁷¹ İmzalanan bu ticaret antlaşması ile Afganistan, Sovyetler Birliği’nin kuzey Afganistan’daki pamuk ziraatına destek vermesine izin vermiştir. Üretim desteklenmesi ve artırılması için Sovyet teknolojisi ve teknik desteğine başvurulmuştur. Ticari ilişkilerin hızla geliştiği bu dönemde iki taraf da birbirlerinin iç işlerine istemeden de olsa müdahil olmamak adına Mezar-ı Şerif ve Taşkent’te 1921 yılında açılan konsolosluklarını karşılıklı olarak kapatmışlardır.⁷² İlk dönem Sovyet-Afgan ticari ilişkileri küçük çaplı bir etkileşim ve birbirlerinin ekonomik işlerine sınırlı bir müdahaleyi içermiştir. Mevcut ticari faaliyetler daha ziyade hammadde ticareti ve değişimi ile ilgili olmuştur. Asıl önemli değişiklikler İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde yaşanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı’na giden dönemde dünya genelinde bir dizi ilhak ve işgal yaşanmıştır. Bu ilhaklar sebebiyle uluslararası siyaset alanındaki güvenlik kaygıları artmıştır. Afganistan da bu güvenlik kaygılarını taşıyan ülkelerden biri olmuştur. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: 1931 yılında Japonya’nın Mançurya’yı işgali ile Güneydoğu Asya bölgesindeki tansiyon hızla yükselmiştir. Bunun sonucunda Afganistan’ın Sovyetlerden de benzer bir hamle gelebileceği yönündeki endişeleri artmıştır. Kendi askeri ve diplomatik konumunu güçlendirmek adına Afganistan gerek bölge ülkeleri gerekse de büyük devletler nezdinde ittifak arayışlarına girişmiştir. Afganistan keza uluslararası örgütlere katılım yoluyla da diplomatik destek tabanını da genişletmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Milletler Cemiyeti’ne (*Cemiyet-i Akvam*) üye olmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde Sovyetler Birliği ideolojik ve politik sebeplerden dolayı Milletler Cemiyeti’nin üyesi olmadığı için Afganistan’ın bu girişimini kendisine karşı hasmane bir tutum olarak yorumlamıştır. Sovyetler Birliği örgüte üye olmadığı için onun kararlarını tanınamıştır. Bu yüzden de Milletler Cemiyeti’nin ve kararlarının Sovyetler

⁷⁰ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 323.

⁷¹ Beloff, *The Foreign Policy*, s. 210.

⁷² Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan*, s. 376.

açısından bir meşruiyeti, bağlayıcılığı ve caydırıcılığı da olmamıştır. Bu yüzden Afganistan üyelik girişiminden ilk başta beklediği faydayı sağlayamamıştır. Bu konu ile ilgili iki ülke arasında ortaya çıkan gerginlik ancak 1934 yılında her iki ülkenin de Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi ile ortadan kalkmıştır.⁷³

Uluslararası alanda bu gelişmeler yaşanırken Afgan Kralı Nadir Han 8 Kasım 1933'te, Kabil'de oynanacak olan bir futbol maçını izlemeye giderken suikasta uğramıştır. Yerine oğlu Muhammed Zahir Afgan Kralı olmuştur. Sovyetler bu duruma itiraz etmemiştir. Bu dönemde ülke içindeki yabancı karşıtlığı, özellikle de İngiliz karşıtlığı zirve yapmış olduğu için Sovyetler yeni Krala itiraz ederek tüm dikkatleri üzerlerine çekmek istememiştir. Çünkü Afganistan'da en az İngilizlere olduğu kadar Ruslara karşı da husumet beslenmektedir ve sıradan bir Afgan açısından Sovyetler isimleri ve ideolojileri değişmiş dahi olsa Çarlık Rusyası'nın devamından başka bir şey değildir.⁷⁴

Hem İngiltere hem de Sovyetlere güvenmeyen Afgan Devleti bu ikisine karşı Almanya'yı yeni bir denge unsuru olarak kullanmaya çalışmıştır.⁷⁵ Afganistan'la doğrudan bir kara sınırının olmaması, Almanya'nın olası bir anlaşmazlık durumunda yapabileceği baskıyı oldukça kısıtlı hale getirdiğinden cazip bir ortak olarak görülmesine yol açmıştır. Ek olarak Almanya'nın bölgede emperyal bir geçmişinin olmaması ülkede yabancı mevcudiyetine pek sıcak bakmayan Afgan halkının bu ittifaka daha toleranslı yaklaşmasını sağlamıştır. Tüm bu sayılanların hepsi Afganistan'ı Almanya'ya yaklaştırmıştır.⁷⁶ Bu durum Almanya'nın da o dönemdeki çıkarları ile uyumludur çünkü Almanya Sovyet-Rus yayılmacılığını kendi nüfuz bölgesi olarak belirlediği Doğu Avrupa, Balkanlar ve Boğazlardan uzaklaştırmayı istemiştir. Bu noktada Afganistan ve Hindistan Sovyetler Birliği'ni meşgul edip, gücünü ve enerjisini tüketecek uygun bir çözüm olarak görülmüştür.⁷⁷ Bu sayede de Almanya 1930'lu yılların ortalarına doğru bölgedeki etkin Batılı ülkelerden biri haline gelmek için

⁷³ Cyriac Maprayil, *Britain and Afghanistan in Historical Perspective*, (Londra: Cosmic Press, 1983), s. 71-73.

⁷⁴ Borer, "Soviet Foreign Policy", s. 38.

⁷⁵ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 482.

⁷⁶ Arnold Fletcher, *Afghanistan: Highway of Conquest*, (Ithaca: Cornell University Press, 1965), s. 233-236.

⁷⁷ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 485.

çabalarını arttırmıştır.⁷⁸ Almanya, 1938 yılından itibaren Afganistan'ın altyapısının geliştirilmesinde büyük katkısı olmuştur. Alman Todt Örgütü (OT) Afganistan'daki yol ve köprü inşaatlarında görev almış, Lufthansa Berlin-Kabil arasında hava ulaşımını tesis etmiş, Siemens ve Telefunken de ülkenin iletişim altyapısının kurulmasında görev almıştır. En önemlisi ise Afgan ordusu tamamen Alman silah ve teçhizatı ile donatılmıştır.⁷⁹

Almanya'ya ek olarak Uzakdoğu'da da Japonya'nın hızlı bir şekilde büyümesi ve askeri ve ticari bir güç haline gelmesinin de Afganistan'a olumlu yönde etkisi olmuştur. Japonya'nın dünya genelinde ve bölgede izlediği ticari strateji de Afgan devletinin İngiliz ve Sovyet etkisini kırma ve yeni müttefikler bulma isteğini teşvik etmiştir. 1934 yılında dönemin Afgan Dışişleri Bakanı Faiz Muhammed, verdiği özel bir demeçte Japonya'nın Rusya'nın doğal düşmanı olduğunu, Afganistan'ın da bu durumdan fayda sağlayabileceğini ve Afgan dış politikası açısından oldukça yararlı bir aktör olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁰ Geleneksel denge politikası izleyen Afganistan, bir yandan Almanya ve Japonya ile yakınlaşırken diğer yandan da Sovyetleri kıskırtmamaya özen göstermiştir. Bu kapsamda 1931 tarihli Afgan-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın süresi Moskova'da yapılan bir zirve sonrasında tarafların ortak mutabakatı ile 10 yıl daha uzatılmıştır. Yine Moskova'da 1937 yılında Sovyetlerin rehberliğinde, Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında imzalanacak olan Sadabad Paktı'nın öngörüşmeleri de yapılmıştır. Bu pakt bölgesel ilişkilerde din faktörünün yeniden denkleme dâhil edilmesini sağlamış, Sovyetlere de güney sınırındaki ülkelere yönelik bir İslam politikası geliştirmesi için gereken zemini sağlamıştır.⁸¹

Almanya, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında kıta Avrupası'nda yaşanan rekabet ve gergin artık gizlenemez bir hal aldığında Afganistan, Almanya ile olan ilişkisinin kendisini de savaşın içine çekebileceğini fark etmiştir.⁸² Avrupa'da savaş patlak verdiğiğinde ise Afganistan'ın dış politika vizyonunu yönlendiren dört ana madde belirlenmiş ve planlamalar bu maddeler göz önünde tutularak yapılmaya çalışılmıştır. Bunlar sırasıyla:

⁷⁸ Borer, "Soviet Foreign Policy", s. 38; Sivrioğlu, "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce", s. 65.

⁷⁹ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 483.

⁸⁰ Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 74.

⁸¹ Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 74-75.

⁸² Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 76.

1. Afganistan'ın savaş sırasında tarafsızlığının muhafazası,
2. Rus müdahalesi ve işgali korkusu, (özellikle de İran'ın işgalinden sonra)
3. İngiltere ile Sovyetleri dengelemek için, ikili ilişkileri ve iş birliğini geliştirmek,
4. Almanya ile ticari ilişkileri devam ettirmek.⁸³

Ülkenin İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesini önlemek için Afgan Kralı Zahir Şah 6 Eylül 1939'da Afganistan'ın uluslararası ilişkilerde tarafsızlığını ilan eden bir bildiri yayınlamıştır.⁸⁴ Bu bildiri ile yabancı devletlerin ve vatandaşlarının Afgan topraklarındaki faaliyetleri yasaklanmıştır.⁸⁵ Afganistan her ne kadar tarafsızlığını ilan etmiş olsa da, 1939 yılı yazı boyunca Afgan-Sovyet ilişkileri oldukça gergin bir seyir izlemiştir.⁸⁶ Bu yüzden Sovyetleri caydırmak için Afganistan İngiltere'ye yakınlaşmış ve iki ülke arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması (1939) imzalanmıştır.⁸⁷

1941 yılı Eylül ayı itibariyle İngiltere'nin, özellikle Almanya ile olan ilişkileri konusunda Afganistan'a karşı elinde önemli kozları vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi Sovyet-Rus desteğidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında elindeki gücü ve kaynağı neredeyse hepsini Çarlık Rusyasını sınırlandırmaya harcamış olan İngiltere eski rakibinin diplomatik, siyasi ve askeri olarak tam desteğini almıştır. Sovyet desteğinin çarpan etkisinin bir örneği ise İran'ın aynı tarihlerde Almanya tarafına kaymaması için İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesidir. Sovyet desteği işgalin daha az maliyetli ve hızlı olmasını sağlamıştır. Ancak üç tane Afgan Savaşı tecrübesi yaşamış olan İngiliz ordusu ve Dış İşleri, Afganistan'ın işgaline karşı çıkmıştır. Zira İran ve Afganistan'ın her açıdan birbirinden çok farklı olduğunu, olası bir Afgan harekâtının İran'daki gibi kolay olmayacağını ifade etmiş ve bu ihtimale karşı direnmiştir. Ayrıca Sovyetlerin nihai niyetleri konusunda yanlış değerlendirme yaptığının fark eden İngiltere,

⁸³ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 485-486.

⁸⁴ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 484.

⁸⁵ Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 76.

⁸⁶ Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 82.

⁸⁷ Milan L. Hauner, "The Soviet Threat to Afghanistan and India 1938-1940", *Modern Asian Studies*, Cilt. 15, No. 2, (1981), s. 287-309.

İran'da olduğu gibi Sovyetlerin Afganistan'ın kuzey bölgesini işgal etmesini kendi çıkarları açısından uygun olmadığını görmüştür. Çünkü böyle bir gelişme sonucunda Afganistan tampon bölge olma özelliğini kaybedecek, Sovyetler Birliği ve İngiltere de facto olarak sınır komşusu haline gelecektir. Tüm olasılıklara karşı İngiliz diplomasisinin bulduğu çözüm ise Alman ve İtalyan vatandaşlarının Afganistan'dan uzaklaştırılmasıdır.⁸⁸ Bu kapsamda 1941 sonbaharında (Ekim) İngiliz ve Sovyet hükümetleri Afganistan'dan diplomatik personeller hariç olmak üzere tüm Mihver ülke vatandaşlarının ülkeden çıkarılmasını talep etmişlerdir. Kabil'deki Sovyet Büyükelçisi bu talebin kanuni dayanağının 1926 tarihli anlaşma olduğunu ifade etmiş ve Sovyetlerin böyle bir talepte bulunmaya hakları olduğunu bildirmiştir. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin verdiği bu ortak nota Afgan devlet yönetimini ilk anda oldukça kızdırmıştır. Çünkü Afganistan'ın tarafsızlık ilanına sıkı bir şekilde uyacağı ve kimseden emir almaktan hoşlanmayacağı herkesin malumudur. Sovyetler ve İngiltere ne kadar güçlü olursa olsun bu güçleri onlara Afganistan'a emir ve talimat verme hakkını vermemektedir. Bu yüzden bu tutum bağımsız Afgan devletinin görmezden gelebileceği bir muamele değildir. Ancak realitede Afgan devlet yönetimi hem İngiltere hem de Sovyetlere tavır alabilecek bir durumda olmadıklarının da farkındadır. Bu yüzden de talep yerine getirilmiştir.⁸⁹

SONUÇ

Sovyetler Birliği, Çarlık Rusyası'nın bakiyesi ve mirasçısı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. İsmi ve ideolojisini değiştirmiş ve Rus ismini geri plana atmış olsa da Çarlık Rusyası'nın bakiyesidir. Çarlık Rusyası, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya'yı kendi kontrolü altına almış ve bunu takiben Afganistan'la ilgilenmeye başlamıştır. Bu ilgiyi halefi olan Sovyetler Birliği de paylaşmıştır. Bu durumun ve yaşanan olayların bir sonucu olarak Afgan halkı ve devleti hem Çarlık Rusyası hem de onu isim değiştirmiş hali olarak gördükleri Sovyetler Birliği'ne karşı temkinli olmaya çalışmıştır. 19. yüzyılın iki süper gücü olan İngiltere ve Rusya arasında cereyan eden büyük rekabetin yaşandığı alanlardan birisi olan Afganistan bu rekabette bağımsız kalabilmek için denge politikası

⁸⁸ Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 491.

⁸⁹ "İngiliz ve Sovyet hükümetlerinin verdiği nota sonucunda harekete geçen Afganistan 209 kadar Alman ve İtalyan vatandaşını Peşaver üzerinden sınır dışı etmiştir. Diplomatik misyonlar ise çalışan sayısının oldukça azaltılması kaydıyla savaş sonuna kadar görev yapmaya devam etmiştir." Maprayil, *Britain and Afghanistan*, s. 82-83; Hauner, "Afghanistan Between Great Powers", s. 492.

izlemeyi tek ve en geçerli yol olarak görmüştür. Afganistan bu yaklaşımını İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar başarıyla uygulamış, bağımsız ve tarafsız kalmayı da başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Beloff, Max. *The Foreign Policy of Soviet Russia 1929-1941*. Londra: Oxford University Press, 1949.
- Boulouque, S. "Afganistan'da Komünizm". *Komünizmin Kara Kitabı*, Der. Stépahen Courtois vd. (ev. Bülent Tanatar vd.), 923-950. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.
- Borer, Douglas A. "Soviet Foreign Policy Toward Afghanistan 1919-1988". Yüksek Lisans Tezi, The University of Montana, 1988.
- Bose, Arun Coomer. (1970). "The Indian Revolutionaries And The Bolsheviks, Their Early Contacts 1918-1922", *Asian Studies, Journal of Critical Perspectives on Asia*, Cilt. 8, No. 3, (1970), 336-351.
- Braitwaite, Rodric. *Afgantsy: The Russians in Afghanistan 1979-1989*. Londra: Profile Books, 2011.
- Carr, Edward H. *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 3 (1917-1923)* (ev. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Carew Hunt, Robert Nigel. *The Theory And Practice Of Communism: An Introduction*. New York: The Macmillian Co., 1957.
- Degras, Jane (Eds.). *Soviet Documents of Foreign Policy, 1925-1932*. Londra: Oxford University Press, 1951.
- Dupree, Louis. *Afghanistan*. Princeton: Princeton University Press, 1973.
- Edwards, Lucy Morgan. "State-building in Afghanistan: A Case Showing the Limits?", *International Review of the Red Cross*, Cilt. 92, No. 880, (2010), 967-991.
- Farzan, Ehsanullah. Afgan Modernleşme abalarında Türkçe'nin Etkisi", *International Journal of Teaching Turkish as a Foreign Language*, Cilt. 2, No. 2, (2019), 189-200.
- Fletcher, Arnold. *Afghanistan: Highway Of Conquest*. Ithaca: Cornell University Press, 1965.
- Gregorian, Vartan. *The Emergence Of Modern Afghanistan: Politics Of Reform And Modernization 1880-1946*. Stanford, California: Stanford University Press, 1969.
- Hammond, Thomas T. *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and the Consequences*. Boulder: Westview Press, 1984.

- Hauner, Milan L. (1981). "The Soviet Threat to Afghanistan and India 1938-1940", *Modern Asian Studies*, Cilt. 15, No. 2, (1981), 287-309.
- Hauner, Milan L. (1982). "Afghanistan Between Great Powers, 1938-1945", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt. 14, No. 4, (1982), 481-499.
- Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. "Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020.
- Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. "Suriye İç Savaşında Afganlılar: İran Hazara Fatımiyyun Tugayı", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, (2020), 71-132.
- Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. "Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4, No. 7, (2022), 261-282.
- Kumar, Kedar Nath. *Political Parties in India, Their Ideology and Organisation*. Yeni Delhi: Mittal Publications, 1990.
- Maprayıl, Cyriac. *Britain and Afghanistan in Historical Perspective*. Londra: Cosmic Press, 1983.
- Özlu, Hüsnü. "'Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, No. 8, (2012), 31-46.
- Panin, Sergei Borisovich. *Rossia i Afganistan, 1905-1918*. Irkutsk, 1995.
- Poullada, Leon B. *Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929*. Ithaca: Cornell University Press, 1973.
- Rubinstein, Alvin Z. *The Foreign Policy of the Soviet Union*. New York: Random House, 1966.
- Saikal, Amin. *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*. Londra, I. B. Tauris, 2004.
- Saray, Mehmet. *Dünden Bugüne Afganistan*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Sovyet Askeri Müdahalesinden Önce Sovyetler Birliği-Afganistan İlişkileri (1919-1979)", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi*, Cilt. 3, No. 1, (2020), 57-75.
- Ulam, Adam B. *Expansion And Coexistence: The History Of Soviet Foreign Policy 1917-67*. New York: Frederick A. Praeger, 1968.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 27.04.2022

Kabul Tarihi: 24.05.2022

Article Type: Research article

Submitted: 27.04.2022

Accepted: 24.05.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1109484>

Yaşar SEMİZ¹

Güngör TOPLU²

AFRODİT DAVASI: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRK BASININDA SANSÜR UYGULAMASINA BİR ÖRNEK

Öz: Malatya Milletvekili Nasuhi Baydar Eylül 1939'da Fransız yazar Pierre Louys'in "Afrodit" isimli romanını Türkçeye çevirmişti. Türkçeye çevrilmesinin ardından roman, bazı okuyucular tarafından "müstehten" olduğu ve Türkiye'deki ahlaki değerlere zarar vereceği gerekçesi ile şikâyet edildi. Polis tahkikatından sonra konunun İstanbul savcılığına intikal etmesiyle Afrodit davası başladı. Mahkeme, eserle ilgili şehir tarihi yazması ile ünlünen İbrahim Hakkı Konyalı'yı bilirkişi tayin etti. Konyalı'nın, Afrodit kitabının müstehten olduğu konusunda görüş bildirmesi üzerine savcılık, kitabın toplatılmasına karar verdi. Kitabın yayımcısı Semih Lütfi Erciyas ile basımcısı Kenan Basımevi sahibi Kenan Dinçman hakkında dava açıldı. Yargı süreci devam ederken davaya ilişkin yazılarından dolayı Yunus Nadi, Necip Fazıl, Vala Nurettin, Şevket Rado, Halil Lütfi Dördüncü, Sabiha ve Zekeriya Sertel, Ethem İzzet Benice gibi yazarlar hakkında da davalar açıldı. Başta Cumhuriyet gazetesi olmak üzere birçok gazetede kalem kavgaları yaşanmaya başladı. Gelişmeler edebiyat ve yayın dünyasında yakından takip edildi. Davanın ilk celsesinde hâkim, söz konusu eserle ilgili uzman görüşü alınması için önce İstanbul Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden ardından da Millî Eğitim

¹ Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, ysemizselcuk@edu.tr , ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9204-8014>

² Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü; gtoplu@selcuk.edu.tr, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0511-3528>

Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu üyelerinden oluşturulan heyetlerden eserin müstehcen olup olmadığı ve bir sanat eseri olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda görüş istenmesine karar verdi. Bilirkişiler, romanın müstehcen olmadığı ve bir sanat eseri olduğu konusunda görüş bildirdi. Bu görüşün ardından mahkeme, Afrodit kitabı, onu çeviren yazar, yayınlayanlar ve kitap yüzünden açılan basın davaları hakkında beraat kararı verdi. Karar temyiz edildi ancak temyiz mahkemesi de beraat kararını onayladı.

Anahtar Kelimeler: Afrodit, Müstehcen, Sansür, Yargılama Süreci, İbrahim Hakkı Konyalı, Pierre Louys

Case of Aphrodite: An Example of Censorship Practice in the Turkish Press During the Second World War

Abstract: Nasuhi Baydar, the Malatya Deputy translated the "Aphrodite" novel of French writer Pierre Louys into Turkish in September 1939. After its translation into Turkish, the novel was complained to by some readers because it was obscene and would harm moral values in Turkey. After the police investigation, the case of Aphrodite started by transferring the matter to the Istanbul prosecutor's office. İbrahim Hakkı Konyalı, who is famous for writing the urban history about the work, was appointed by the court as an expert. Upon Konyalı's opinion that the book Aphrodite was obscene, the prosecutor's office decided to pull them off the shelf. A lawsuit was filed against Semih Lütü Erciyas, the publisher of the book, and Kenan Dinçman, the owner of the Kenan Printing House. While the legal process was continuing, lawsuits were also started against writers such as Yunus Nadi, Necip Fazıl, Vala Nurettin, Şevket Rado, Halil Lütü Sahne, Sabiha and Zekeriya Sertel, and Ethem İzzet Benice for their articles on the case. War of papers began to take place in many newspapers, especially in the Cumhuriyet newspaper. The developments were closely followed in the literature and publishing world. In the first session of the case, the judge decided to ask the committees formed from the faculty members of the Faculty of Letters, Istanbul University, and the members of the Board of Education and Discipline of the Ministry of National Education to receive an expert opinion on the work in question, on whether or not the work is obscene and whether or not it can be considered a work of art. The experts expressed that the novel is not obscene and is a work of art. Following this opinion, the court return a verdict of not guilty on the book of Aphrodite, the writer who translated it, the publishers, and the press cases filed because of the book. The decision was appealed, but the Supreme Court upheld the acquittal

Keywords: Aphrodite, Obscene, Censor, Judgment Process, İbrahim Hakki Konyalı, Pierre Louys.

GİRİŞ

Türk tarihinde kitap yargılamaları ve yasaklamalar, siyasi içerik, dini propaganda, devlet büyükleri aleyhinde yapılan yayımlar, milletleri rencide edici olmaları ve müstehcenlik gibi sebeplerden dolayı birçok kez gündeme gelmişti³. Matbaanın kuruluşundan sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nde ilk yasaklanan kitap Enderûnlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* isimli kitabıdır⁴. Daha sonraki dönemlerde de yasaklamalar devam etti. “Muzır” düşüncelerini kitaplar vasıtası ile yaymaya çalıştığı gerekçesi ile “*Yunan İhtilal Tarihi ve Yunan İhtilali Kahraman Kızı*” adındaki iki kitabın Osmanlı topraklarına giriŐi yasaklanmıştı⁵. Yasaklamalar bununla da kalmadı. Yüzyılın başında ünlü Türk bilim insanı İbn-i Sina'nın “Şifa” adlı eseri de Maarif Nezareti bütçesinden verilen ödenekle basıldıktan kısa bir süre sonra kitabın “zararlı” olduğu gerekçesi ile baskısı durdurulmuş, basılıp ciltlenen nüshaları da toplatılarak yakıtılmıştı.

Mütareke yıllarında ise Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın “*Mürebbiye*” adlı kitabından aynı adla Ahmet Fehim tarafından sinemaya uyarlanan, bir Fransız mürebbiyesinin Osmanlı konağında yaşadığı aşk hikâyesini anlatan film, 1919'da Fransız işgal komutanı Franchet D'Esperey tarafından, “*Bir Fransız kızını düşük ahlaklı gösterdiği*” gerekçesiyle yasaklanmıştı. Daha sonra Madame Bovary da mahkemelerde boy göstermişti⁶.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ali Ulvi Bey tarafından yazılan “*Doğru Yol*” adındaki kitap Cumhuriyet aleyhine açıkça bir tavır sergilememekle beraber örnek olarak yasaklama kararının ekinde verilen sayfalarda “*büyük bir beceri ile dini propaganda yaptığı*” ileri sürülerek yasaklanmıştı⁷. 26 Şubat 1927'de Akşam gazetesinin birinci sayfasında yer alan “*diyorlar ki kadınlık yükseliyor!*” adındaki karikatür de Türk kadınınu küçük düşürdüğü gerekçesi ile basında tartışmalara

³ Geniş bilgi için bak. Güner, D. (2015). *Cumhuriyet Dönemi Basın Yayın Yasakları (1923- 1960)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara. Çalışmada “*müstehcenlik*” gerekçesi ile gündeme gelen yargılamalar ele alınmamıştır.

⁴ Yöntem, A. C. (1977). “Fazıl 1759- 1810”, *İslam Ansiklopedisi* C. 4, MEB yay. İstanbul, 431.

⁵ Aslan, T. (2009). “I. Meşrutiyet Döneminde Matbuat ve Neşriyat Yasakları”, *Tarihin Peşinde*, S. 2, Konya, 236.

⁶ Yamaç, C. (11 Nisan 1940). “Vitrin”, *Servet-i fûnun- Uyanış*, C. 87, No. 2277.

⁷ Yılmaz, M., Doğaner, Y. (2007). *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923- 1973)*, Siyasal kitabevi, Ankara, 80- 81. Bu çalışmada dikkat çekici pek çok örnek vardır.

konu olmuş ve konu yargıya taşınmıştı⁸. 1933 yılında ise bir gazetede İstiklâl Harbi'nin öncülerini hedef aldığı ve Millî Mücadele tarihi okuyucularını yanlış yönlendirdiği iddiasıyla Kazım Karabekir Paşa'nın İstiklal Harbi ile ilgili mektuplarının yayımı durdurulmuştu⁹. Daha sonra Kâzım Karabekir Paşa tarafından bir yayınevine bastırılan *İstiklal Harbimiz* adındaki esere de matbaa basılarak el konulmuş ve imha edilmişti¹⁰.

Müstehcenlik sebebi ile yasaklanan yayımlara gelince çoğunun özellikle Paris ve İngiltere'den gelen magazin ve sağlıkla ilgili resimli dergilerin olduğu dikkat çekmekteydi. Bunların içerisinde yer alan bazı fotoğrafların Türk toplumunun ahlak anlayışına uygun olmadığı gerekçesi ile yasaklanmıştı¹¹. Nisan 1939 da ise bağımsız ressamların İzmit'te açtıkları sergide üç tablo müstehcen görülerek sergiden kaldırılmıştı¹². Aynı yılın sonunda ise Pierre Louys tarafından kaleme alınan ve CHP Milletvekili Nasuhi Baydar tarafından Türkçeye çevrilen "*Afrodit*" adlı roman "*müstehcen*" olduğu gerekçesi ile tartışılmaya başlanmıştı.

Türkiye'de yaşanan yasaklama girişimlerinin benzerleri Avrupa'da da görülmüştü. Örneğin Fransa'da Gustave Flaubert tarafından kaleme alınan "*Madam Bovary*" müstehcen olduğu gerekçesi ile mahkemelik olmuş ve yargılandıktan sonra beraat kararı verilmişti. Aynı şekilde İngiliz romancısı Lady Chatterley'in, "*Lady Chatterley's Lover*" (Lady Chatterley'in Sevgilisi) adındaki romanı da müstehcendir, değildir tartışmalarına konu olmuş, yazarı İngiliz aristokrasisinin baskısına dayanamayarak ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı¹³. Oysa her iki eser de kısa süre sonra dünya edebiyatının şaheserleri arasına girmişti.

⁸ *Milliyet*, (2 Mart 1927), 3; *Akşam*, (3 Mart 1927), 1; Tuna, S. (Bahar 2021). "Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Basınına Yönelik Önemli Bir Dava: Akşam Gazetesi Davası", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (347– 375), S. 33, 357– 358.

⁹ *Cumhuriyet*, (7- 22 Mayıs 1933); *Milliyet*, (7- 24 Mayıs 1933); Semiz, Y. (2015). "Atatürk ve Kazım Karabekir Paşa", *Kazım Karabekir Paşa'ya Vefa*, Kombassan Vakfı Yayını, Konya, 125.

¹⁰ Kandemir, F. (1955). *Karabekir'in Kitabı Niçin ve Nasıl Yakıldı, Siyasi Dargınlıklar*, C. 5, Ekicigil Matbaası, İstanbul.

¹¹ Yılmaz, M., Doğaner, Y. (2007). *a.g.e.*, 148.

¹² Dalkılıç, M. (24 Nisan 1939). "İzmit Resim Sergisi ve Müstehcen Kelimesinin Şümülü", *Haber Akşam Postası*, 3; Açılan soruşturmanın ardından Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyelerinden oluşturulan bilirkişi heyeti tabloların müstehcen olmadığı kanaatini bildirmişlerdi. *Cumhuriyet*, (28 Nisan 1939), 1- 7; *Tan*, (28 Nisan 1939), 2; *Vakit*, (2 Nisan 1939), 1- 2.

¹³ Ozansoy, H. F. (29 Ağustos 1939). "Müstehcen Nedir", *Son Posta*, 6.

Bu alışmada Nasuhi Baydar tarafından Türkçeye evrilen “*Afrodit*” adlı romanın “*müstehcen*” olduğu gerekçesi ile Őikayet edilmesi, savcılık tarafından toplatılması, eserle ilgili yargı süreci ve aynı roman etrafında ortaya çıkan basın davaları değerlendirilecektir.

Afrodit Davasının Ortaya ıkışı

1939 yılı, İkinci Dünya Savaşı’nın başladığı ve bütün Avrupa’nın kan ve barutla uğraştığı, Türkiye’nin ise Erzincan depreminin acılarını sarmaya çalıştığı bir dönemdir. Ancak Afrodit davası adeta Erzincan depremindeki yıkımı ve Avrupa’daki savaşı gölgede bırakacak Şekilde günlerce basını meşgul ederek ilginç tartışmalara sahne olmuştur. Dava, Fransız yazar Pierre Louys’in (1870-1925) eski İşkenderiye’deki saray gzdelerinin yaşamını tasvir eden ve ilk baskısı 1896’da yapılan Afrodit adlı romanın 1939’da Türkçeye evrilmesi ile ilgilidir¹⁴. Eser Türkçeye Malatya Milletvekili Nasuhi Baydar tarafından çevrilmiş, Sühulet Kütüphanesi sahibi Semih Lütfi ve Kenan Basımevi sahibi Kenan Dinçman tarafından basılarak piyasaya sürülmüştü.

Romanın konusu kısaca şu Őekildedir¹⁵; Mısır Kraliçesi Kleopatra’nın ablası Berenia devrinde (M. . 80- 100) İşkenderiye’de Kızırs isminde gayet güzel bir “*kurtizan*”¹⁶ vardır. Kızırs bir gün İşkenderiye mendireği üzerinde heykeltraş Demetroyos’a tesadüf eder. Genç sanatkr Kraliçe’nin sevgilisi ve birçok İşkenderiyeli kadının da gzdesidir. Fakat Kızırs bu karşılaşmada ona karşı pek lakayt görünür. Bu durum Heykeltraşın dikkatini eker. Heykeltraş, Kızırs’ın yanına gelerek onunla tanışır. Aralarında uzun bir konuşma olur. Konuşmanın sonunda Kızırs ele geçirilmesi çok zor olan üç Şeyin kendisine getirilmesi karşılığında heykeltraşla birlikte olabileceğini söyler. Heykeltraş Demetroyos, Afrodit Mabedi Baş Rahibine ait tarağı, bir başka kadında bulunan aynayı ve bizzat mabudenin boynundaki gerdanlığı alacaktır. Heykeltraş gerdanlığı mabudenin ölümüne sebep olarak (ilaheye hürmetsizlik ederek) alır ve Kızırs’e getirir. Ancak bu arada Heykeltraş Demetroyos’un Kızırs’e karşı olan heyecan

¹⁴ Eserin Türkçe evirisi için bak. Luis, P. (1939). *Afrodit– Eski Adetler*, Türkçe evirisi Nasuhi Baydar, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul. Eserin bizim gördüğümüz Fransızcası için bak. Pierre Louys, P. (1919). *Afrodita- Costumbres Antiguas (Novela)*, Prometeo, Germania 33, Valencia, 1 -29 + 2 + 30 – 271 + 3 sayfadan ibarettir.

¹⁵ Luis, P. (1939). *a.g.e.*

¹⁶ En st sınıftan fahişelik yapan kadınlar için kullanılan bir sözcük. Gzelliklerinin yanı sıra zek ve yetenekleri ile erkekleri baştan çıkaran metres. Genellikle bir erkeğe metreslik ederler ve herkesle sevişmezler.

ve ihtirası bitmiştir. Hâlbuki Krızıs, istediklerini üç cinayet işleyerek temin etmiş ve kendisi için bunca fedakârlığa katlanmış olan Demetreyos'a çılgınca bağlanmıştı. Bu kez Demetreyos, Krızıs'e "tarağı saçlarına, gerdanlığı boynuna tak ve aynayı da eline alarak Afrodit bayramı günü mendirekteki fenerin tepesinden halka görün. O zaman seninle müstakbel münasebetimin mahiyetini tayin ederim" demiştir. Bunları yapan Krızıs'ı halk Afrodit zanneder. Kadın yakalanarak hapse atılır. Orada da zehirlenerek öldürülür. Demetreyos, onun cesedini örnek olarak bir heykel yapmaya başlar, heykelin yapımı aylar, yıllar sürer. Eserde yer alan bu ifadeler eserin Türkçe çevirisinin yayımlanmasından kısa bir süre sonra bazı okuyucular tarafından "müstehtecen" olduğu ve Türkiye'deki ahlaki değerlere zarar vereceği gerekçesi ile şikâyet edilmişti¹⁷. Polis incelemesinden sonra konu İstanbul Sultanahmet Birinci Sulh Ceza Mahkemesine intikal etmişti. Mahkeme eserle ilgili şehir tarihi yazması ile ünlenen İbrahim Hakkı Konyalı'yı¹⁸ bilirkişi tayin etmişti. Konyalı, romanın müstehtecen olduğu kanaati ile 25 Kasım 1939 tarihinde raporunu tamamlayarak mahkemeye sunmuştu. Ardından da "Afrodit" adındaki eserle ilgili dava açılmıştı.

¹⁷ Benzer tartışmalar 1937'de de gündeme gelmişti. Ne gibi yayın ve hareketlerin namus ve haysiyet kapsamında değerlendirileceği konusunda bir netlik olmadığı için konu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine gelmiş fakat Meclis 12. 05. 1937 tarih ve 991 sayılı kararı ile konuyu yetkili mahkemelerin kararına bırakmıştı. *TBMM Zabıt Ceridesi* (12. 05, 1937). Devre 5, C. 18, İçtima 2, 58. Birleşim, 81.

¹⁸ Konya'da doğdu. Babası Nalbantzâde Mustafa Efendi'dir. İlköğrenimini Konya'da Rüşdiye-i Füyûzât-ı Hamîdiyye'de gördü. Daha sonra Bekir Sami Paşa Medresesi'nin yerine yapılmış olan İslâh-ı Medâris-i İslimiye'ye devam etti. Burada Arapça öğrendi. I. Dünya Savaşı yıllarında açılan Şimendifer Mektebi'ni bitirdi. İlk devlet görevi Batum'da istasyon müdürlüğüdür. Ardından Konya Sanayi Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği, İstanbul Meşihat Dairesi'nde ders vekâleti halifeliği, Başbakanlık Arşivi, Askerî Müze ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde uzmanlık yaptı. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nin kuruluşunda büyük payı oldu. Yayın hayatına Konya'da Maşrık-i İrfan gazetesinde başladı. Babalık gazetesinde yazılarını sürdürdü. Bu arada Hak Yolu isimli dergiyi yayımladı. Ancak altı sayı çıkarabildi. İntibah'ta başyazarlık yaptı. Mütareke yıllarında Tercüman-ı Hakikat'de de daha çok tarihî konuları ele alan makaleler yazdı. İstanbul'a geldiği yıllarda Zekeriya Sertel, Halil Lütfi Dördüncü, Selim Ragıp Emec ve Ali Ekrem Uşaklıgil'in çıkardığı Son Posta'da çalıştı. Gazetenin kapatılması üzerine Tan gazetesinde yazmaya başladı. Daha sonraki yıllarda Vatan, Yeni Sabah, Hergün, Bugün, Yeni İstanbul, İstiklâl ve Yeni Asya gazetelerinde, Foto Magazin, 7 Gün, Örnek, Tarih Dünyası, Tarih Konuşuyor, Vakıflar Dergisi, Vakıflar Bülteni ve Türk Yurdu dergilerinde çeşitli yazılar kaleme aldı. Niyazi Ahmet Banoğlu ile birlikte Tarih Dünyası Dergisi'ni çıkardı. Onunla aralarının açılması üzerine Tarih Hazinesi isimli bir dergi yayımladı. Bazı yazılarında gerçek soyadı olan Atis'i kullandığı da olmuştur. Semiz, Y. (2015). "İbrahim Hakkı Konyalı (1896– 1984)", Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Konya, 133– 134.

Afrodit Davasının Süreci

Afrodit kitabı ile ilgili iddianame 05 Aralık 1939’da tamamlanmıştı. İddianamede Semih Lütfi ile kitabı matbaada basan Kenan Dinçman, Matbuat kanununun 31. Maddesi, belirtilen ceza kanununun 426 ve 427. Maddelerine göre dava edildikleri belirtiliyordu¹⁹. Dava ile ilgili ilk duruşması 19 Aralık 1939’da da İstanbul Asliye Yedinci Ceza mahkemesinde yapıldı²⁰. Duruşmanın hâkimi İsmail Hakkı Gözden, savcısı da Hikmet Onat’tı. Duruşmada davalı Sühulet Kütüphanesi sahibi Semih Lütfi Erciyas ve Kenan Basımevi sahibi Kenan Dinçman hazır bulunmuş, eseri Türkçeye çeviren Nasuh Baydar ise Malatya Milletvekili olması ve teşri masuniyeti bulunmasından dolayı dosyası ayrıldığı için duruşmalara katılmamıştı. Sanıkların avukatlığını, aynı zamanda Türk edebiyatının ünlü romancılarından biri olan Esat Mahmut Karakurt²¹ üstlenmişti. Duruşma

¹⁹ O dönemde yürürlükte olan Türk Ceza Kanununun ilgili maddeleri şu şekildeydi; Madde 426 (1 / 3/ 1926 tarih ve 765 sayılı Kanunun); “Müstehcen ve hayâsızca yazılmış her nevi kitap, gazete, risale, mecmua, varaka, makale ve ilanları veya bu kabil resimleri, tasvirleri, fotoğrafları, sinema şeritlerini yahut diğer eşyayı teşhir veya bu kabil asar ve mevzuatı tiyatro veya sinemalarda vesaire umumi mahallerde temsil veya gerek bunları gerek bu kabil gramofon plaklarını bilerek tevzi veya fûruht edenler ve ettirenler (satanlar ve sattıranlar) yahut ticaret veya tevzi yahut teşhir kastiyle tersim, tasvir, hak, imal ve tabı veya teksir ve gramofon plaklarını imla eden veya ettirenler yahut ithal ve ihraç ve Türkiye dâhilinde bir mahalden diğer mahalle nakil eden ve ettirenler ve bunlar üzerinde her ne suretle olursa olsun muamelede bulunanlar veya bunların ticaretini kolaylaştırmak kastiyle bu fiilleri icra edenler veya bu kabil evrak ve eşyanın gerek bilvasita gerek bila vasita ne suretle tedarik edilebileceğini her hangi şekilde olursa olsun ilan eden veya bildiren ve umumi mahallerde bu kabil hitabeleri iradedenler bir aydan iki seneye kadar hapis olunur ve on beş liradan beş yüz liraya kadar ağır cezayı nakdi ile cezalandırılır”. Madde 427 “Neşir veya tevzi edilmek üzere müstehcen ve hayâsızca kitap, makale, varaka ve ilan yazanlar ile bu kabil makale, yazı ve resimleri ihtiva eden gazete ve mecmua müdürü mesulleri hakkında da baladaki madde hükümleri tatbik olunur. Geçen madde ile işbu maddede mezkûr evrak ve eşya müsadere ve imha olunur”. TBMM Zabıt Ceridesi (1 Mart 1926), Devre 2, C. 23, İçtima senesi 3, 64. İçtima, 45.

²⁰ Cumhuriyet ve Tan, Vakıt, (20 Birinci kanun (Aralık) 1939), 2.

²¹ Esat Mahmut Karakurt, Şûra-yı Devlet Mahkeme-i Temyiz Reisi Urfalı Mahmud Nedim Paşa ile Fatma Şerife (Dilberangiz) Hanım’ın çocuğu olarak 1902 tarihinde İstanbul’da Ayaspaşa’da doğdu. İlk ve orta tahsilini Kadıköy Sultanisinde tamamladıktan sonra sırasıyla Darülfünun Tıp Şubesi’ne bağlı Dış Hekimliği Bölümü’nden (1924) ve Hukuk Fakültesi’nden (1930) mezun oldu. Ayrıca İstanbul Erkek Muallim Mektebi’nde, öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmış Tatil Kurslarına giderek (1925- 26) öğretmenlik belgesi aldı. Gazetecilik, öğretmenlik, avukatlık vazifeleriyle çalışma hayatında bulunan yazar, uzun yıllar Kadıköy İtalyan Zükur İptidai Mektebi, Jüstinyani Lisesi, Fransız Saint Michel Lisesi, Kabataş Erkek Lisesi, İstanbul Erkek Muallim Mektebi, Galatasaray Lisesi gibi okullarda başta Türkçe ve edebiyat olmak üzere farklı branşlarda öğretmenlik yaptı. Urfa

sırasında mahkeme salonu davayı izlemek isteyen başta edebiyat dünyasına mensup kişiler olmak üzere ilgililer tarafından tamamen doldurulmuştu.

Duruşmada kimlik tespitleri yapıldıktan sonra hâkim, inceleme tutanağı ve emniyetten gelen tutanaklara ait evrakları sırası ile kayda geçirtti. Ardından bilirkişi İbrahim Hakkı Konyalı tarafından hazırlanarak 25 Kasım 1939 tarihinde mahkemeye sunulan “Afrodit” adlı eserle ilgili rapor okundu. Raporla eserin geçmişteki bazı uydurmalarından ilham alınarak hayal mahsulü olarak romanlaştırıldığı, şehvet ve behimî (hayvani) hisleri okşayan taraflarının öne çıkarıldığı, yazarın bu yolda serbestçe hareket edebilmek gayesi ile bile bile işin içerisine mitolojiyi karıştırdığını belirtiliyordu. Ardından romandan bazı alıntılar yapılarak ileri sürülen iddialar güçlendiriliyor ve eserin para kazanmak maksadı ile yayımlandığı ileri sürülmüştü²².

İddianamenin okunmasının ardından söz savunmaya verilmişti. Semih Lütfi savunmasına “*Cihan edebiyatının güzel Afrodit’ini Türkiye Cumhuriyeti’nin adliyesinde benim müdafaa edeceğim hiç aklıma gelmezdi*” diyerek başlamış ve iddiaların doğru olmadığını ileri sürmüştü. İbrahim Hakkı Konyalı’nın bilirkişiliğine de yabancı dil bilmediği, edebiyatla hiçbir alakası olmadığı, edebiyattan anlamadığı ve bu alanda tek bir yazısının bile bulunmadığından edebi bir eseri tahlil edemeyeceği gerekçesi ile reddetmişti²³. Eserin 1914’te Süleyman Tevfik Bey tarafından da tercüme edilerek basıldığını ve hiçbir takibata uğramadığını belirtmişti. Devamında dünya edebiyatı tarihinde yer alan

milletvekili ve senatörü olarak siyasi çalışmalarda bulundu (1954- 66). Mütareke yıllarında bu gazetede hem muhabirlik hem yazarlık yaptı. Akşam, İleri, İkdam, Tasvir, Yeni Sabah, Cumhuriyet, Resimli Dünya, Hafta, Perşembe gibi gazete ve dergilerde yazıları yayımlandı. Öğrencilik yıllarında şiir ve hikâyeler yazarak edebiyata adım atmış olsa da yazarlıktaki asıl yönelimi roman türüne oldu. Buna göre bir hikâye kitabı ve önce tefrika edilmiş 16 romanı yayımlandı. Bu romanlar daha sonra senaryolaştırılarak filme alındı. Geçirdiği beyin kanaması sonucu 15 Temmuz 1977’de vefat etti. Zincirlikuyu Mezarlığı’na defnedildi. Uraz, M. (1937) *Esad Mahmud: Hayatı, Eserleri, Sühulet Kitabevi*, 1937; Ozansoy, H., F. (1970). *Edebiyatçılar Çevremde*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara; *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. (2006). C. 5, Elvan Yayınları, Ankara 2006.

²² Cumhuriyet, Vakit, (20 Aralık 1939), 24 Şubat 1940 tarihinde Mekki Said tarafında kitabın çevirmeni Nasuhi Baydar ile yapılan röportajda Baydar, “Eğer eserin müstehcenliği ile ilgili en ufak kuşku duysaydım asla çeviri yapmazdım” demiştir. Baydar eseri para kazanmak için çevirmediğini, çeviriye eserde olmayan herhangi bir ilavede bulunmadığını da belirttiikten sonra “*keşke mahkemede aşamasına gelinmeden önce eserin aslını ve çevirisini benden isteselerdi*” ifadesine yer vermiştir. Said, M. (24 Şubat 1940). *Afrodit Etrafında– Eserin Mütercimi Nasuhi Baydar İzahat Veriyor, Cumhuriyet*.

²³ Nadi, N. (1979). *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 78- 79.; Nadi, N. (10 Temmuz 1964). “Afrodit Davası ve Geri Davranışlar”, *Cumhuriyet*.

(ATAD)

bu eserin o tarihe kadar çeşitli dillere çevrilmesine rağmen herhangi bir takibata maruz kalmadığı ifade edildikten sonra konunun daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için zamanın tek üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden bilirkişi tayininin daha uygun olacağını talep etmişti.

Kitabı basan matbaanın sahibi Kenan Dinçman'da suçlamaları reddederek aynı kitabın 1912- 1914 yılları arasında Cemiyet Kütüphanesinin sahibi Kasım Bey tarafından çevrildiğini ve bu çevirinin sonraki yıllarda Ankara'da Ulus Gazetesi tarafından tefrika edildiğini ifade etmişti. Ayrıca eserin Rumca, Ermenice tercümelerinin de Türkiye'de var olduğunu, Basın Kanunu'nun 31. Maddesinde de "sanat eserlerinin müstehcenlik dışında sayıldığını" belirterek Afrodit romanının da bir sanat eseri olduğunu söyledi. Savcılığın böyle bir eseri sanattan anlamayan ve dil bilmeyen İbrahim Hakkı Konyalı gibi birisine değil Halit Ziya, Hüseyin Rahmi, Hüseyin Cahit gibi isimlere inceletmesi gerektiğini ileri sürmüştü²⁴.

Mahkeme heyeti talepleri uygun bulmuş²⁵ ve İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne bir yazı yazarak ilgili fakülteden eseri değerlendirebilecek hocaların isimlerinin istenmesine ve davanın da 10 Kanun-ı sani (Ocak) 1940 tarihine ertelenmesine karar vermişti²⁶.

İkinci duruşma 10 Kanun-ı sani 1940'ta saat 16'da başladı. Bu celsede Semih Lütfi Erciyas'ın avukatı Esat Mahmut Karakurt da hazır bulunmuştu. Hâkim ilk olarak İstanbul Üniversitesi aracılığı ile Edebiyat Fakültesi Dekanlığından gönderilen tezkereyi okuttu. Tezkerede, davada bilirkişilik yapabilecek olan Prof. Mustafa Şekip (Tunç), Sadrettin Celal (Antel), Doç. Ali Nihat (Tarlan) ve Hilmi Ziya (Ülken)den oluşan beş kişinin isimleri yer alıyordu. Ancak mahkeme bilirkişilerle ilgili kararı bilahare vereceğini belirterek duruşmayı başlatmıştı²⁷.

Başsavcı Hikmet Onat, bir önceki duruşmada Semih Lütfi Bey tarafından ileri sürülen Afrodit adındaki kitabın 26 yıl önce Süleyman Tevfik Bey tarafından tercüme edilerek neşredildiği ve herhangi bir tatbikata uğramadığı ifadeleri ile söze başladı. Türk ceza ve matbuat kanunlarının yürürlüğe giriş tarihlerini hatırlatarak, Osmanlıca olarak basılan ilk çevirinin piyasada olmadığı, esasen yasaların da geçmişe yönelik uygulama yapmağa müsait olmadığını açıkladı. Sonra konuyu *Afrodit* romanına getirerek romanın büyük ölçüde melankolik ve

²⁴ *Cumhuriyet, Vakit*, (20 Birinci kanun 1939), 2.

²⁵ Nadi, N. (1979). a.g.e., 79.

²⁶ *Cumhuriyet, Vakit*, (20 Birinci kanun 1939), 2.

²⁷ *Cumhuriyet*, (11 İkinci kânun (Ocak) 1940), 1- 5; *İkdam*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 3; Son Posta, (İkinci kânun 1940), 1, 4 ve 11; Yeni Sabah, (11 İkinci kânun 1940), s. 1 ve 7; Tan, (11 İkinci kânun 1940), 1- 4.

şehveti yazılardan oluştuğunu ifade etmişti. Fransa'da böyle bir eserin yayımlanmış ve herhangi bir tahkikata uğramamış olmasının Fransız yasalarını ilgilendirdiği, Türkiye'de ise ecnebi yasalarının değil Türk yasalarının geçerli olduğunu hatırlattı²⁸. Mevcut bilirkişinin raporunun da eserin değerlendirilmesi için yeterli olduğunu, böyle bir eserde “*sanat eseri*” vasfının aranmayacağını belirterek Afrodit romanının dağıtımının yasaklanmasını talep etmişti.

Savcının iddialarına karşı savunmayı sanıklar adına Avukat Mahmut Esat Karakurt yapmıştı²⁹. Karakurt, Pierre Louys'in Fransız edebiyatında önemli bir konuma sahip olduğunu ve Fransız okullarında eserlerinden alıntılar yapılarak öğrencilere sorular sorulduğunu belirtti. Savcının eserden alıntı yaparak okuduğu kısmın eski Mısır temayüllerini anlattığını ve dönemi yansıttığını söyledi. Eğer *Afrodit*'in edebi bir değeri olmasaydı Fransız operasında coşku ile sahnelenmeyeceğini, çağdaşlaşma yolunda emin adımlarla ilerlemeye çalışan Türkiye'de edebi bir eseri müstehcenlik gerekçesi ile itham edilmesini de doğru bulmadığını ilave etmişti³⁰. Peyami Safa, Necip Fazıl, Vâlâ Nurettin, Refik Halid, Hüseyin Cahid ve daha pek çok edebiyatçının da aralarında bulunduğu aydınlardan hiçbirisinin romanı müstehcen bulmadığını ama nedense tek satır edebi metni kaleme almayan bilirkişinin eseri müstehcenlikle itham ettiğini belirtti. Eserin yeniden değerlendirilmesini isteyen Karakurt, Edebiyat Fakültesi tarafından belirlenen ve konunun uzmanları olduğu bilinen kişiler tarafından yapılacak değerlendirmenin uygun olacağını söylemişti³¹.

Karakurt'un savunmasının ardından, hâkim davayı 5 Şubat 1940'a erteledi. 5 Şubat'taki duruşmaya edebiyatseverler ve öğrencilerden ilgi çok yoğun olduğu için yedinci asliye ceza mahkemesinin salonu dar geldi. Hâkim, duruşmayı birinci ağır cezanın salonuna naklettirdi. Burada önce Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri Ruhیات Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunç, Pedagoji Prof. Sadrettin Celal Antel ve Edebi Metinler Şerhi Doç. Ali Nihat Tarlan'dan oluşan bilirkişiler heyetinin raporu okundu. Raporda özetle şöyle deniyordu: “*Fransız ediplerinden Pierre Luyis'in Nasuhi Baydar tarafından Türkçeye çevrilen Afrodit adlı eseri ilmi*

²⁸ Cumhuriyet, (11 İkinci kânun 1940), 1- 5; *İkdam*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 3; *Son Posta*, (İkinci kânun 1940), 1, 4 ve 11; *Yeni Sabah*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 7; *Tan*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 4.

²⁹ *Yeni Adam*, (13 Mart 1940), S. 272, 3.

³⁰ *Cumhuriyet*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 5; *İkdam*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 3; *Son Posta*, (11 İkinci kânun 1940), 1, 4 ve 11; *Yeni Sabah*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 7.; *Tan*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 4.

³¹ *Cumhuriyet*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 5; *İkdam*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 3; *Son Posta*, (11 İkinci kânun 1940), 1, 4 ve 11; *Yeni Sabah*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 7; *Tan*, (11 İkinci kânun 1940), 1- 4.

tetkiklere dayandırılarak çok eski bir devri güzel bir üslupla canlandıran kıymetli bir sanat eseridir. Bu mahiyette bir eserden edebiyat ve hatta tarihle alakadar olan her ferdin istifade edebileceği şüphesizdir. Böyle önemli edebi bir eser müstehcen addedilemez”³².

Raporun okunmasının ardından iddia makamı olarak Savcı Hikmet Onat, bilirkişi heyetinin raporuna kendilerine sorulan, Esere ilavelerin yapılıp yapılmadığı, Orijinalinde yer alıp yazarın çıkardığı bölümün olup olmadığı, Eserin tertip ve tanzimine riayet edilip edilmediği sorularına cevap verilmediği gerekçesi ile itiraz etti. Savcı Onat, bilirkişilerin ilmi alanlarındaki liyakatlerine saygı duymakla beraber eserin müstehcen olmadığı yolundaki yorumlarına da katılmıyordu. Eserin müstehcenliğinde ısrar eden Onat, eserin bir kere daha Maarif Vekâleti tarafından oluşturulacak heyet tarafından incelenmesini talep etti³³. Savcı Onat’ın ardından söz alan sanıkların avukatı Karakurt, Savcının iddialarına karşı çıkararak, İbrahim Hakkı Konyalı tarafından hazırlanan rapor üzerinden iddialarını sürdürdüğünü belirtti. Esere ilaveler yapıldığı ve bazı kısımlarının da çıkarıldığı şeklindeki iddianın sadece eksik incelemeden kaynaklandığını, Konyalı’nın Fransızca bilmediği için öyle bir kanaate varmış olabileceğini söyleyerek mahkemeye Nasuhi Baydar’ın çevirisiyle birlikte 11 ayrı basımını da sundu³⁴. Milletvekili sıfatını taşıyan bir kişinin sırf para kazanmak için böyle bir işe kalkışmayacağını belirtti. Davanın savaş ortamında olmasına rağmen Avrupa’da da dikkatle izlendiğini, böyle bir davanın Türkiye’yi uluslararası alanda da küçük düşürdüğünü ifade etmiş ve bir an önce kitabın aklanmasını istemişti.

Açıklamalardan sonra hâkim İsmail Hakkı Gözden, eserin bir kere de Maarif Vekâletinin görevlendireceği bir heyet tarafından incelendikten sonra görüşülmesi için duruşmayı 17 Şubat’a ertelemiřti³⁵. Ancak 17 Şubat’ta Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyeti’nden herhangi bir cevap gelmediği için duruşma 24 Şubat tarihine ertelendi³⁶. Kararın ertelenmesinden kısa bir süre sonra da Talim ve Terbiye heyeti de kararını mahkemeye bildirmiřti³⁷.

³² *Son Posta*, (6 Şubat 1940), 1- 4; *Cumhuriyet, Tan*, (6 Şubat 1940), 1- 6; *Akşam, Vakit*, (6 Şubat 1940), 1- 5.

³³ *Son Posta*, (6 Şubat 1940), 4; *Akşam ve Vakit*, (6 Şubat 1940), 5; *Cumhuriyet ve Tan*, (6 Şubat 1940), 6.

³⁴ *Son Posta*, (6 Şubat 1940), 4; *Akşam ve Vakit*, (6 Şubat 1940), 5; *Cumhuriyet ve Tan*, (6 Şubat 1940), 6.

³⁵ *Son Posta*, (6 Şubat 1940), 4; *Akşam ve Vakit*, (6 Şubat 1940), 5; *Cumhuriyet ve Tan*, (6 Şubat 1940), 6.

³⁶ *Akşam*, (18 Şubat 1940), 5; *Cumhuriyet, Vakit, Tan*, (18 Şubat 1940), 2.

³⁷ *Cumhuriyet*, (22 Şubat 1940), 1; *Vakit*, (22 Şubat 1940), 2.

Bu arada basında da konu ile ilgili dikkate değer yazılar yayımlanarak Konyalı'nın bilirkişiliğine eleştiriler yağdırılıyordu. Peyami Safa bu davada basının nasıl elbirliği yaptığını özetle şu ifadelerle anlatmıştı: *"Bu davada Nasuhi Baydar, Hüseyin Cahit Yalçın, Falih Rıfkı Atay, Kazım Nami Duru, Prof. Mustafa Şekip Tunç, Prof. Sadrettin Celal Antel, Prof. Ali Nihat Tarlan. Muharrir Vala Nurettin, Necip Fazıl Kısakürek, Sabiha Zekeriya Sertel, Naci Sadullah ve Peyami Safa haksızdırlar. Pierre Louis'nin eseri yerine, aynı isimle çırılçıplak tablo ve heykel resimleriyle dolu bir kitabı, hem de adliyenin önündeki kaldırımlarda işportacılarla bangır bangır bağırarak sattıran Konyalı İbrahim mi haklıdır? Basın Afrodit yüzünden birbirine girdi"*³⁸.

Yunus Nadi ise üç sütunluk baş makalesinde hem Konyalı'yı hem de savcılık makamını itham etmişti: *"Müddeiumumî (Savcı) davayı lüzumundan çok aşırı benimsemiş ve bu fazla gayreti mahkeme çerçevesinden taşan derecelere götürmüştür. İbrahim Hakkı Konyalı zavallısı, bedii heyecan kaynağına dayanan sanatın yerinde ve zamanında bazı cemiyet kayıtları ile bağlanmaktan serazat kalabileceğini nereden takdir etsin? İlave edelim ki, nihayet koyu cahillikle karaktersiz taassuba dayanan demagojiye karşı gösterilen müsamaha inkılâp prensiplerimize bile ziyan verebilecek tehlikeler doğurmaya kadar gidebilir"*³⁹. Yunus Nadi, 23 Şubat 1940'taki yazısında da İbrahim Hakkı Konyalı'yı hedef almış ve *"İbrahim Hakkı Konyalı yalnız değildir. Bu isim Konya isyanından beri mücadele ettiğimiz ve ebedi düşman olduğumuz bir zihniyeti temsil ediyor"*⁴⁰ şeklinde bir ithamda bulunmuştu.

Tan Gazetesinde Sabiha Zekeriya Sertel; *"Afrodit, tanınmış bir edip tarafından yazılmış, Fransız edebiyat tarihine girmiş bir kitap olmak itibarıyla edebi bir eser olduğunda şüphe yoktur. Fransa'da müstehcen görülmemeyen bir eserin, Türkiye'de müstehcen olarak değerlendirilmesi, müstehcen kelimesinin tarifinde iki memleket zihniyeti arasında fark var demektir. Fakat bu zihniyet farkını ortaya koymak için Başsavcılığın mütalaası kâfi değildir. Mahkemenin vereceği karar gereklidir"* demişti⁴¹.

Akşam gazetesinde Vâlâ Nurettin (Vâ Nu) romanı çocukların okuyup okuyamayacağı açısından ele alarak; *"Meşhur dava münasebetiyle Afrodit'i Milli Talim ve Terbiye Heyeti de inceleyecektir. Bundan maksat "böyle bir romanı*

³⁸ Safa, P. (19 Şubat 1940). "Hadiseler Arasında- Afrodit Ticareti", *Cumhuriyet*, 3.

³⁹ Nadi, Y. (20 Şubat 1940). "Afrodit işinin mahiyeti- İbrahim Paşa Sarayını Yıkırmakta Elbirliği Eden Kuvvetler Afrodit Davasında da Omuz Omuzla Yürüyor", *Cumhuriyet*, 1.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, (23 Şubat 1940), 1. Gazetede yer alan bu tür yazıların ardından gazeteye İstanbul Baş Savcılığı Cumhuriyet gazetesine dava açılmıştı. *Cumhuriyet*, (21 Şubat 1940), 2.

⁴¹ Sertel, S. Z. (8 Şubat 1940). "Afrodit Davası", *Tan*, 5.

çocuklarımıza okutabilir miyiz?" sorusuna cevap vermek olsa gerekir dedikten sonra Afrodit romanının resimli, renkli kapaklı çok sayıda basılarak çoluk çocuğa yağlandırma ballandırma okutulması tavsiye edilir işlerden değildir" demişti⁴².

Yazılıp çizilenler kamuoyunun da dikkatini çektiği için 24 Şubat'taki duruşmayı takip etmek için çok sayıda izleyici⁴³ duruşmanın başlayacağı saat olan 9.30'da mahkeme salonunu tamamen doldurmuştu⁴⁴. Bu durum duruşmanın sağlıklı şekilde yürütülmesini zorlaştırdığı için duruşma önce daha büyük olan 2. Ceza salonuna daha sonra da 7. ceza salonuna nakledilmiş fakat bu burası da yeterli gelmemişti. Kalabalık her iki salonu da bir anda doldurmuştu. Son çare olarak celsenin Adliye'nin en alt katında bulunan 4. ceza salonunda açılmasına karar verilmiş ve ilgililer dışında sadece 40- 50 kişi alınmıştı. Diğer meraklı kalabalık polis ve jandarmanın gayretleri ile mahkeme binasının dışına çıkarıldıktan sonra duruşma başlamıştı. Davaya 7. Asliye Ceza Reisi İsmail Hakkı Bey bakıyordu. İddia makamında da bizzat başsavcı Hikmet Onat vardı. Sanıklar da vekilleriyle beraber yerlerini aldıktan sonra ilk olarak Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyetinin 21 Şubat 1940 tarihli raporu okundu⁴⁵. Raporda, Nasuhi Baydar tarafından tercüme edilen eserin edebi kıymetinin bulunduğu ifade edilmişti. Ayrıca tercüme sırasında kitabın mana ve mahiyetinin mütercim tarafından herhangi bir şekilde değiştirilmemiş olduğu gibi sanat idealine uygun ve diğer tasvirleri bakımından da yetişkin kimselerin ar ve hayâsını rencide eder mahiyette değerlendirilemeyeceği ve bilhassa eserin matbuat kanununun bu husustaki maddelerine aykırı olmadığı belirtilmişti⁴⁶.

Mahkeme reisi raporun okunmasından sonra ilk olarak sanıklara Talim ve Terbiye Kurulu'nun raporu hakkındaki görüşlerini sormuş; sanıklar adına söz alan Semih Lütfi Bey, raporun savunmalarına tamamen uygun olduğunu ve ilave edecek bir şeylerinin bulunmadığını söylemişti. Ardından Müddeiumumî

⁴² Vâlâ. N. (Vâ- Nu) (7 Şubat 1940). "Mektep Çocuklarına Okutulacak Kitaplar", *Akşam*.

⁴³ "Vatandaşların çok önemli bir kısmını üniversite öğrencileri oluşturuyordu." *Cumhuriyet*, (25 Şubat 1940), 1; *Akşam*, (25 Şubat 1940), 5.

⁴⁴ Güngör, S. (25 Şubat 1940). "Afrodit'in Muhakemesi- Adliye Şimdiye Kadar Böyle Kalabalık Görmemişti", *Cumhuriyet*, 2.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, *İkdam*, *Tan*, (25 Şubat 1940), 1. Necip Fazıl Kısakürek, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyetinin raporu hakkındaki görüşlerini açıklarken "Afrodit meselesinde Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Heyetinin kısa ve kesin raporu taşıdığı bilgi ve zevk, anlayış ve sezîş kıymetleri bakımından tam bir olgunluk vesikası. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Heyetinin bu meselede izhar ettiği fikirden sonra ortaya atılacak her yeni iddianın gülünçtür" diye yazmıştı. Kısakürek, N. F. (26 Şubat 1940). "Rapor", *Son Telgraf*, 1.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, (25 Şubat 1940), 1- 5; *Akşam*, (25 Şubat 1940), 4; *Tan*, (25 Şubat 1940), 1- 6.

Hikmet Onat iddianamesini okuyarak savunma makamının bütün tezlerine tek tek cevap vermişti. İddianamesinde Afrodit adlı romandan bölümler okuyarak bunları hukuki bakımdan tahlil etmiş ve roman kahramanı Afrodit'in genel ahlak anlayışı itibarı ile mezmum (*makbul olmayarak ayıplanmış, kötü*) addedilen, katil, hırsız ve din mukaddesatına tecavüz gibi işlere insanları yönlendirebilecek karakterde biri olduğunu iddia etmişti. Eserin mahkemeye taşınması yüzünden dünyaya rezil olduk şeklindeki savunmaya 15 Şubat 1940 tarihli ve 558 numaralı Gringorie Edebiyat mecmuasında yer alan bir Fransız yazara ait "*Afrodit Türkiye'de Makbul Kabul Edilmemiştir*" yazısına atıfta bulunarak yazarın şu cümlesini nakletmişti. "*Biz Batılılar her şaheser ahlaki olamaz deriz, ama Şarklılar bizden daha ciddi ve serttirler*"⁴⁷.

Hikmet Onat iddianamesini okurken mahkeme koridorlarından sürekli itiraz sesleri yükselmiş İstiklal Marşı okunmuştu⁴⁸. Bunun üzerine mahkeme reisi İsmail Hakkı Gözetin iddianamenin okunmasını durdurarak bu şartlarda duruşmaya devam edilemeyeceğini açıklamış, Semih Lütfi Bey ve Kenan Dinçman'ın avukatları Esat Mahmut Karakurt riyaset makamının bu talebine şiddetle karşı çıkmıştı.

Sessizliğin sağlanmasından sonra Müddeiumumî iddianamesini okumaya devam etmişti. 1908 ve 1910'da Paris'te, 1930'da da Brüksel'de toplanan Uluslararası Edebiyat kongrelerinde cemiyetin ahlaki üzerinde etkili olan gayri ahlaki eserlerin dünya efkârı tarafından da tedbirle karşılandığını izah etmişti. Ankara'da toplanan Neşriyat Kongresinde de çocukların ellerine verilecek eserlerin onların ahlakını bozacak nitelikte olmaması gerektiği kararının alındığını belirtti. Savunma makamının bilim insanları ve talim terbiye kurulunun eserin müstehcen olmadığı konusuna da değinerek neyin ahlaki neyin de ahlaki olmadığı kararını verme yetkisinin bilim insanlarında değil mahkemelere ait olduğunu söyledi. Onat, iddianamesinin sonunda matbuat kanunu çıkmadan önce edebi eserlerin müstehcenliği ile ilgili Meclis'te yapılan tartışmaları hatırlattı ve Afrodit adlı romanın kanun hükümleri karşısında müstehcen olduğu neticesine vararak zanlıların cezalandırılmaları gerektiğini

⁴⁷ *Akşam*, (25 Şubat 1940), 4; *Cumhuriyet*, (25 Şubat 1940), 2; *İkdam*, (25 Şubat 1940), 3; *Tan*, (25 Şubat 1940), 6.

⁴⁸ *İkdam*, (25 Şubat 1940), 3. Asım Us o gün adliye binasının içinde ve dışında yaşananları hiçbir şekilde tasvip etme ve bu tür davranışların mahkemelere saygısızlık yazar. Us, A. (28 Şubat 1940). "Cumhuriyet Mahkemelerinin İstiklaline Hürmet", *Vakit*, 1.

söyledi. İddianamenin okunmasının ardından mahkeme reisi sanıkların savunmalarını yapabilmeleri için duruşmayı 1 Mart 1940 tarihine erteledi.⁴⁹

Afrodit romanını müstehcen olarak nitelenmesi basında derhal karşılık buldu. Hukukçu kimliği ile bilinen Denizli Milletvekili Necip Ali Küçüküka, savcılığın iddiası karşısında Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte; “İnsanlar tabiatı eşyayı tetkiklerinde kendi kültürel seviyelerine göre bir mantık kullanırlar. Hadisatı medrese gözlüğü ile tetkik edecek olursak beynelmilel medeniyet muvacehesinde tuhaf neticelere vasil olmaktan korkarım. Bilmeyenler varsa öğrenmelidirler ki biz Teşkilâtı esasiyesimiz ve kanuni medenimizle eski ve ihtiyar Şark’tan ayrılmış Avrupa ailesi zümresine katılmışızdır. Hakiki sanat eseri ancak iptidai cemiyetlerde müstehcen sayılır. Ben Türk cemiyetini bundan tenzih ederim” demişti⁵⁰.

Kararın açıklanacağı 1 Mart tarihinde de mahkeme salonu tamamen dolmuştu. Günlerden beri basının gündemini meşgul eden davanın sonuna yaklaşılmıştı. Salonu dolduranlar kararın Batı medeniyetine mi yoksa Şark zihniyetine mi uygun olacağını merak ediyordu. Saat 10’da başlayan duruşmada Mahkeme Reisi İsmail Hakkı Gözetin son savunmalarını yapmak üzere sözü sanıkların avukatı Mahmut Esat Karakurt’a verdi. Karakurt savunmasında iddia makamının ileri sürdüğü suçlamalara cevap verdikten sonra bütün memleketin aydınlarının önemli bir kısmının da kendileri ile aynı kanaatte olduğunu ileri sürerek bazılarının isimlerini söyledi⁵¹. Ardından sözü İbrahim Hakkı Konyalı’ya getirerek, Konyalı’nın bilirkişiliğinin kabulünün mümkün olmadığını çünkü bu kişinin her şeyden evvel orta tahsilini bile yapmamış olduğunu, vaktiyle Konya’da yapmış olduğu işlerle bir sanat eseri üzerinde fikir beyan etmekle bu dava arasında hiçbir ilişkinin kurulamayacağını belirtti⁵². Savcı Hikmet Onat’ın şahıslarla uğraşmayalım itirazına karşı daha fazla heyecanlanan ve hiddetlenen Karakurt, Konyalı ile ilgili iddialarını işgal yıllarına kadar geriye götürerek

⁴⁹ *Cumhuriyet, Son Posta, Akşam, Vakit, Tan, İkdâm*, (25 Şubat 1940).

⁵⁰ “Necip Ali Küçüküka Diyor ki”, *Cumhuriyet*, (29 Şubat 1940), 1- 6.

⁵¹ İsimlerini saydıkları arasında Mebus ve Başmuharrir Yunus Nadi ve Falih Rıfkı Atay, Mebus ve Hukukçu Necip Ali Küçüküka, Mebus ve Muharrir Ali Canip Öktem, Muharrir ve Edip Peyami Safa, Nurettin Artam, üniversitenin bilirkişi olarak tayın ettiği profesörler, Maarif Vekâleti Talim Terbiye Heyetinde yer alanlarda vardı. *Akşam, Cumhuriyet ve Vakit* (2 Mart 1940), 1- 5; *İkdâm*, (2 Mart 1940), 3; *Son Posta*, (2 Mart 1940), 8, *Tan*, (2 Mart 1940), 6.

⁵² *Cumhuriyet ve Vakit*, (2 Mart 1940), 5; *Son Posta*, 2 Mart 1940, 8.

Konyalı'nın o yıllarda İstanbul Valiliği tarafından gazetecilikten men edildiğini ileri sürmüştü⁵³.

İddia ve savunmaların tamamlanmasından kısa bir süre sonra Mahkeme Reisi İsmail Hakkı Gözetin dava ile ilgili verilen kararı okuttu. Kararda özetle şu ifadeler yer alıyordu. Fransız edip Pierre Louys tarafından kaleme alınan ve Mebus Nasuhi Baydar tarafından Türkçeye çevrilen, Kenan Dinçman tarafından basılan ve Semih Lütfi Erciyas tarafından dağıtılan *Afrodit* adındaki roman hakkında Sultan Ahmet Birinci Sulh Ceza Mahkemesinde bilirkişi İbrahim Hakkı Konyalı tarafından verilen rapor doğrultusunda dava açılmıştır. Dava sırasında Konyalı'nın eseri bir bütün olarak incelemek yerine eserden belirli sayfeleri dikkate alarak müstehcen olduğu kararına vardığı ancak bu şekilde hazırlanan raporun kanunen kabul edilmesinin uygun olmadığı belirtildi. Ayrıca İbrahim Hakkı Konyalı'nın tarihi tetkikler mahsulü olduğu kaydı ile *Afrodit* tercümesi ile alakası olmayan hayalî ve açık resimler koyarak ve yeni *Afrodit* kitabı neşri sureti ile hakiki *Afrodit* adlı eserin isminden istifade etmeye kalkışmış olması da bilirkişilerde olması lazım gelen şartlardan birisi olan tarafsızlığının şüpheye düşürüldüğü ifade edildi. Kararın devamında romanla ilgili üniversite profesörlerinden oluşan yetkili bilirkişiler ile Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Heyetinin raporlarından bahsedildi. Heyetlerin raporlarında romanın edebi kıymete haiz bir sanat eseri olduğu ve matbuat kanununun 31. Maddesinin 1. ve 2. Fıkralarında ifade edilen halkın ar ve hayâ duygularını inceleyecek mahiyette müstehcen eser olarak kabul edilemeyeceği belirtilmiş olduğu ifade edildi⁵⁴.

Uzmanların raporları doğrultusunda romanın müstehcen olmadığı kanaatine varıldığından davalı Semih Lütfi Erciyas ile Kenan Dinçman'ın beraatına ve davanın amme namına takip edilmiş olduğundan mahkeme harcının alınmasına da yer olmadığına. Sultanahmet Birinci Sulh Ceza Mahkemesinin seçtiği bilirkişi İbrahim Hakkı Konyalı'nın raporuna dayanarak toplattırılan tercüme *Afrodit* nüshalarının sahibine iadesine temyizi kabil olmak üzere karar verildi. Kararın açıklanmasından sonra Semih Lütfi kitabın bütün gelirlerini Erzincan depremzedelerine bırakılacağını ifade etti. Salonda yeniden büyük alkışlar

⁵³ *Akşam*, *Cumhuriyet* ve *Vakit* (2 Mart 1940), 5; *İkdam*, (2 Mart 1940), 3; *Son Posta*, (2 Mart 1940), 8; *Tan*, (2 Mart 1940), 6. Asıl garibi bu dilberî çoluk çocuk eline "ehli hibre" (bilirkişi) teslim etti. Yamaç, C. (11 Nisan 1940). "Vitrin", *Servetifünun Uyanış*, C. 87, S. 2277.

⁵⁴ *Akşam*, *Cumhuriyet* ve *Vakit* (2 Mart 1940), 5; *İkdam*, (2 Mart 1940), 3; *Son Posta*, (2 Mart 1940), 8; *Tan*, (2 Mart 1940), 6.

duyuldu⁵⁵. Ancak Başsavcı Hikmet Onat kararı temyize götürdü. Kararın temyiz duruşması 2 Nisan 1940'ta yapıldı. Afrodit ile ilgili karar burada da doğru bulundu. Temyiz mahkemesinin Afrodit kararını tasdik etmesi üzerine daha önce Başsavcılık tarafından toplatılan kitapların da sahiplerine iade edileceği ifade edildi. Bu arada dava devam ederken yayımlanan ikinci Afrodit kitabı için başlatılan toplatma kararı da durduruldu⁵⁶.

Afrodit'ten Kaynaklanan Basın Davaları

Romanla ilgili dava devam ederken İbrahim Hakkı Konyalı, gerçek Afrodit'in ne olduğunu anlatan ve içinde 10 tablo ve 30 resim bulunan bir kitap yayımladı⁵⁷. Fiyatı 50 kuruş olan kitap çok sayıda satış yaptı⁵⁸. Konyalı, böyle bir eseri neden neşretme ihtiyacı duyduğunu ve Nasuhi Baydar tarafından çevirisi yapılan "Afrodit" adındaki eseri niçin müstehcen bulduğunu eserinin giriş kısmında şöyle açıklamıştı: "Son zamanlarda münakaşası yapılan Pierre Louys'in mahut Afrodit'i münasebetiyle uyanan alaka ve tecessüsü karşılamak için bu hlasayı neşretmek zorunda kaldım. Sühulet Kütüphanesi sahibi Semih Lütfi, Fransız muharriri Pierre Louys'in yalnız para ve şöhret kazanmak için yazdığı ve isminden başka tarih ilmi ile hiçbir alakası olmayan Afrodit'ini Saylav (milletvekili) Nasuh Baydar'a tercüme ettirmiş ve neşretmiştir. Eserin nasıl ve niçin tercüme edildiğini de tahkik etme imkânı buldum. Afrodit'i bastıran Semih Lütfi'nin teyzesadesi genç bir kitapçı geçen sene Avrupa seyahatine çıkmış. Dönüşünde kendisine çok açık saçık olan Afrodit'i tercüme ettirirse

⁵⁵ *Akşam*, *Cumhuriyet* ve *Vakit* (2 Mart 1940), 5; *İkdam*, (2 Mart 1940), 3; *Son Posta*, (2 Mart 1940), 8; *Tan*, (2 Mart 1940), 6. Fakat gerçekten de bu eserin satışından elde edilen gelirlerin Erzincan felaketzedelerine verilip, verilmediği bir türlü anlaşılamadı. *Dem*, (*Aylık Kültür Sanat Dergisi*) (Mart 2002), S. 11, 19.

⁵⁶ *Akşam*, (3 Nisan 1940), 3; *Cumhuriyet*, (3 Nisan 1940), 1; *İkdam*, 3 Nisan 1940, 1; *Tan*, 3 Nisan 1940, 1; *Vakit*, 3 Nisan 1940, 2; Karanakçı, S. (29 Nisan 1940). "Takdir Hakkı- Afrodit'in Doğurduğu Bir Mesele", *Cumhuriyet*,

⁵⁷ Konyalı, İ. H. (1940). *Tarihi Afrodit*, Numune Matbaası, İstanbul,

⁵⁸ Konyalı'nın kitabı Afrodit davası içinde şöyle değerlendirildi: "Edebiyatın mazisinde skandallar büyük rol oynamıştır. Onların akisleri en usta reklamlardan üstün neticeler vermiştir. 1940 yılının nasibi hep bu yönde imiş meğer. İlk olarak Madam Bovary boy gösterdi mahkemelerde. Onu Afrodit takip etti. Vaktiyle bir kolu kopan zavallı kızın İstanbul'da başına gelenler malum. İşin asıl garibi bu dilberli çoluk ocuk eline "ehli hibre" (bilirkişi) teslim etti. Başka bir vatandaş 50 kuruş bulamayacak olan çocuklara acıyarak 25 kuruşluk bir nüsha bastı. (İkinci Afrodit evirisi) Bu suretle niversite ve Talim ve Terbiyenin rportajlardaki endişelerinin yersiz olduğu ortaya ıktı. Sıra mahkemelik Afrodit'e geldi. İki rakip yetmiyormuş gibi bilirkişi ve popüler tabibinki bir liralık baskısı ıktı". Yamaç, C. (11 Nisan 1940) "Vitrin", *Servetifünun Uyanış*, C. 87, S. 2277.

*büyük paralar kazanacağını tavsiye etmiştir. İşte Semih Lütfi, bir yakınının tavsiyesini yerine getirmek ve bol para kazanmak için bu kitabı bastırmıştır”*⁵⁹ dedikten sonra savcılık makamının eseri müstehcen bularak dava açtığını belirtmişti.

Konyalı bu yayınında bilirkişi olduğu ve devam eden bir dava ile ilgili itham edici ifadeler kullanmıştı. Onun bu davranışına tepkiler gecikmedi. Kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra Cumhuriyet gazetesinde Konyalı ile ilgili bazı belgeler yayınlanmaya başlandı. Konyalı'nın İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali sırasında millî hareket aleyhinde ve işgalciler lehinde faaliyetlerde bulunduğu gerekçesi ile zafer ve inkılâplardan sonra takibata uğradığı ifade edildi. Bu yönde bazı belgeler de yayımladı. İstanbul Valisi'nin imzası ile Konyalı'ya gönderilen belgede şu ifadeler yer alıyordu. “Sizin Mütareke sıralarında dördüncü şube yolcu kaleminde müstahdem bulunduğunuz sırada milli hareketi rencide edici ve düşman lehine mütezahir (görülen, yardım eden) ve müs'bet e'falinizden (işlerinizden) dolayı gazetecilik istihdamınızın kanuna mugayir olduğu beyan olunur”⁶⁰.

İstanbul Valisi Fazlı”

Gazete İstanbul Valisi Fazlı Bey'in bu yazıyı yazmasına sebep olan ve Konyalı'nın kendi el yazısı ile yazıldığı iddia edilen belgelerin fotoğraflarını da yayımlamaya başlamıştı. Yayımlanan belgelerde özetle şu ifadeler yer alıyordu:

*“16 Mart 1336 (1920) Salı. Bugünkü hatırat ve Meşhudâtımı (gözlemlerimi) tespit ederken şu cümleyi garra (gösterişli- güzel cümle) ile başlayacağım (hâzâ min fazlı rabbi- bu rabbimin bir lütfudur). Kuvayı Milliye denilen ölüm çetesi Muhammed Ümmetinin Anadolu'da kıtır kıtır doğrar, bozkırlarda köyler ve hanümanlar söndürür, Biga'larda yağmalar, kıtallar (katliam) yapar. Bayburt'ta evleri topa tutar. Anadolu'nun bî- kes (kimsesiz) köylerinde üst üste kalan son taşları yıkar, yetimlerin son lokmasını da çalarken bu zavallı milleti ne kadar teessüf edilir ki Düveli Galibe onları kurtarıyor. Azametine kurban olduğum Tanrım. Ne harikalar ibda ve ihtira eylemez. Gazap suretinde tecelli eden büyük lütuflar vardır. Düveli İtilaf'ıye işte bugün İstanbul'u işgal ettiler. Ettilerse hâzâ min fazlı rabbi”*⁶¹.

Gazetede yayımlanan ikinci belge Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşına sokanlarla ilgili idi. 10- 23 Temmuz 1336 (1920) tarihini taşıyan bu belgede de

⁵⁹ Konyalı, İ. H. (1940). a.g.e.

⁶⁰ Cumhuriyet, (20 Şubat 1940), 1- 5.

⁶¹ Cumhuriyet, (20 Şubat 1940), 5.

özetle şu ifadelere yer veriliyordu: “Mademki bu Millet Meclisi vardı. Mademki o da harbe razı oldu. O halde bu millet de harbe taraftardı. Kahrolsun eşek millet! Hala o çapulcuların peşindeler... Ah böyle Meşrutiyet keşke olmasaydı... Meşrutiyet baisi (şiddetli) felaketimiz ve amili inkırazımız oldu, kahrolsun alçaklar⁶²”.

Aynı günkü Cumhuriyet gazetesinde gazetenin başyazarı Yunus Nadi, Konyalı'ya cevap niteliğinde bir yazı kaleme almıştı. Yunus Nadi bu yazısında mahkemenin safahatı hakkında bir değerlendirme yaptıktan sonra konuyu Konyalı'nın kişiliğine, bilirkişilik niteliğine ve yazdığı esere getirdi. Neşrettiği *Afrodit* kitabından “İbrahim Paşa sarayı dedikleri han harabesini nasıl yıktıksa *Afrodit* adlı bu tereddi mikrobunun da başımezeceğiz” satırını naklederek “Demek ki İbrahim Paşa Sarayı'nu yıktırmakta elbirliği eden kuvvetler *Afrodit* davasında da omuz omuza yürüyorlar” dedi. Konyalı'nın dava sürecinde ikinci bir savcı gibi davrandığını yazarak bilirkişilerin sadece mahkemelerde bilgisine başvuru olması gerektiğini ifade etmişti. Mahkeme sürecindeki davranışlarını Millî Mücadele yıllarında Konya isyanlarındaki delibaş ve Zeynel Abidin Hoca'nın davranışlarına benzetti. Yunus Nadi yazısında *Afrodit* davasının savcısını hedef alarak Başsavcı Hikmet Onat'ın, İbrahim Hakkı Konyalı'yı çok beğendiği ve güvendiği bir insan olmasaydı yayımlanan belgeleri dikkate alması gerektiğini belirterek iki ismin iş birliği içinde oldukları ithamında bulunmuřtu⁶³.

Vakit gazetesi başyazarı Asım Us'da, Cumhuriyet gazetesinin baş makalesi ve baş sahfedeki haberini esas alarak mütareke sırasında olumsuz davranışları bilinen daha sonra da gazetecilikte istihdamının kanuna aykırı olduğu bilinen birisinin mahkemeler tarafından bilirkişi olarak tayin edilmiş olmasını eleştirmişti. Fakat Umumi Hapishanenin (İbrahim Paşa Sarayı) yıkılması konusunda Hikmet Onat ile Konyalı'nın iş birliği içinde oldukları ithamına katılmamıřtı⁶⁴.

Bu yazılarla beraber konu *Afrodit* davasının dışında farklı bir boyut kazanmıştı. Gazetede yer alan yazılar hem Başsavcı Hikmet Onat hem de İbrahim Hakkı Konyalı için çok ciddi bir ithamdı. Konyalı bu ithamlara cevap olarak gazeteye bir tekzip yazısı göndermişti. Tekzip yazısında şu ifadelere yer verilmişti: “Gazeteniz 20 şubat 1940 tarihli nüshasında şahsıma hakaretlerle ve isnatlara karşı

⁶² *Cumhuriyet*, (20 şubat 1940), 5.

⁶³ Nadi, Y. (20 şubat 1940). “*Afrodit* İşinin Mahiyeti- İbrahim Paşa Sarayının Yıktırmakta İş birliği Eden Kuvvetleri *Afrodit* Davasında da Omuz Omuza Yürüyor Görüyoruz”, *Cumhuriyet*, 1; Nadi, a.g.e., 80.

⁶⁴ Us, A. (21 şubat 1940). “Bir Yıkmanın Mesuliyeti”, *Vakit*,

matbuat kanununun 48. Maddesi dayanarak aşağıdaki cevabımın ilk çıkacak nüshada yayımlanmasını istiyorum” deniyordu⁶⁵.

Konyalı'nın, dört maddeden oluşan tekzip yazısında şu ifadeler yer alıyordu⁶⁶:

1. “Bana isnat edilerek Atatürk'e ve millete hakaret dolu yazıları hiçbir eserimde ve gazete yazılarımda neşretmiş değilim. Buna imkân da yoktur.

2. On beş seneden beri yazdığım eserler beynelmilel ilim âlemi tarafından da kabul görmüştür. Bunlardan Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Haritalar adlı eserim bizzat Atatürk tarafından da takdirle karşılanmış ve beni huzurlarına çağırarak anımdan öpmüştür. On beş seneden beri neşrettiğim ilmi eserler tamamı ile Cumhuriyet'e ait inkılâpları tahkim eylemiştir. Bunlarda şahıs ve şahsiyet yoktur.

3. Matbuat müdüriyetinin kanaatine gelince, bunu matbuat müdürünün bizzat neşretmesi lazımdır. Onun dediği tarihten beri Türk matbuatında rejim lehinde birçok yazılar neşrettim. Bu neşriyatıma da kimse mâni olmadı.

4. Dün beni en karakersiz ve cahil diye tanıtan Cumhuriyet gazetesi bile ilmî inkılâba, milletimin harsına hizmetlerimi takdir ederek Topkapı Sarayı'nda Deri Üzerine Yapılmış Haritalar adlı eserimin yayımlanması münasebeti ile yazdığı uzun bir metinde şu cümleler de vardı. “Hars âlemimizde şöhret kazanılmasının kolaylaşmasından beri değerli eserlerden mahrum kalıyorduk. İbrahim Hakkı Konyalı yeni eseri ile haklı olarak beynelmilel bir şöhret ve şeref kazanmıştır”.

Afrodit davasındaki ilmî kanaatlerimin tezahüründen sonra cahil ve mürteci olduğum şeklindeki ithamların sebeplerinin tahlilini en büyük hâkimi adalet olan efkâr-ı umumiyenin takdirine bırakıyorum. Üst tarafını Cumhuriyet kanunları ve mahkemeleri söyleyecektir”.

Konyalı'nın tekzip yazısını yayımlayan gazete aynı gün hem tekzip yazısına cevap verdi hem de ithamlarını sürdürdü. Düşüncelerinde yalnız olmadığını belgeleri ile ortaya koymaya devam ederek Konyalı'nın Basın Birliğinden çıkarılacağını kamuoyuna duyurdu⁶⁷. Gelişmelerin ardından Afrodit davası ile başlayan tartışmalar Cumhuriyet gazetesi ile İbrahim Hakkı Konyalı arasında yeni bir davaya konu oldu.

⁶⁵ “Konyalı'nın Mektubu”, *Cumhuriyet*, (23 Şubat 1940), 1- 5.

⁶⁶ “Konyalı'nın Mektubu”, *a.g.m.*, 1- 5.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, (25 Şubat 1940), 1- 5.

Gazetenin mahkemelik olan ikinci yazısı Afrodit romanının müstehcenliği ile ilgili davanın başlamasından kısa bir süre sonra 12 Ocak 1940'te yayımlanan yazılardan kaynaklanmıştı. Gazetenin 2. sayfasındaki Afrodit davasının iddianamesini hazırlayan İstanbul Cumhuriyet Baş Savcısını hedef alan kısa eleştiri yazısı ile 3. sayfasında Peyami Safa tarafından kaleme alınan "*Davacı Biziz*" başlığını taşıyan yazıdan kaynaklandı. 2. sayfadaki yazıda "*İstanbul'da beş seneden beri, yani Müddeiumumi oldu olalı, Hikmet Onat, ilk defa bir celsede iddia makamını bizzat işgal etmiştir. Bu mühim davaya maruf Fransız edibi Pierre Louys'in Afrodit isimli eserinin müstehcen olup olmadığına dairdir. Eser, 1896'da yazılmıştır ve artık klasik olmuştur. İstanbul Cumhuriyet Müddeiumumisinin bundan tam 44 sene evvel yazılmış beynelmilel edebi eseri bugün müstehcen iddiasıyla mahkûm ettirmeğe çalışması olsa olsa kendisinin 44 sene evvel dahi addedilecek bir zihniyete sahip olduğunu ispat etmez mi?*"⁶⁸ deniliyordu.

Peyami Safa'nın yazısı özetle "*eserin müstehcen olup olmadığı konusunda edebiyatla alakasının olmadığını iddia edilen İbrahim Hakkı Konyalı'nın bilirkişi olarak seçilmesi ve onun görüşü ile Başsavcılığın eseri toplatması ve Afrodit romanı etrafındaki davanın aslında bir inkılap, bir güzellik ve kültür davası olduğunun ileri sürülmesi*"⁶⁹ şeklinde özetlenebilir.

Başsavcılık Cumhuriyet gazetesinin 12 Ocak 1940 tarihli nüshasında "*Davacı Biziz*" başlığı altında çıkan yazıdan dolayı Neşriyat müdürü Hikmet Münif ve muharrir Peyami Safa haklarında "*hukuku amme ve hakaret davası*" açılmış, gazetenin sahibi Yunus Nadi Bey'in Muğla mebusu olmasından dolayı takibat yapılabilmesi için teşrî masuniyetinin kaldırılması için Adalet Bakanlığına bařvurulmuřtu⁷⁰.

Başsavcılık Cumhuriyet gazetesinin yanı sıra Akşam gazetesinde 7 şubat 1940'ta Vâ-Nu'nun (Vâlâ Nurettin), "*Mektep Çocuklarına Okutulacak Kitaplar*"⁷¹ adındaki makalesinde Afrodit konusunda yargıya haksız eleştiride bulunduğu

⁶⁸ *Cumhuriyet*, (12 İkinci kânun 1940), 2.

⁶⁹ Safa, P. (12 İkinci kânun 1940). "*Davacı Biziz*", *Cumhuriyet*, 3.

⁷⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi* (22 Mayıs 1940). Devre 6, C. 11, İçtima 1, 54. İnikat, 22 Mayıs 1940 tarihli toplantıda alınan kararlar. Karar Sıra Sayısı 155; TBMM, İstanbul Cumhuriyet Müddeiumumisi Hikmet Onat'ı tahkir etmek suçunun Teşkilâtı Esasiye Kanununun (Anayasa) 12 ve 27. maddelerinde yazılı cürümler haricinde gördüğünden Dâhilî nizamnamenin 180. maddesinin ikinci fıkrası mucibince takip ve muhakemesinin devre sonuna bırakılmasına karar verilmişti. *TBMM Zabıt Ceridesi* (22 Mayıs 1940). Devre 6, C. 11, İçtima 1, 54. İnikat, 184- 185 ve Karar Sıra Sayısı 159; 22 Mayıs 1940 tarihli karar için bak. *Resmî Gazete*, (27 Mayıs 1940), S. 4519.

⁷¹ *Akşam*, 7 şubat 1940.

gerekçesiyle Vala Nureddin ve Akşam gazetesinin Genel Yayın Müdürü Şevket Rado'ya dava açmıştı. Ayrıca Zekeriya Sertel'in 8 Şubat 1940' ta Tan Gazetesinde yayımlanan "Afrodit Davası" başlıklı yazısında; "Davanın başka bir mevzuya girdiği ve Türkiye'de pedagoji hakemlerinin eline düşmek felaketine uğradığı, şimdi ise Afrodit'in edebi bir eser olduğunu ispattan başka pedagojiye de uygun olduğunu ispat mecburiyeti vardır" şeklindeki değerlendirmesinde dolayı Sabiha Zekeriya ile gazetenin yayım müdürü Halil Lütfi ve Son Telgraf gazetesinin 7 Şubat tarihli sayısında yer alan Burhan Cevad imzalı yazı, "Afrodit davasının rüyeti sırasında mahkemece verilmiş olan bir ara kararın eleştirisi "mahiyetinde görüldüğünden Burhan Cevad ve Gazetenin genel yayın müdürü Ethem İzzet Benice hakkında da dava açılmıştı⁷².

Ayrıca İbrahim Hakkı Konyalı, Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan ve kendisi ile ilgili hakaretlerle dolu olan belgeler ve gazetenin Başyazarı Yunus Nadi Bey'in kendine yönelik ithamlarına yönelik yazısı ile ilgili gazeteye gönderdiği tekzip yazısının geç yayımlandığı için Matbuat kanununun 27. ve 48. maddelerine dayanak göstererek 22 Şubat 1940'ta gazetenin sahibi Yunus Nadi ve yazı işleri müdürü Hikmet Münif Bey aleyhine dava açtı. Akşam, Tan ve Son Telgraf aleyhlerinde açılan davaya 27 Şubat 1940'ta bakıldı⁷³. Başsavcılık yazılarından dolayı Akşam gazetesi yazarı Vâlâ Nurettin ve Yazı İşleri Müdürü Şevket Rado hakkında mahkûmiyet talep etmiş ancak Hâkim, iddia makamının talebine katılmayarak her iki yazar hakkında beraat kararı vermişti⁷⁴. Tan gazetesi aleyhine açılan dava Halil Lütfi Bey'in basınla ilgili başka bir davadan da yargılandığı için 2 Mart 1940 tarihine ertelenmişti. Son Telgraf gazetesi ile ilgili davada savunmasını yapan Ethem İzzet Benice yazısını Burhan Cevad müstear imzası ile yazdığını ve yazısında eleştiri mahiyetinin bulunmadığını ifade

⁷² "İstanbul Matbuatı Mahkemesi", *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1940, 1- 5; *Akşam*, 28 Şubat 1928, 3.

⁷³ Yunus Nadi Bey o tarihte Muğla milletvekili olduğu için İstanbul Müddeiummîsi Hikmet Onat, TBMM'ye 7 Mart 1940 tarihinde bir yazı yazarak Yunus Nadi Bey'in teşrii (yasama) dokunulmazlığının kaldırılmasını talep etmişti. Dönemin Başbakanı Refik Saydan, Müddeiummilikten gelen yazıyı 12 Mart 1940'ta meclise göndererek gereğinin yapılmasını istedi. İlgili yazıya Meclis adalet komisyonundan 18 Mayıs 1940'te şu cevap yazılmıştı: "Muğla mebusu Yunus Nadi'ye isnat olunan suç Teşkilâtı Esasiye Kanununun 12 ve 27. maddelerinde yazılı cürümler haricinde olduğu İhzarî encümenin mazbatasından dahi anlaşıldığından Dâhilî nizamnamenin 180. maddesinin ikinci fıkrası mucibince takip ve muhakemesinin devre sonuna bırakılmasına karar verilmiştir". TBMM Zabıt Ceridesi (22 Haziran 1940) Devre 6, C. 11, İçtima 1, 54. İnikat, 184- 185 ve Karar Sıra Sayısı 155, 156, 157, 158 ve 159.

⁷⁴ *Akşam*, (28 Şubat 1940), 3; *Cumhuriyet*, (28 Şubat 1940), 5; *Tan*, (28 Şubat 1928), 2; *Vakit*, (28 Şubat 1940), 4.

etmişti. Ethem İzzet Benice'nin Avukatı Mahmut Even, gazetede yer alan yazının Afrodit ile ilgili yazının konu ile ilgili görüş beyan eden profesörlerle ilgili latifeleri içerdiğini ve matbuat kanunu ile alakası olmadığını söyledi. İbrahim Hakkı Konyalı adında birisi tarafında neşredilen ve satılmakta olan Afrodit isimli kitabın başında "Eğer Afrodit davası beraatla sonuçlanırsa bu bir faciadır" açıklama dahi beyan edildiği halde bunun hakkında takibat yapılmadığına nazaran müvekkilinin yazdığı yazıda suç mahiyetinde hiçbir ifade bulunmadığını söyleyerek beraat talebinde bulundu. Mahkeme, Ethem İzzet Benice ile ilgili dava konusu olan imzanın müstear olup olmadığının incelenmesi gerektiği gerekçesi ile davayı 29 Şubat tarihine erteledi⁷⁵.

29 Şubat'ta yapılan duruşmada Ethem İzzet Benice'nin avukatı Burhan Cevad müstear imzası ile Ethem İzzet Benice tarafından yazılan yazıda mahkemenin ne hükümleri ne de işleyişi hakkında herhangi bir ifadenin yazılmamış olduğunu tekrarladı. Ancak hâkim savcılık makamının iddialarından hareketle Ethem İzzet Benice'yi temyiz yolu açık olmak üzere 25 lira para cezasına mahkûm etti⁷⁶. Ancak Son Posta gazetesi ile ilgili dava bitmemişti. Bu kez de Necip Fazıl tarafından 26 Şubat 1940 tarihinde kaleme alınan "Rapor" başlıklı yazısında⁷⁷ dolayı Necip Fazıl ve Yazı İşleri Müdürü Ethem İzzet Benice'ye dava açılmıştı. 13 Mart'ta yapılan duruşmada Necip Fazıl, "Ben Afrodit adındaki Romanın müstehcen olmadığı fikrini ileri sürdüm ve İşim Talim Terbiye Kuruluna havale edilmesinden sonra "Rapor" makalemi yazdım. Talim Terbiye Kurulunun kararından sonra ortaya atılacak her iddianın gülünç olacağını yazdım. Başsavcılık Talim Terbiye Kurulunun kararından sonra herhangi bir fikir beyan etmemiştir. Bu itibarla ne savcılık makamına ne de başkasına hakarete bulunmuş değilim" diyerek kendisini savunmuştu. Mahkeme, Necip Fazıl'ın savunmasını yerinde bularak beraat kararı vermişti⁷⁸.

Afrodit'ten doğan davalar serisinde Tan ve Cumhuriyet gazeteleri ile ilgili davalara da bakıldı. Tan gazetesinde Sabiha Zekeriya Sertel tarafından kaleme alınan "Afrodit Davası"⁷⁹, "Geri Zihniyet, İleri Zihniyet"⁸⁰, ve "Gençliğin

⁷⁵ Akşam, (28 Şubat 1940), 3; Cumhuriyet, (28 Şubat 1940), 5; Tan, (28 Şubat 1928), 2; Vakit, (28 Şubat 1940), 4.

⁷⁶ Cumhuriyet, (1 Mart 1940), 2; Tan, (1 Mart 1940), 7.

⁷⁷ Kısakürek, N. F. (26 Şubat 1940). "Rapor", Son Posta.

⁷⁸ Akşam, (14 Mart 1940), 4; Cumhuriyet, (14 Mart 1940), 1 – 6; Vakit, (14 Mart 1940), 2.

⁷⁹ Sertel, S. Z. (8 Şubat 1940). "Afrodit Davası", Tan, 5.

⁸⁰ Sertel, S. Z. (11 Şubat 1940). "Geri Zihniyet, İleri Zihniyet", Tan, 5.

*Hassasiyeti*⁸¹” başlıklı üç makaleden dolayı davalık olmuştu. Savcılık üç yazıyı da başsavcılık makamına hakaret ve mahkeme kararına etki edecek mahiyette olduğu iddiası ile Tan gazetesi sahibi ve Yazı İşleri Müdürü B. Halil Lütfi ve yazar Sabiha Zekeriya Sertel’in yargılanması talebinde bulunmuştu. Gazete ayrıca Afrodit romanı ile ilgili İbrahim Hakkı Konyalı tarafından gönderilen tekzip yazısının yayınlanmaması suçundan dolayı yargılanmıştı. Mahkeme, gazete ile ilgili ilk duruşmada Tan gazetesi Yazı İşleri Müdürü Halil Lütfü Dördüncü’ ye tekzip yazısını yayımlamadığı gerekçesi ile 25 lira para cezası vermiş ve cezayı tecil etmişti⁸². 26 Mart’ta yapılan duruşmada yapılan savunmalardan sonra Sabiha Zekeriya Sertel ve gazetenin sahibi ve Yayın Müdürü Halil Lütfi Bey’in temyizi kabil olmak üzere beraatlarına karar verilmişti.⁸³

28 Şubat 1940’ta Cumhuriyet Gazetesi yazarı Peyami Safa ve gazetenin Genel Yayın Müdürü Hikmet Münif ile ilgili davaya da bakıldı. 6. Asliye Altıncı Ceza Mahkemesindeki duruşmada yazar Peyami Safa, Hikmet Münif ve avukatları İrfan Emin ve Suat Ziya hazır bulunmuştu. Mahkeme ilk duruşmada istida suretinin Cumhuriyet gazetesi yayın müdürü Hikmet Münif Bey’e henüz tebliğ edilmediği gerekçesi ile tebliğin icrasına ve duruşmanın 6 Mart tarihine ertelenmesine karar verdi⁸⁴. 6 Mart’taki duruşmada Hikmet Münif, Peyami Safa ve Salahaddin Güngör suçlu sıfatıyla hazır bulunmuşlardı. Duruşmada Cumhuriyet gazetesi aleyhine daha önce açılmış olan 6 davanın birleştirilmesine ve davanın 13 Mart’a ertelenmesine karar verildi⁸⁵. 9 Mart’ta ise Cumhuriyet gazetesinde 20 Aralık 1939 tarihinde yayımlanan yazılar dolayısı ile İbrahim Hakkı Konyalı’nın açtığı davaya bakıldı ve bu davanın da diğerleri ile birleştirilmesine karar verildi⁸⁶.

Davaya 13 Mart 1940’ta devam edildi. Mahkemede Konyalı ve avukatı Ethem Ruhi ile Cumhuriyet gazetesi yayın müdürü Hikmet Münif ve avukatları İrfan Emin ile Suat Ziya hazır bulundular. Konyalı’nın müracaatı üzerine Başsavcılık

⁸¹ Sertel, S. Z. (25 Şubat 1940). “Gençliğin Hassasiyeti”, *Tan*, 5.

⁸² *Tan*, (1 Mart 1940), 7; *Son Dakika*, (1 Mart 1940), 2.

⁸³ *Akşam*, (27 Mart 1940), 10; *İkdam*, (27 Mart 1940), 1- 3; *Vakit*, (27 Mart 1940), 3. Aynı tarihli Tan gazetesi ise “*Matbuat Davaları*” başlığı ile başyazarlarının Yeni Sabah gazetesine açtığı hakaret davasını ön plana çıkarmış ve Yeni Sabah gazetesinin mahkûm edildiği haberini vermişti. *Tan*, (27 Mart 1940), 1- 7.

⁸⁴ *Akşam* ve *Vakit*, (29 Şubat 1940), 5; *İkdam*, (29 Şubat 1940), 2; *Tan*, (29 Şubat 1940), 7.

⁸⁵ *Akşam*, (7 Mart 1940), 3- 4; *İkdam*, (7 Mart 1940), 2; *Tan*, (7 Mart 1940), 6; *Vakit*, (7 Mart 1940), 2.

⁸⁶ *Vakit*, (9 Mart 1940), 3; *İkdam*, (9 Mart 1940), 2; *Tan*, (9 Mart 1940), 2.

da davaya iştirak etmişti. Bu yzden ilk olarak Başsavcılık tarafından hazırlanan iddianame okundu. İddianamede 20 şubat 1940 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde yapılan yayımlarla açıkça İbrahim Hakkı Konyalı'nın teşhir edildiği, halkın hakaretine ve kin beslemesine maruz bırakıldığı, gönderdiği tekzip yazısının ertesi gün aynı puntolarla yayımlamadığı ifade edilmekteydi. Bu nedenle Gazetenin yazı işleri müdürünün matbuat kanununun 27. ve 48. Maddeleri ve ceza kanununun 480. Maddesine göre cezalandırılması isteniyordu⁸⁷.

Savcılık makamı iddianamesini bitirdikten sonra söz sırası İbrahim Hakkı Konyalı adına avukatı Edhem Ruhi Bey'e gelmişti. Ruhi Bey ayağa kalkarak özetle şunları söyledi: *"Müvekkilinin Afrodit davasından dolayı verdiği rapor zerine Cumhuriyet gazetesi tarafından garaz ve kinle teşhir edilmiştir. Yapılan suçlamalar doğru değildir. Müvekkilim birçok yazılar yazmış, yayın hayatında tanınmış birisidir. Oysa şimdi aleyhinde yapılan ithamlarla yayın hayatından adeta kovulmuştur. Hiçbir gazete yazılarını kabul etmiyor"* dedikten sonra suçluların cezalandırılması ve müvekkiline de 10 bin lira tazminat ödenmesi talebinde bulundu⁸⁸.

Açıklamalar karşısında söz alan Cumhuriyet gazetesi yayın müdürü Hikmet Münif, adı geçen belgelerin tarihe mal olmuş belgeler olduğunu ve gazetesinde de belgelerle ilgili herhangi bir yorum yapılmadığını, tekzip namenin geç yayımlanmasının sebebini ise art niyetten değil, postadaki gecikmeden kaynaklandığını ifade etti. Belgelerin nasıl elde edildiğini yayın ilkeleri gereği açıklayamayacağını fakat belgelerin sahte olduğu yönünde bir dava açılması durumunda defter halinde olan belgelerin asıllarını mahkemeye ibraz edebileceklerini söyledi. Savcılık makamının yirmi sene evvelki belgeleri şimdiye kadar niçin yayımlamadınız? şeklindeki sorusuna da belgeler şimdi elimize geçti de ondan cevabını verdi⁸⁹. Ardından da Hâkim, sanık konumunda olanların yayımladıkları belgeleri mahkemeye ibraz etmeleri için duruşmayı bir hafta erteledi.

Oldukça tartışmalı geçen 26 Mart'ta yapılan duruşmada Hikmet Münif Bey'in avukatları Cumhuriyet gazetesinde neşredilen belgelerin hakaret niteliğinde olmadığı, sadece tarihi belgelerin yayımlandığını bir kere daha ifade ettiler. Bu nitelikteki belgelerin yayımlanmasının da suç teşkil etmediği, belgelerin yayımlanması ile İbrahim Hakkı Konyalı'yı Afrodit davasında bilirkişi tayin eden mddeiumumilik makamının hedef alınmadığı ifade edilerek

⁸⁷ Akşam, (17 Mart 1940), 4; Haber, (17 Mart 1940), 4; Tan, (17 Mart 1940), 2; Vakit, (17 Mart 1940), 2.

⁸⁸ Cumhuriyet, (14 Mart 1940), 1-6; İkdam, Cumhuriyet, (14 Mart 1940), 1 -3.

⁸⁹ Akşam, (17 Mart 1940), 4; Haber, (17 Mart 1940), 4; Tan, (17 Mart 1940), 2; Vakit, (17 Mart 1940), 2.

müvekkillerinin beraatını talep ettiler. Hâkim tarafları dinledikten sonra davaya konu olan belgelerin incelenmesi için duruşmayı 29 Mart'a erteledi⁹⁰.

O tarihte yapılan duruşmada da kararın açıklanması 3 Nisan'a bırakılmıştı.

3 Nisan'da okunan karar metninde ise şu ifadeler yer almıştı:

“Yayımlanan belgelerde İbrahim Hakkı Konyalı'nın mensubu bulunduğu millete “eşek” ve Millî mücadele kahramanı, devletimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e de “Yahudi Mustafa Kemal” sözleri ile hitapta bulunuşu, milli vicdan tarafından her zaman için takbih (çirkin) olunacak bir harekettir. Hal böyle olunca müştekiye isnat olunan vesikaların yayımlanmasından sonra onun ceza kanunu ile tespit olunduğu gibi halk nazarında şöhret vakar ve haysiyetinin düştüğünü kabul etmek lazımdır.

Sanık ve avukatları davacıya ait belgeleri müddei aleyhi tahkir etmek gayesi ile değil tarihe hizmet etmek istedikleri için yayımladıklarını söylediler. Hâlbuki tarih bir milletin mukadderatı ve seyri üzerinde hiçbir surette tesir ve nüfuzu olmayan şahıslara ait haller ve hareketlerle meşgul olmaz. Tarih ancak millî hayatın zaruretleri ile gelişen hareketleri kendi sinesinde toplar. İbrahim Hakkı Konyalı ise ne mütarekeden evvel ne de mütarekeden sonra Türk milletinin tarihi ve mukadderatı üzerinde görev almış ve tesir yapmış bir şahsiyet değildir”. Ardından da Hikmet Münif Bey'in mahkemenin mevzusu olan belgeleri yayımlayarak Konyalı'nın kişilik haklarına zarar verdiğine hükmederek dört ay hapis ve 66 lira 60 kuruş ile cezalandırılmasına karar verilmişti⁹¹.

Afrodit kapsamındaki son dava, davanın ilk celsesinde, sanıklardan Semih Lütüfî'nin söylediği, fakat kayda geçmemiş olan bazı sözlerin daha sonra Cumhuriyet gazetesinde yayımlanması suretiyle halkın husumet ve hakaretine maruz bırakıldığı iddiası ile İbrahim Hakkı Konyalı tarafından gönderilen tekzip yazısının yayımlanmamasından dolayı gazete aleyhine açılan davaydı. Dava 19 Nisan 1940 tarihinde görülmüştü. Mahkeme, yazının İbrahim Hakkı Konyalı'yı halkın husumetine maruz bırakacak mahiyette olmadığı, tekzip için olarak gönderilen mektubun da Arap harfleri ile yazılmış ve esasen Peyami Safa'ya bir cevap mahiyetinde bulunduğu anlaşıldığından suç mahiyetinde görmemiş ve gazetenin Yazı İşleri Müdürü Hikmet Münif Bey için beraat kararı vermişti⁹².

⁹⁰ *Akşam*, (27 Mart 1940), 10; *İkdam*, (27 Mart 1940), 1- 3; *Vakit*, (27 Mart 1940), 3.

⁹¹ *Tan*, (4 Nisan 1940), 4.- 6.

⁹² “Afrodit Davaları Sona Erdi”, *Akşam*, (20 Nisan 1940), 6; “Son Afrodit Davası Dün Bitti”, *İkdam* ve *Tan* (20 Nisan 1940), 2; *Yeni Sabah*, (20 Nisan 1940), 7.

Afrodit ile ilgili Temyiz Mahkemesinin kararı ve ardından başlayan Konyalı ile Cumhuriyet gazetesi mahkemesi üzerine bir daha böyle bir tartışmanın yaşanmaması ve milletvekillerinin bu tür konuların içinde yer almaması için konu TBMM’de de tartışıldı. Yasal boşluk varsa giderilmek istendi. Ancak yeni bir yasal düzenlemeye gerek görülmedi. Konu ile ilgili görüşlerini açıklayan Ankara Milletvekili Aka Gündüz “*Kanun diyor ki, ehlihibre midir, nedir ona veriniz, Afrodit’i paçasından yakaladık ona verdik, dedi ki öyle değildir. Tuttuk Üniversiteye verdik, o da öyle değildir dedi, müstehcen değildir dedi, yine ısrar ettiler, talim ve terbiyeye verdik, Maarif vekâletinin Millî Talim ve terbiye adını taşıyan heyetine verdik, o da değildir dedi. Yine ısrar ettiler, mahkeme de değildir dedi. Yine ısrar olundu. Binaenaleyh böyle bir heyete filân verecek olursak meydana bir ikinci Afrodit çıkar. Çok rica ederim, bu inkılâbı her şeyin pahasına ilerleten bu memlekette ne bu Afroditler çıksın ne de bu Afroditleri çıkaranlar çıksın, mâni olalım. Bu kadar basit bir fıkra ise, bu müeyyideler esasen kanunda var. Rencide edermiş, etmezmiş, bu kanuna lüzum yoktur, kanunî müeyyideler esasen var*⁹³” demişti.

Aka Gündüz’ün konuşmasının ardından söz alan Adliye Vekili Fethi Okyar, Gündüz’ün ifade ettiği “*Ne Afrodit davasını isterim ne de Afrodit davasını çıkaranları*” ifadesine cevap vererek mahkemelerin uygulamalarının eleştirilmesini doğru bulmadığını belirtmişti. Mahkemelerin sadece TBMM tarafından çıkarılan kanunları uyguladıklarını belirttikten sonra sözü Afrodit davasına getirdi; “*Afrodit davasını çıkaranlar kimlerdir ve niçin çıkarıyorlar? Afrodit davası malûmunuzdur. Gazeteler uzun uzadıya mevzu bahsettiler. Türkiye Büyük Millet Meclisinden çıkmış olan bir kanun mucibince müstehcen addolunacak kitapları takip etmek vazifesi müddeiumumîlere verilmiştir. Müddeiumumîler bu vazifeyi yaparlarken TBMM’den çıkmış olan kanunları tatbik etmekten başka hiçbir gaye takip etmiyorlar. Bunların muhakemelerinin doğru olup olmadığını tetkik etmek doğrudan doğruya hâkimlere aittir. Esasen mahkemeden geçmiş ve kaziye-i muhkeme halini almış olan bir meselenin tekrar burada münakaşa edilmesine ne lüzum ve ne de ihtiyaç vardır*⁹⁴” demişti.

Tartışmalardan Konya halkı ve basını da rahatsız olmuştu. Konuya, Konya söz konusu edildiği için katılmak zorunda kaldığını ifade eden Ziya Çalık, Yunus Nadi’nin yazısına atıfta bulunarak; “*Konya soyadından dolayı bir isyan vakasını yâd etmeğe lüzum yoktur*” demişti. İbrahim Hakkı Konyalı’nın kendisine yöneltilen eleştirilere kendisinin cevap vereceğini ifade eden Çalık, “*Temennimiz bir tek ismin*

⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, (24. Nisan 1940), Devre 6, C. 10, İctima 1, 43. İnikat, 129.

⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, (24. Nisan 1940), 137.

anılması ile 650 bin kişinin sakin bulunduğu bir memleket parçasının yâdına, oranın tarihindeki fena bir faslın söylenmesine lüzum görülmemesidir. Suçu işleyenler cezasını çekmiştir. Cezaya uğramayanlar ise masum olan ve milli ideale bağlı olanlardır. İnkılâp gençliği Cumhuriyet çocukları için bu tür vakaların gündemde tutulması psikolojik bakımdan olumsuz etki yapmaktadır⁹⁵ dedikten sonra eğer Cumhuriyet gazetesinin yayımladığı belgelerin doğruluğu kanıtlanırsa bizzat kendisinin de “Konyalı” soyadının kaldırılması için çalışacağını ilave etmişti.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren Türkiye'de pek çok dönemde değişik isimler altında sansür uygulanmış bazı yasaklamalar yapılmıştır. Yasaklamalar için ileri sürülen gerekçeler ise çoğunlukla devlet büyüklerine hakaret, ülke aleyhinde yapılan yayınlar, kominizim propagandası, müstehcenlik vb. şekilde olmuştur. Benzer gerekçelere dayandırılan yasaklamalar Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Ancak, dünyada kabul görmüş bir kitabın, yayınevinin, çevirmenin, onun üzerinde yazı kaleme alarak düşüncelerini beyan eden yazarların ve onları yayımlayan gazetelerin yargılanması kuşkusuz düşünce, sanat ve bilimsel araştırma özgürlüğü ile yakından ilgilidir.

Bir taraftan çağdaşlaşma, düşünce ve ifade hürriyeti, basın özgürlüğü, Batı medeniyeti ile bütünleşme gibi ifadeler dilden düşürülmezken diğer taraftan bu düşüncelerle hiç bağdaşmayan şekilde sansür uygulamalarına devam edilmişti. Türkiye'de Erzincan Depreminin acıları Dünyada ise 2. Dünya Savaşının olumsuz etkileri yaşanırken, dünya klasikleri arasına sayılan ve Türkçeye çevrilen Afrodit romanı savcılık kararı ile toplatılarak yargılanması istenmişti. Savcılık, yargılamalar devam ederken eserlerle ilgili fikir beyan edenlere karşı da adeta savaş açılmış ve dönemin en önemli olaylarını bile gölgede bırakmıştı. Yargılama sonucunda Afrodit müstehcenlikten aklandı. Toplatılan kitaplar sahiplerine iade edildi ve piyasaya sürüldü. Fakat Afrodit davası ile ilgili yayın yapan birçok gazete ve dergi ile yazı yazan çok sayıda yazarın yargılanması yapılmıştı. Yargılamalar neticede yazar, gazete ve dergilerin önemli bir kısmı beraat etmişti, az birkaç yazar ise basın özgürlüğünün kapsamı bakımından

⁹⁵ Ziya Çalık, 'Afrodit ve Ehli Vukuf', Ekekon, 23 Şubat 1940.

yapılan tartişmalarda hakaret içeren ifadeler bulunduğu gerekçesi ile çeşitli para cezalarına arpıtılmıştı.

Afrodit romanı ve çevirmeni ise uzun süren bir yargılamanın sonunda beraat etmişti. Bu karar daha sonraki dnemelerde çevirmenlerin ve yazarların eserlerini verirken daha rahat hareket edebileceklerine imkân tanımıştı. Ancak hangi tür eserlerin müstehcen, hangilerinin müstehcen olmadığı tartişmasının de başlamasına sebep olmuştu. Bu yüzden o dönemlerde olduğu gibi sonraki yıllarda da basın ve sansür sürekli tartişılmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, (1 Mart 1926). Devre 2, C. 23, İçtima senesi 3, 64. İçtima, 45.

TBMM Zabıt Ceridesi, (12 Mayıs 1937). Devre 5, C. 18, İçtima 2, 58. Birleşim, 81.

TBMM Zabıt Ceridesi, (24 Nisan 1940). Devre 6, C. 10, İçtima 1, 43. İnikat, 129.

TBMM Zabıt Ceridesi, (22 Mayıs 1940) Devre 6, C. 11, İçtima 1, 54. İnikat.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, C. 3, Fevkalade içtima, 35. Toplantı, 25 Temmuz 1931, 366.

Süreli Yayınlar

(Kullanılan gazeteler dipnotlarda belirtilmiştir.)

Akşam (1940)

Cumhuriyet (1933- 1940)

İkdam (1940)

Milliyet (1927- 1933)

Resmî Gazete, (27 Mayıs 1940). S. 4519.

Son Dakika (1940)

Son Posta (1940)

Tan (1939- 1940)

Vakit (1939- 1940)

Yeni Adam (1940)

Yeni Sabah (1940)

Dem, (Aylık Kültür Sanat Dergisi), (Mart 2002). S. 11, 19.

Kitaplar ve Makaleler

“Afrodit Davaları Sona Erdi”, *Akşam*, (20 Nisan 1940), 6.

“Son Afrodit Davası Dün Bitti”, *İkdam*, (20 Nisan 1940), 2.

Taner, A. (2009). “I. Meşrutiyet Döneminde Matbuat ve Neşriyat Yasakları”, *Tarihin Peşinde*, S. 2, Konya.

Dalkılıç, M. (24 Nisan 1939). “İzmit Resim Sergisi ve Müstehcen Kelimesinin Şümülü”, *Haber Akşam Postası*, 3.

Deniz, G. (2015). *Cumhuriyet Dönemi Basın Yayın Yasakları (1923- 1960)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

Salahaddin, G. (25 Şubat 1940). “Afrodit’in Muhakemesi– Adliye Şimdiye Kadar Böyle Kalabalık Görmemişti”, *Cumhuriyet*, 2.

İhsan, I. (2006). *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. C. 5, Elvan Yayınları, Ankara.

“İstanbul Matbuatı Mahkemede”, *Cumhuriyet*, (28 Şubat 1940), 1- 5.

Feridun, K. (1955). *Karabekir’in Kitabı Niçin ve Nasıl Yakıldı, Siyasi Dargınlıklar*, C. 5, Ekicigil Matbaası, İstanbul.

Safaeddin, K. “Takdir Hakkı- Afrodit’in Doğurduğu Bir Mesele”, *Cumhuriyet*, (29 Nisan 1940).

Kısakürek, N. F. (26 Şubat 1940). “Rapor”, *Son Telgraf*, 1.

“Konyalı’nın Mektubu”, *Cumhuriyet*, (23 Şubat 1940), 1- 5.

Konyalı, İ. H. (1940). *Tarihi Afrodit*, Numune Matbaası, İstanbul,

“Necip Ali Kücüka Diyor ki”, *Cumhuriyet*, (29 Şubat 1940), 1- 6.

Nadi, N. (10 Temmuz 1964). “Afrodit Davası ve Geri Davranışlar”, *Cumhuriyet*,

Nadi, N. (1979). *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 78- 79.

- Nadi, Y. (20 Şubat 1940). "Afrodit işinin mahiyeti- İbrahim Paşa Sarayını Yıkırmakta Elbirliğı Eden Kuvvetler Afrodit Davasında da Omuz Omuza Yürüyor", *Cumhuriyet*, 1.
- Luis, P. (1939). *Afrodit- Eski Adetler*, Türkçe çevirisi Nasuhi Baydar, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul,
- Ozansoy, H. F. (29 Ağustos 1939). "Müstehcen Nedir", *Son Posta*, 6.
- Ozansoy, H. F. (1970). *Edebiyatçılar Çevremde*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara,
- Safa, P. (12 İkinci kânun 1940). "Davacı Biziz", *Cumhuriyet*, 3.
- Safa, P. (19 Şubat 1940). "Hadiseler Arasında- Afrodit Ticareti", *Cumhuriyet*, 3.
- Said, M. (24 Şubat 1940). "Afrodit Etrafında- Eserin Mütercimi Nasuhi Baydar İzahat Veriyor", *Cumhuriyet*,
- Semiz, Y. (2015). "Atatürk ve Kazım Karabekir Paşa", *Kazım Karabekir Paşa'ya Vefa*, Kombassan Vakfı Yayını, Konya, 125.
- Semiz, Y. (2015). "İbrahim Hakkı Konyalı (1896- 1984), Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Konya, 133- 134.
- Sertel, S. Z. (8 Şubat 1940). "Afrodit Davası", *Tan*, 5.
- Sertel, S. Z. (11 Şubat 1940). "Geri Zihniyet, İleri Zihniyet", *Tan*, 5.
- Sertel, S. Z. (25 Şubat 1940). "Gençliğin Hassasiyeti", *Tan*, 5.
- Tuna, S. (Bahar 2021). "Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Basınına Yönelik Önemli Bir Dava: Akşam Gazetesi Davası", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (347- 375), 33
- Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. (2006). C. 5, Elvan Yayınları, Ankara.
- "Vatandaşların çok önemli bir kısmını üniversite öğrencileri oluşturuyordu." *Cumhuriyet*, (25 Şubat 1940), 1.
- Uraz, M. (1937). *Esad Mahmud: Hayatı, Eserleri, Sühulet* Kitabevi, İstanbul.
- Us, A. (21 Şubat 1940). "Bir Yıkmanın Mesuliyeti", *Vakit*,

Us, A. (28 Şubat 1940). "Cumhuriyet Mahkemelerinin İstiklaline Hürmet", Vakıf, 1.

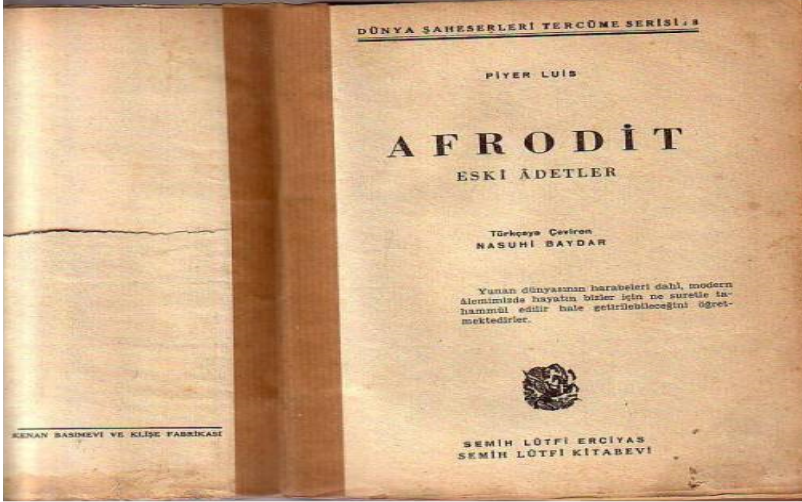
Yamaç, C. (11 Nisan 1940). "Vitrin", *Servet-i fünun– Uyanış*, C. 87, No. 2277.

Yılmaz, M.- Doğaner, Y. (2007). *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923– 1973)*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

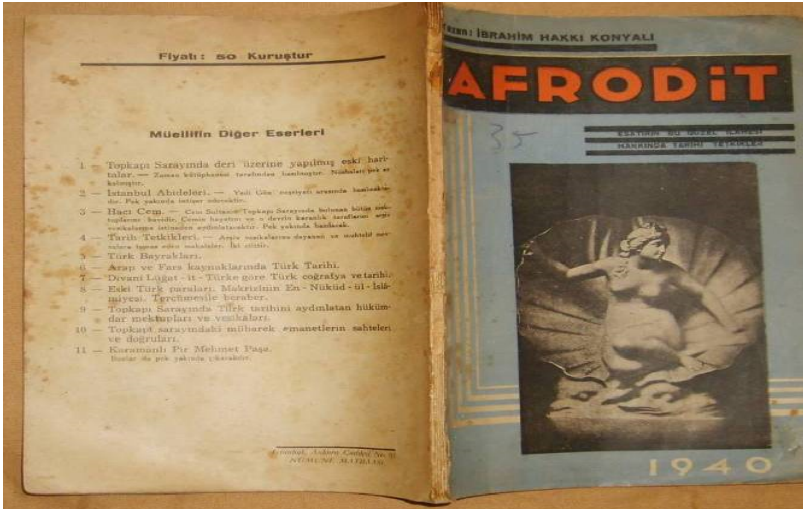
Yöntem, A. C. (1977). "Fazıl 1759- 1810", *İslam Ansiklopedisi C. 4*, MEB yay. İstanbul.

EKLER

Ek 1: Afrodite Romanının kapak sayfaları

NASUHI BAYDAR TARAFINDAN ÇEVİRİLEN AFRODİT ROMANI

İBRAHİM HAKKI KONYALI TARAFINDAN YAZILAN AFRODİT KİTABININ KAPAĞI

Yaşar SEMİZ-Güngör TOPLU

Afrodit Davası: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk Basınında Sansür Uygulamasına Bir Örnek

Ek 2: Afrodit Davasının duruşmasına ait gazetelerde yer alan görseller

(ATAD)

- 165 -

”Afrodite,, davası

Romancı bir hukukçu olan Esad Mahmud,
Müddeiumuminin iddialarına cevap verdi

«Afrodite davasının dünkü celsestinden bir istifa,
CUMHURİYET 11 İkinci kânun (Ocak) 1940, s. 1 (kahifede)

“Afrodite,, ten Doğan Matbuat Davalarından Birine de Dün Bakıldı

Suçlular, Yazıda Karardan Bahsetmediklerini
Söylediler, Müddeiumumî Ceza İstedi

TAN 29 Şubat 1940, s. 1
Cumhuriyet gazetesi muharriri Peyami Safa ve Neşriyat
Müdürü Hikmet Münif dünkü celsede (Yazısı yedincide)

EK. 3: 20 Şubat 1940'ta Cumhuriyet Gazetesinde yer alan mahkemelik olan yazı

(ATAD)

- 166 -

Temyiz mahkemesi

Afrodite dair beraet kararını tasdik etti

CUMHURİYET 03 Nisan 1940, s. 1

Musadere edilen kitablara iade edilecek - İkinci Afrodit kitabına dair takibat da durdurulacak

Istanbul Cumhuriyet Müddeiumumiliği tarafından müstehçen telâkki edilen «Afrodite» kitabını tabı ve neşrettiklerinden dolayı haklarında dava açılan kitabacı ve matbaacı İstanbul ceza mahkemesinden beraet kararı almışlardı. Müddeiumumiliğin temyiz ettiği bu karar, Temyiz mahkemesi tarafından tasdik olunmuş ve davaya aid dosya, dün Müddeiumumiliğe iade edilmiştir.

Afrodite kitabı ve davasına dair neşriyatlarından dolayı Müddeiumumilik tarafından aleyhlerine dava üzerine dava açılan birçok gazete ve muharrirlerin muhakemeleri devam ederken, Temyiz mahkemesinin bu âdil kararı tasvib etmesi, Türk efkârı umumiyesinde, tahsien gençlik arasında derin bir memnuniyet ve vicdan hazzile karşılanmıştır. Temyizin tasdiki üzerine, evvelce İstanbul Müddeiumumiliği tarafından toplattırılmış olan Afrodit kitablara da sahibine iade edilecektir.

Diğer taraftan, bu kitab hakkındaki ilk beraet kararı üzerine çıkarılmış olan ikinci Afrodit kitabı da Müddeiumumiliğin emriyle toplattırılmıştı. Temyiz kararından sonra bu kitaba dair takibat da durdurulmuştur.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 12.06.2022

Submitted: 12.06.2022

Kabul Tarihi: 28.06.2022

Accepted: 28.06.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1129728>

Kürşat BARDAKCI¹

MARİ MEKTUPLARINA GÖRE KOMUTAN IBAL-PI-EL'İN ELÇİLİK ROLÜ**

Şehit P. Ütğm. Nuri Melih Bozkurt'a

Öz: Mari mektupları, Eski Önyasya'nın siyasi durumunu ve diplomatik ilişkilerini aydınlatan en önemli arşivlerdendir. Yine bu mektuplar, Eski Önyasya'nın elçilik müessesesi hakkında birçok bilgi sunmaktadır. Bu mektuplara göre, krallar ve devletler arasındaki diplomatik ilişkiler elçiler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu elçiler, çoğunlukla sadece elçilik görevini yürüten profesyonel elçilerdir. Ancak bazı özel durumlarda diğler mesleklerden de elçi seçilebiliyordu. Bu elçiler seçilirken onların öncelikle güvenilir olmaları, bunun dışında coğrafya bilgileri ve diplomasi deneyimleri gibi nitelikleri dikkate alınıyordu. Bu kişilerden birisi de Mari generali Ibal-pi-El'dir. Ibal-pi-El, hem Zimri-Lim'in hem de Hammurabi'nin güvenini kazanması nedeniyle bazı durumlarda elçi olarak görevlendirilmiştir. Nitekim Ibal-pi-El, Hammurabi'nin teşebbüs ettiğ her işi daima kendisine söylediğini ve bunları hemen hükümdarına bildirdiğini belirtmektedir. Güvenilir olmak elçi görevlendirilmesinde en başta aranan özellikti ve Zimri-Lim, Ibal-pi-El'e savaş dışında barış ortamında da güveniyordu. Ibal-pi-El'in Hammurabi'nin güvenini kazanmasındaki en önemli etken ise kralın kazandığı zaferlerde büyük katkılarının bulunmasıdır. Özellikle Elam ve Larsa'ya karşı kazanılan zaferlerde Ibal-pi-El'in büyük katkısı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, Elçi, Ibal-pi-El, Zimri-Lim, Hammurabi.

¹Dr., kbrdkci@gmail.com, [ORCID](https://orcid.org/0000-0001-7893-4434) <https://0000-0001-7893-4434>

**Bu çalışma, yazarın Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırladığı "Eski Önyasya Devletlerinin Diplomatik İlişkilerinde Elçilik Müessesesi (Akadlardan Perslere Kadar)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

COMMANDER IBAL-PI-EL'S EMBASSY ROLE ACCORDING TO MARI LETTERS

Abstract: Mari letters are one of the most important archives that illuminate the political situation and diplomatic relations of Ancient Near East. Again, these letters provide a lot of information about the embassy institution of Ancient Near East. According to these letters, diplomatic relations between kings and states were maintained through ambassadors. These ambassadors are professional ambassadors who often only serve as ambassadors. However, in some special cases, ambassadors were selected from other professions. While choosing these ambassadors, such as their reliability, geography knowledge and diplomatic experience were taken into consideration. One of these people was the Mari commander Ibal-pi-El. Ibal-pi-El was in some cases appointed as an envoy, as he gained the trust of both Zimri-Lim and Hammurabi. As a matter of fact, Ibal-pi-El states that Hammurabi always told him about every business he attempted and immediately reported them to his ruler. Reliability was the most sought-after feature in the envoy assignment, and Zimri-Lim trusted Ibal-pi-El in peace as well as in war. The most important factor in Ibal-pi-El's gaining Hammurabi's trust was his great contribution to the king's victories. Ibal-pi-El made a great contribution especially in the victories against Elam and Larsa.

Keywords: Diplomacy, Ambassador, Ibal-pi-El, Zimri-Lim, Hammurabi.

GİRİŞ

Resmi devlet kavramı olarak elçilik müessesesinin kökeni, ilk kent devletlerinin ortaya çıktığı Sumerler dönemine kadar uzanmaktadır. Özellikle Erken Hanedanlık döneminde Sumer topraklarına gelen Sami kökenli göçebeler bu müessesenin varoluşunda etkilidir. Nitekim onlar, sürülerini yeni otlaklara götürmek için farklı çevrelerdeki farklı insan gruplarıyla temas ediyor ve birbirinden uzak mesafelerdeki topluluklar arasında aracılık görevini üstlenerek, bu topluluklar arasında bilgi akışı sağlıyorlardı². Elçilik müessesesi ile ilgili ilk siyasi belge³ de Erken Hanedanlık dönemine, yaklaşık olarak MÖ. 2400 yılına tarihlenmektedir. Elçilik müessesesini aydınlatan en önemli metinler ise yaklaşık

² Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015), 12-13.

³ Walter Sallaberger ve Ingo Schrakamp, "Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millennium", içinde *Arcane III*, ed., W. Sallaberger ve I. Schrakamp (Turnhout: Brepols Publishers, 2015), 77.

olarak MÖ. 19. yüzyıl ile MÖ. 18. yüzyılın ilkyarısına tarihlenen Mari⁴ arşivlerine aittir. Mari arşivleri özellikle, önemli bir kısmı -Mari esas alınarak- Babil ve Elam'dan başlayarak Doğu'ya, Akdeniz kıyılarına kadar zamanın bütün yerel ve uluslararası siyasetini gözler önüne seren, çok sayıda resmi mektuptan oluşmaktadır⁵. Ayrıca bu metinler, Eski Önasya'da diplomatik ilişkilerin elçiler vasıtasıyla sağlandığını ve krallar arasındaki ilişkilerin elçilerin yetki alanına girdiğini göstermektedir.

Mari mektupları ve diğer çivi yazılı metinlere göre elçilerin başlıca görevi krallarının sözlü/yazılı mesajlarını ve hediyelerini muhatap krala getirip götürmektir. Bunun dışında elçiler, kralları adına toplantılara, festivallere, nişan merasimlerine katılıyor; yabancı sarayda gelin olarak bulunan kralın kızı ya da kız kardeşleriyle görüşebiliyor ve onun durumunu takip edebiliyorlardı. Aynı zamanda bu elçiler barış müzakerelerinde bulunabiliyor ya da aksine savaş çığırıklığı yapıyorlardı. Bu elçiler seçilirken çeşitli niteliklere sahip olmaları beklenirdi. Elçiler seçilirken başlıca onların güvenilir olmaları, yabancı dil bilmeleri, kültür seviyeleri, kılavuzluk yapabilecek coğrafya bilgileri ve diplomasi deneyimleri dikkate alınmış, bazı özel durumlarda ise elçilik görevi haberci (ulak/atlı haberci/koşucu), temsilci, tüccar, tercüman ve komutanlar tarafından yürütülmüştür. Söz konusu bu kişilerden birisi de Ibal-pi-El'dir⁶.

⁴ Mari kenti, Fırat ırmağı üstünde, akarsuyun aşağı doğru Habur suyuyla buluştuğu noktada, bugünkü Suriye-Irak sınırına yakın bir yerde bulunan Tell Hariri yerleşiminde yer almaktadır. Erken Hanedanlık döneminden kalan yazıtlar ve Ebla arşivleri, Mari'nin MÖ. 2600 ile 2300 arasındaki dönemde hatırı sayılır bir siyasal güç olduğunu kanıtlamaktadır. MÖ. 1810-1760 dönemi ise bazı kaynaklarda, Mari arşivlerinden dolayı, "Mari Çağı" olarak tanımlanmaktadır. Mari'nin odak noktasında olmasının en önemli sebeplerinden birisi, stratejik konumu gereği önemli yolların üzerinde bulunması ve bu sebepten dolayı uluslararası ticarete antrepo işlevi görmesiydi. Mari, Hammurabi (MÖ. 1792-1750) tarafından ele geçirilinceye kadar bu önemini korumuştur. Bkz. Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, çev. Soraia Tabatabai (New York: Routledge, 2014), 236; Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) (Cilt I)*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 124-125; 131.

⁵ Jean Bottero ve Marie-Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, çev. Anita Tathier (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 124.

⁶ Kürşat Bardakcı, *Eski Önasya Devletlerinin Diplomatik İlişkilerinde Elçilik Müessesesi (Akadlardan Perslere Kadar)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2021), b.a.

Asker-Elçi Ibal-pi-El

Mari mektuplarına göre Ibal-pi-El⁷, Mari generalidir. Bu mektuplardan anlaşıldığına göre Ibal-pi-El, inatçı, bencil ve geçinilmesi zor bir kişiydi; ancak başarılı bir komutandı⁸. Onun bu karakterinden dolayı, kendisi ile ilgili kralı Zimri-Lim'e⁹ çok sayıda şikâyet geliyordu. Ayrıca metinlerde, Ibal-pi-El ile diğer bir Mari komutanı olan Zimri-Addu arasındaki rekabet de göze çarpmaktadır¹⁰. Bir mektupta da Ibal-pi-El'in kendisine ait özel bir konseyi olduğu ve bu konseyde bulunmayanların talebini geri çevirdiği görülmektedir¹¹. Asker olmasının yanı sıra Mari mektupları Ibal-pi-El'in elçi olarak görev yaptığını da göstermektedir. Ibal-pi-El hem asker hem de Mari'nin Babil elçilerinden birisidir. Ibal-pi-El'in görev yaptığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte, yoğun bir şekilde aktif olduğu tarihler yaklaşık olarak MÖ. 1765-1761 tarihleri arasındadır.

Ibal-pi-El'in Mari kralı Zimri-Lim'in Babil kralı Hammurabi'ye verdiği askeri desteklerde, ordunun başında bulunduğu dair birçok metin vardır. Aslında Hammurabi ile Zimri-Lim arasında Hit şehri konusunda anlaşmazlıklar söz konusuydu. Hit şehri, "ırmak sınava"nın yapıldığı önemli bir dini şehirdi¹². Bu şehir Mari'ye aitti; ancak Hammurabi de bu şehirde hak iddia ediyordu. Yine de iki kral, ortak düşmanları olan Elam'ın tehditkâr tavırları sebebiyle bu sorunun

⁷ Mari mektuplarında bilinen en az dört tane Ibal-pi-El vardır. Bu kişilerden en meşhuru Eşnunna kralı olan Ibal-pi-El'dir. Ancak Mari komutanı Ibal-pi-El ile Eşnunna kralı II. Ibal-pi-El arasında kan bağı ya da siyasi anlamda hiçbir bağlantı yoktur.

⁸ Wolfgang Heimpel, *Letters to the King Mari: A New Translation with Historical Introduction, Notes and Commentary* (Indiana: Eisenbrauns, 2003), 90.

⁹ Zimri-Lim (MÖ. 1775-1761), Mari kralı Yahdun-Lim'in oğludur. Asurlu I. Şamşi-Adad, Yahdun-Lim'e saldırıp Mari'yi kendi topraklarına bağlayıp Mari tahtına küçük oğlu Yasmah-Adad'ı getirince Zimri-Lim, Yamhad'a kaçarak burada sürgün hayatı yaşamaya başlamıştır. I. Şamşi-Adad'ın ölümünün ardından ise Yamhad kralının desteğiyle Yasmah-Adad'ı Mari'den sürerek yeniden Mari tahtını ele geçirmiştir. Zimri-Lim, Babil kralı Hammurabi tarafından tahttan indirilinceye kadar Mari'de hüküm sürmüştür. Bkz. Aaron Burke, *"Walled up to Heaven": The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant* (Indiana: Eisenbrauns, 2008), 95-96; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, 127-128.

¹⁰ Marc Van de Mieroop, *Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017), 27.

¹¹ ARM XXVI/1, 101; Heimpel, *Letters to the King Mari*, 215.

¹² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, 137-138.

üzerinde fazla durmamışlar ve Elam'a karşı birbirleri ile ittifak kurmuşlardır. Buna rağmen iki kral hala birbirlerinden şüphe ediyorlardı. Nitekim Ibal-pi-El'in Zimri-Lim'e gönderdiği mektup, Hammurabi'nin Zimri-Lim'in kendisine karşı harekete geçip geçmeyeceği konusunda şüpheleri olduğunu göstermektedir. Nitekim bu mektupta Hammurabi, Ibal-pi-El'e şüphelerini bildirmekte, Ibal-pi-El ise Hammurabi'nin bu şüphelerini Zimri-Lim'e aktarmaktadır: "*Hammurabi bana (Ibal-pi-El) şöyle söylüyor: 'Benim duyduğum şeyler şunlar: Zimri-Lim'in Idamaras'a gitme niyetinde olduğunu öğrendim. Ama aslında benim üzerime yürümek istiyor!'*"¹³.

Zimri-Lim ve Hammurabi bu tür şüpheleri bir kenara bırakarak ortak düşmanları ve ortak amaçları doğrultusunda dostça ilişkiler kurmuřlardır¹⁴. Özellikle askeri alanda kurulan bu ilişkilerde Mari birlikleri, Babil için çok kıymetliydi ve Hammurabi onların hizmetlerinin karşılığını çok iyi ödemeye çalışıyordu. Öyle ki Mari mektuplarında Hammurabi'nin yüksek rütbeli subaylara tek tek, düşük rütbeli subaylara, askerlere ve sancak taşıyanlara da gruplar halinde verdiği hediyelerin uzun listeleri bulunmaktadır. Böylece Hammurabi, Marililer daha savaşmaya başlamadan onları ödüllendiriyor, onlarla birlikte yemek yiyerek de gelişlerinden duyduğu memnuniyeti ve onlara verdiği değerini gösteriyordu¹⁵. Bir metinde hediye alanlar arasında Ibal-pi-El'in de ismi geçmektedir. Sözü edilen metinde Ibal-pi-El'in diğer Mari yetkililerine göre daha fazla ve daha değerli hediyeler aldığı görölmektedir¹⁶.

Bu hediye listesi Ibal-pi-El'in Hammurabi nezdinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Zimri-Lim ile Hammurabi arasında kurulan dostluk ilişkilerinde de Ibal-pi-El'in önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır. Hammurabi'nin özellikle Elam ve Larsa'ya karşı kazandığı zaferlerde Ibal-pi-El'in katkısı büyüktür¹⁷. Ayrıca hem Zimri-Lim hem de Hammurabi, Ibal-pi-El'e güveniyorlar ve aralarındaki önemli görüşmeleri onun aracılığıyla gerçekleştiriyorlardı. Öyle ki Ibal-pi-El, Hammurabi'nin tasarladığı her şeyi kendisine söylediğini ve kendisine söylenen önemli şeyleri de hemen kralı Zimri-

¹³ ARM II, 21: Dominique Charpin, *Hammurabi of Babylon* (London, New York: I. B. Tauris, 2012), 49.

¹⁴ Jack M. Sasson, "King Hammurabi of Babylon", içinde *Civilizations of the Ancient Near East*, ed., Jack M. Sasson, (New York: Scribner's, 1995), 909.

¹⁵ Van de Mieroop, *Hammurabi*, 24.

¹⁶ ARM XXV, 815; Heimpel, *Letters to the King Mari*, 500.

¹⁷ Van de Mieroop, *Hammurabi*, 22; 34.

Lim'e bildirdiğini belirtmektedir: *"Hammurabi teşebbüs ettiği her işi daima bana (Ibal-pi-El) söyler ve ben onun bulunduğu yere girebilmekteyim. O tasarladığı her şeyi bana bildirir ve kendisinin bana söylediği önemli şeyleri derhal hükümdarıma bildiririm."*¹⁸.

Mari mektuplarında, Ibal-pi-El'in Zimri-Lim ile Hammurabi arasında, Zimri-Lim'in Hammurabi'den asker taleplerinde elçi olarak görevlendirildiğine dair metinler daha fazla bulunmaktadır. Örneğin bir mektupta¹⁹ Zimri-Lim, Ibal-pi-El aracılığıyla Hammurabi'den asker talep etmiş, ancak Hammurabi, Zimri-Lim'i oyalamıştır: *"...Beş gün içinde tam olarak bilgi edineceğiz. Ardından durumu değerlendirip, edindiğimiz bilgilere göre hareket edeceğiz. Durum hakkında tam olarak bilgi sahibi olmadan sana birlik göndermeyeceğim."* Başka bir mektupta²⁰ ise Larsa'nın ilhakının ardından, Mari kralı Zimri-Lim ülkesinin kuzeyindeki askeri tehditlerle başa çıkmak için Ibal-pi-El'e *"Hammurabi'ye nazikçe baskı yapın da kış gelmeden orduyu dağıtsın."* mesajını göndermektedir. Ibal-pi-El ise kralına cevap olarak emri yerine getirdiğini ve Hammurabi'ye *"Artık tanrılar düşmanı yolumuzdan kaldırdı ve soğuk günler yaklaşıyor, kardeşinin hizmetkârlarını yanında tutmaya neden devam ediyorsun? Bana gitme emrini ver ki havalar soğumadan adamlarım eve dönebilsin."* dediğini söylemiş, ancak Hammurabi *"Önümüzdeki beş on gün içinde Eşnunna'nın ne yapmaya niyetli olduğunu görmek istiyorum. Sus. Sus!"* cevabını vererek bu isteği yine reddetmiştir. Aynı şekilde Ibal-pi-El, elçi Yakkim-Addu ile birlikte, Zimri-Lim'in asker talebi ile ilgili olarak birkaç gün süren görüşmelere katılmıştır: *"...Hükümdarımın Yakkim-Addu'yu bildirmekle görevlendirdiği konuları da Hammurabi'ye aktardık. Yakkim-Addu görevini tamamladıktan iki gün sonra tekrar Hammurabi'ye gittik ve Yakkim-Addu ona ne emir vereceğini sordu. Hammurabi cevap verdi: 'Seni göndermek istiyorum. Git!' Hammurabi ona böyle dedi. Ona şöyle cevap verdik: 'Yakkim-Addu'yu yanına birlikleri vermeden mi göndereceksiniz Efendimiz? Hükümdarımıza sürekli 'Subartu diyarına git ve oradaki kralları bizim tarafımıza çek.' diyorsun. İşte Hükümdarımıza sürekli yazdığın şey bu. Şimdi Hükümdarımıza hiç asker göndermiyor musun? Birçok askerimiz olmadan Hükümdarımız nasıl Subartu diyarına gidecek?' Ona böyle cevap verdik..."*²¹.

¹⁸ Hasan Ali Şahin, "Koloni Çağ'ında Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/12 (2002): 70.

¹⁹ ARM II, 23.

²⁰ ARM II, 24.

²¹ Van de Mieroop, *Hammurabi*, 38; 108-109.

Diğer taraftan Ibal-pi-El, Zimri-Lim'in mesajını Ekallatum kralı Işme-Dagan'a ileterek iki kral arasında da elçilik yapmıştır. Ancak burada Ibal-pi-El, kendisine rica edildiği için bu görevi icra etmiştir. Söz konusu mektupta vezir Habdu-Malik, Işme-Dagan'ın temsilcisi Lu-Nanna'ya Zimri-Lim'in mesajını iletmediğini ve bu mesajı Buqaqum ile Ibal-pi-El'den iletmelerini istemektedir. Onlar da bu isteği kabul ederek Ekallatum'da Işme-Dagan'ı görür görmez Zimri-Lim'in sözlerini kendisine bizzat aktarmıřlardır²².

Yaklaşık olarak MÖ. 1761 yılı ile birlikte Ibal-pi-El ile ilgili bilgiler tamamen sonlanmaktadır. Nitekim ortak düşmanları ve ortak amaçları olan Zimri-Lim ve Hammurabi düşmanları tek tek mağlup etmiş; sahne Mari ve Babil'e kalmıştı. Sonunda Hammurabi, MÖ. 1761'de, nasıl ve neden olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, hızlı bir şekilde Mari'ye yönelmiş ve burayı ele geçirmiştir. Bu olayın ardından neler yaşandığına dair belgeler de bulunmamaktadır²³.

SONUÇ

Tarihte hem savaşa hem barışa hizmet eden nadir kişilerden birisi Ibal-pi-El'dir. Ibal-pi-El'in faaliyetleri Mari mektuplarından takip edilebilmektedir. Ibal-pi-El, Mari kralı Zimri-Lim'in Hammurabi'ye verdiği askeri desteklerde komutan olarak savaş sahnesinde yerini almıştır. Mari mektuplarından anlaşıldığına göre Ibal-pi-El, Hammurabi'nin zaferlerinde büyük bir rol oynamıştır. Oynadığı bu büyük rol Hammurabi'nin ona güven duymasını sağlamış; Zimri-Lim'in de ona karşı güveninin artmasına neden olmuştur. Bu da Ibal-pi-El'in Zimri-Lim ile Hammurabi arasında önemli konularda elçi olarak vazifelendirilmesine vesile olmuştur. Ibal-pi-El'in elçi olarak görevlendirilmesinde ona duyulan güven başlıca etkidir. Ayrıca Ibal-pi-El, coğrafyaya hâkim olması ve siyasi deneyimi sebebiyle de önemli konularda elçi olarak vazifelendirilmiştir. Ibal-pi-El, Zimri-Lim ile Hammurabi arasındaki ilişkileri sağlıyor ve Hammurabi ile bilgi alışverişinde bulunuyordu. Ayrıca Zimri-Lim asker taleplerini çoğu zaman Ibal-pi-El aracılığıyla Hammurabi'den istiyordu.

²² ARM XXVI/2, 489, Heimpel, *Letters to the King Mari*, 387-388.

²³ Sasson, *King Hammurabi of Babylon*, 911.

KAYNAKÇA

- ARM II. F. Jean, *Letters diverses*, Paris 1950.
- ARM XXV. H. Limet, *Textes administratifs relatifs aux ménaux*, Paris 1986.
- ARM XXVI/1. J. M. Durand, *Archives épistolaires de Mari I/1*, Paris 1988.
- ARM XXVI/2. D. Charpin vd., *Archives épistolaires de Mari I/2*, Paris 1988.
- Bardakçı, Kürşat. *Eski Önyasya Devletlerinin Diplomatik İlişkilerinde Elçilik Müessesesi (Akadlardan Perslere Kadar)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2021.
- Burke, Aaron. "Walled up to Heaven": *The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant*. Indiana: Eisenbrauns, 2008.
- Bottero, Jean ve Steve, Marie-Joseph. *Evel Zaman İçinde Mezopotamya*, Çeviren Anita Tatlıer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Charpin, Dominique. *Hammurabi of Babylon*. London, New York: I. B. Tauris, 2012.
- Crawford, Harriet. *Sümer ve Sümerler*, Çeviren Nihal Uzan, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Heimpel, Wolfgang. *Letters to the King Mari: A New Translation with Historical Introduction, Notes and Commentary*. Indiana: Eisenbrauns, 2003.
- Kuhr, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) (Cilt I)*, Çeviren Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Liverani, Mario. *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Çeviren Soraia Tabatabai, New York: Routledge, 2014.
- Sasson, Jack M. "King Hammurabi of Babylon". İçinde *Civilizations of the Ancient Near East*, editör Jack M. Sasson, 901-915. New York: Scribner's, New York, 1995.
- Şahin, Hasan Ali. "Koloni Çağ'ında Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/12 (2002): 69-88.
- Sallaberger, Walter ve Schrakamp, Ingo. "Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millennium". İçinde *Arcane III*, editör W. Sallaberger ve I. Schrakamp, 1-135. Turnhout: Brepols Publishers, 2015.
- Van de Mieroop, Marc. *Hammurabi*, Çeviren Bülent O. Doğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 27.02.2022

Kabul Tarihi: 15.04.2022

Article Type: Research article

Submitted: 27.02.2022

Accepted: 15.04.2022

Halid KALAYCI¹

الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات: الدوافع والاحتمالات

ملخص: تسير السياسة الخارجية الأمريكية عبر بناء شبكة متنوعة من التحالفات بغية خلق نوع من الاستقرار والهيمنة الإقليمية، وقد اعتبرت واشنطن التنظيمات الكردية المسيطرة على معظم منطقة شمال شرق سوريا حليفاً مناسباً لتنفيذ مخططاتها. ويتشابك الوجود الأمريكي في تلك المنطقة مع الكثير من الملفات المعقدة، حيث إن هذا الجزء من الأرض السورية يضم معظم الثروات النفطية والزراعية والمائية إضافة لتمتعه بموقع جيواستراتيجي حساس، ومن خلال التواجد الأمريكي في تلك المنطقة فإنها تستطيع فرض رؤيتها في أية مفاوضات مستقبلية مع نظام الأسد والروس واليرانيين، كما يُمكن الضغط على الحليف التركي الذي يُحاول دائماً الخروج من فلك السياسة الأمريكية في ظل تراجع العلاقات الأمريكية التركية على خلفية انعكاسات الأزمة السورية. وهكذا فإن هذه الدراسة ستعمل على تحليل أهداف الدور الأمريكي العلنية والخفية في سوريا ومنطقة شرق الفرات، ومحاولة إظهار خلفيات التصارع الدولي بين الروس والأمريكان، والعمل على استقصاء بعضٍ من الملامح المستقبلية للأوضاع التي ستؤول إليها منطقة شرق الفرات، والتي تضم مزيجاً متنوعاً من القوى المحلية والإقليمية والدولية، مما يجعل المنطقة عبارة عن قنبلة موقوتة شديدة الانفجار تحتاج شرارة صغيرة لكي تنفجر، وإن جميع تلك القوى تدرك جيداً أن الطرف الذي سيكسب السيطرة والنفوذ في سوريا سيكون له دور أساسي في رسم خارطة المسارات الرئيسية للطاقة وشكل منطقة الشرق الأوسط بأكملها.

الكلمات المفتاحية: الأزمة السورية، الولايات المتحدة الأمريكية، منطقة شرق الفرات، إيران، الأكراد.

FIRAT'IN DOĞU BÖLGESİNDE AMERIKAN VARLIĞI: MOTİVASYONLAR VE OLASILIKLAR

Öz: Amerika Birleşik Devletleri (ABD) dış politikası bir tür bölgesel istikrar ve egemenlik yaratmak isteği ile farklı ittifak ağları oluşturmak şeklinde yürüyor. Washington Suriye'nin Kuzeydoğu bölgesini kontrol altında tutulan Kürt örgütlerini kendi planlarını gerçekleştirmek için uygun bir müttefik olarak görüyor. Suriye'nin bu bölgenin petrol, tarım ve su zenginlikleri içermesinin yanı sıra jeostratejik önemi de sahip olması gibi sebeplerle ABD'nin, Kuzeydoğu bölgesindeki varlığı birtakım karmaşık konularla da iç

¹ Dr., University of Aleppo, shoodshood77@gmail.com [ORCID !\[\]\(cec2b83c91f4d3bba5feceba466b9679_img.jpg\) https://orcid.org/0000-0002-5190-6772](https://orcid.org/0000-0002-5190-6772)

içe geçmiş bulunuyor. ABD'nin bölgedeki varlığını sürdürmek suretiyle rejimle Ruslarla ve İranlılarla geleceğe yönelik bütün görüşmelerde kendi görüşünü dayatma gücüne sahip bulunduğu gibi Suriye krizinin yansımalarıyla gerileyen ABD Türk ilişkileri ortamında ABD politikalarından dışarı çıkmadan müttefikleri olan Türkiye'yi de baskı altında tutabiliyor. Bu çalışma, ABD'nin Suriye'de ve Fırat'ın Doğu bölgesinde oynamakta olduğu rolün hedeflerini analiz etmeyi, Amerika ile Rusya arasındaki uluslararası mücadelenin arka planını ortaya çıkarmayı ve bölgenin her an patlamaya hazır olup sadece küçük bir kıvılcım bekler hale sokmuş olan bir saatli bomba haline getiren çeşitli yerel bölgesel ve uluslararası güçlerin karışımını barındıran Fırat'ın doğusunun gelecek için vaat ettiği birtakım özellikleri araştırmayı amaçlamaktadır. Bütün güçler, Suriye'de etki ve kontrolü eline geçiren tarafın, hem başlıca enerji yollarının haritasının hem de tüm Orta Doğu Bölgesi'nin şeklinin çizilmesinde en önemli role sahip olacağını son derece farkındadırlar.

Anahtar Kelimeler: Suriye krizi, ABD, Fırat'ın Doğu bölgesi, İran, Kurtler.

مقدمة

شهد العالم العربي العديد من التغيرات والتحولات السياسية التي شكلت تحدياً مفاجئاً للولايات المتحدة الأمريكية، وأربكت حساباتها باعتبار أن سقوط تلك الأنظمة الموالية لها يُشكل تهديداً على هيمنتها في منطقة الشرق الأوسط، وبشكل عام فقد اتسم السلوك الأمريكي تجاه تلك التحولات بالتفاوت المرتبط بعاملين أساسيين هما الحفاظ على أمن إسرائيل وأمن الطاقة ومساراتها. فكانت حسابات واشنطن في التعامل مع الصراع السوري بشكل مدروس ودقيق انطلاقاً من أن سوريا دولة مجاورة لإسرائيل وتتميز بموقع جيوسياسي هام وترتبط بتحالفات مغايرة للسياسات الغربية. واعتمدت الإدارة الأمريكية في سوريا على استراتيجيتين أساسيتين هما " استراتيجية دفع النظام الانهيار من الداخل" و" استراتيجية الاعتماد على الحلفاء". وقد استغلت التنظيمات العسكرية الكردية ذريعة ظهور تنظيم داعش في الأراضي السورية وانسحاب قوات النظام من عدة مناطق، فبسطت سيطرتها بدعم أمريكي على مساحات واسعة من محافظات الحسكة والرقعة ودير الزور، حيث لا يمكن إخفاء نواياها الطامحة لتأسيس إقليم مستقل عن طريق إيجاد تواصل جغرافي بين منطقة شرق الفرات ومنطقة عفرين ذات الغالبية الكردية، ومن ثم السعي لكسب منفذ على البحر المتوسط، حيث أن قوات سوريا الديمقراطية تعيش عصرها الذهبي عبر كسبها ثقة ودعم أقوى دولة في العالم. إلا أن تلك الاتهامات والنوايا هي محل نفي الإدارة الذاتية التي تؤكد أن المكوّن الكردي هو جزء من مكونات الشعب السوري الطامح فقط للاعتراف بحقوقه وثقافته. ويؤكد الكثير من المختصين بأن لدى واشنطن أيضاً نوايا لتحويل سوريا إلى كيانات مقسّمة على أساس عرقي طائفي تنفيذاً لمشروع الشرق الأوسط الكبير المبني على أساس "الفوضى الخلاقة". وبسبب الارتباطات الدولية لسوريا وموقعها في النظام الإقليمي سعت واشنطن لإدارة الأزمة السورية دون المضي في حلها أو التورط بعمليات عسكرية مباشرة غير مضمونة النتائج والتكاليف. إلا أنه لا يُمكن الإنكار بأن سوريا تعيش حالة من صراع الاستراتيجيات وتشابك المصالح الإقليمية والدولية الأمر الذي يستلزم توافق معظم الفاعلين بغية الوصول لحل سياسي حقيقي مقبول لدى جميع الأطراف.

ومن خلال تتبعنا خارطة توزيع النفوذ والسيطرة التي كانت سائدة في سوريا قبل عام 2018 نجد أن النفوذ الأمريكي كان يتوزع بين منطقتين أساسيتين، الأولى تقع في الجنوب السوري والتي كانت تحت سيطرة قوات المعارضة السورية بقيادة وتوجيهات "غرفة عمليات الموك" المدعومة أمريكياً، والمنطقة الثانية واقعة في شرق وشمال سوريا تحت سيطرة قوات سوريا الديمقراطية. حيث تدور الإشكالية حول معرفة الأسباب التي دفعت الإدارة الأمريكية للتخلي عن حلفائها في الجنوب السوري المجاور لإسرائيل واستمرت بدعم الحليف المتواجد في شرق الفرات، وهل يتعلق الأمر بالخلفية الدينية العرقية للقوات المسيطرة على المنطقة أم بأهمية المنطقة ذاتها. ويؤثر التواجد الأمريكي في منطقة شرق الفرات تساؤلات عن الدور الذي تلعبه هناك خصوصاً أن تلك المنطقة مُحاطة بقوى معادية لتطلعات الانفصاليين الأكراد وللوجود الأمريكي، بالإضافة إلى أن غالبية سكان المنطقة من المكوّن العرقي العربي الراض لسيطرة الأقلية الكردية. ومن التساؤلات الفرعية المثارة عن الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات:

- هل العلاقة بين واشنطن وقوات "قسد" علاقة استراتيجية أم علاقة شراكة مرحلية؟
- هل من الممكن وقوع تصادم إقليمي أو دولي في تلك المنطقة سواءً بشكل مباشر أو عن طريق الوكلاء؟
- ما هي أسباب الانسحاب الأمريكي من بعض المناطق الواقعة شرق الفرات والتي كانت روسيا تحلم بموطن قدم لها هناك؟
- لماذا تتجنّب واشنطن التصادم العسكري مع القوات المنافسة لها في شمال وشرق سوريا؟
- هل يوجد إرادة دولية خفية لتقسيم سوريا وإنشاء إقليم كردي كما هو الوضع عليه في العراق؟

وعليه، فإن هذه الدراسة تهدف إلى الإجابة عن التساؤلات السابقة ومحاولة تحديد ضحايا الدور الأمريكي في منطقة شرق الفرات، وفهم تعقيدات المشهد هناك من جوانب عدة تتعلق بتحليل أهمية تلك المنطقة الاستراتيجية والوجود الأمريكي فيها، في ظل التزامح الميداني للقوى الإقليمية والدولية وذلك ضمن حسابات الربح والخسارة، والتطرق لقرار الانسحاب الأمريكي من سوريا وتداعياته وأسباب التراجع عنه. وذلك عبر اتباع المنهج التحليلي التاريخي بغية تحليل أبعاد وتحولات التمركز الأمريكي في شرق الفرات ومراقبة تداعيات ذلك التمركز، ومن ثم سنحاول استقراء السيناريوهات المستقبلية للوجود الأمريكي وعرض التحديات التي تعترض ذلك الوجود، لنخلص إلى بعض النتائج والتوقعات المحتملة التي تُغي هذا البحث.

أولاً: الموقف الأمريكي من الصراع السوري

بقي الموقف الأمريكي مثار جدل مستمر وتوقعات مختلفة لما اتسمت به السياسة الأمريكية تجاه الأحداث في سوريا من تقلّب وغموض في معظم الأحيان، وظل الموقف يُراوح في مكانه عبر تشجيع مسار الحل السياسي والتهديد بإجراءات إضافية مالم ينقذ النظام إصلاحات سياسية حقيقية وبرضخ للضغوط الخارجية. وتنتظر واشنطن للنظام والمعارضة باعتبارهما خصمان لا يُمكن الوثوق بهما، فحاولت تغيير التحالفات السائدة في المنطقة من خلال إضعاف نظام الأسد واستمرار سياسة الاستنزاف الداخلي لجميع الأطراف

المتصارعة وإضعاف الدور السوري في المنظومة الإقليمية، وهذا من شأنه إعادة تشكيل موازين القوى الإقليمية وتقوية الموقف التفاوضي الأمريكي أمام طهران. ويبدو أن واشنطن تجنّبت منذ البداية خوض حرب ضد قوات النظام السوري أو توجيه ضربة عسكرية له، وذلك تفادياً لتكلفتها الباهظة المحتملة، ودفع النظام وحلفائه لمزيد من التورط في سفك الدم السوري، الأمر الذي يؤدي لنقمة الشعب السوري تجاه طهران وخلق حالة من العداء ضد الشيعة في العالم العربي بأكمله، وإن تغيرت نظرة شعوب المنطقة تجاه إيران واعتبارها العدو الأول بدلاً من إسرائيل يُعتبر تغييراً جيوسياسياً في المنطقة وإضعافاً للنفوذ الإيراني، وبحول دون ظهور تحالفات أوسع لها على الساحة الإقليمية²، حيث إن طهران تطمح لاستكمال تشكيل منطقة نفوذ لها ممتدة من غرب أفغانستان حتى ساحل المتوسط، وهذا الأمر بطبيعة الحال سيكون له تداعيات دولية واسعة في تمهيد الأرضية لنشوء تحالف إيراني روسي صيني³. وباعتبار أن سوريا تُشكّل تهديداً للاستراتيجية الأمريكية ومصالحها الأمنية في منطقة الشرق الأوسط ونظراً للخصوصية التي تتميز بها الأوضاع في سوريا، فقد أرادت واشنطن تغيير النظام السوري وتوجهاته، عبر استراتيجية مختلفة عما جرى عليه في إسقاط نظام القذافي في ليبيا، فاتبعت الإدارة الأمريكية "استراتيجية الانهيار من الداخل"، والتي تقوم على استخدام وسائل التصعيد التدريجي للعقوبات وزيادة الضغط السياسي ومنح دور أساسي للدول الإقليمية مثل تركيا ودعم المعارضة السورية بما يحقق نوعاً من توازن القوى، وتلك الوسائل بطبيعة الحال تعد أقل خطراً من الخيارات غير الأمانة في حال اللجوء للخيار العسكري لإسقاط النظام⁴. ولاشك أن هناك اعتبارات عديدة تقف وراء ذلك المسار الذي سار عليه الموقف الأمريكي تجاه الأحداث في سوريا:

"الاعتبار الأول: هناك خصوصية للموقع الجيوسياسي الذي تتمتع به سوريا وارتباطها بمحاوَر وشبكة علاقات مناهضة للمخططات الأمريكية المرسومة في المنطقة، مما قد يجعل المصالح الأمريكية المتواجدة في لبنان والعراق واليمن والخليج عرضة لهجمات انتقامية محتملة في حال توجيه ضربة عسكرية أمريكية موجعة ضد النظام السوري. الاعتبار الثاني: إن للموقف الإسرائيلي وزناً كبيراً داخل أروقة البيت الأبيض، ومن خلال قراءة الموقف الإسرائيلي نجد أن تل أبيب كانت تُفضّل عدم تغيير النظام بالطرق السلمية، وتعمل بشكل خفي على تغذية الصراع واستمراره بين الأطراف السورية ودفع المفاوضات فيها نحو حالة من العقم السياسي، الأمر الذي من شأنه إضعاف "محور المقاومة" وفقدانه أوراق القوة التي كان يمتلكها قبل نشوب الأزمة. الاعتبار الثالث: يعتقد غالبية الأمريكيين أن التدخل في أفغانستان والعراق كان قراراً خاطئاً وأنه يجب الانكفاء عن التدخل المباشر في الأزمات واتباع مبدأ الحوار مع الفاعلين في المجتمع الدولي وتسليم جزء من الأعباء للدول الإقليمية الصديقة والقادرة على تحمل المسؤولية⁵."

² العاصي، آثار، رؤية مختلفة لموقف الولايات المتحدة تجاه الثورة السورية، زمان الوصل، 2013، المزيد من المعلومات انظر:

<https://www.zamanalwsl.net/news/35599.html> (الدخول: 14.11.2020)

³ علي، آزاد وآخرون، خلفيات الثورة، (المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت)، 2013، ص 476

⁴ السيد، حازم، الانتفاضة السورية خارج السياق داخل التاريخ، (فلسطين: دار حنطة للدراسات والنشر، 2014)، ص 65

⁵ باكير، علي حسن، حقيقة الموقف الأمريكي من الثورة السورية، (مجلة البيان، العدد 312، 8 يونيو 2013) موجود على الرابط:

<http://www.albainah.com/index.aspx?function=Item&i3> (الدخول: 14.11.2020)

ونعتقد أن النظام السوري نجح بالمانورة واللعب على عامل الوقت وتدويل الأزمة وجعلها أزمة إقليمية دولية، خصوصاً في ظل عدم وجود بديل للأسد ضمن المعارضة السورية التي بقيت منقسمة سياسياً وعسكرياً والتي لم تستطع كسب ثقة واشنطن بعد تنامي المجموعات المتطرفة ضمن صفوفها والتي تتبنى أيديولوجيات لا تتوافق مع توجهات الإدارة الأمريكية. وقد وجد الروس والإيرانيون في تراخي الموقف الأمريكي وانكفائه عن الأزمة السورية فرصة مناسبة للتدخل العسكري المباشر من أجل القضاء على المعارضة وبسط سيطرتهم وتثبيت حليفهم الاستراتيجي. كما أن النظام السوري كان يُدرك جيداً حقيقة التهديدات الأمريكية الرامية لاستخدام القوة تجاهه في حال استمراره بالحل الأمني أو عند استخدامه السلاح الكيماوي ضد معارضيه، حتى أن الضربة العسكرية التي وجهها الرئيس الأمريكي ترامب ضد قوات النظام عقب استخدامه أسلحة كيميائية في مدينة خان شيخون بإدلب، كانت محدودة للغاية وعبارة عن مقطع من أفلام هوليوود الدعائية التي تتناسب مع شخصية ترامب. فالضربة لم تقلب الموازين ولم تفرض معادلات جديدة على الأرض واستمر النظام باستهداف المدنيين بكافة الأنواع والأسلحة. وفي هذا الجانب يوجد الكثير من علامات الاستفهام التي تدور حول حقيقة النوايا الأمريكية تجاه المنطقة، حيث إنها عمدت إلى توجيه ضربة عسكرية قاصمة للنظام العراقي السابق لمجرد اتهامه بامتلاك أسلحة دمار شامل⁶، لكنها امتنعت عن مجرد ردع النظام السوري الذي يمتلك أسلحة كيميائية ويقوم باستخدامها ضد المدنيين، فتلك المفارقات تؤكد أنه لا يوجد مبادئ أخلاقية للسياسة الأمريكية، والقوانين يتم تفصيلها وتفسيرها حسب كل حالة. ويرى جانب من الساسة الأمريكيين أن النجاح في إسقاط النظام السوري سيؤدي لمكاسب استراتيجية لواشنطن تتمثل في إمكانية فرض تسوية سلام مع تل أبيب وفق الشروط الإسرائيلية، وفقدان روسيا حليفها الوحيد في العالم العربي وزعزعة وجودها في المنطقة، كما سيكون من الصعب على إيران الاستمرار في صمودها أمام الضغوط الأمريكية المتزايدة في حال خروج سوريا من الحلف المناهض للمشاريع الأمريكية في المنطقة⁷، مما يؤدي من حيث النتيجة إلى تعزيز هيمنة الولايات المتحدة الأمريكية على منطقة الشرق الأوسط بأكملها.

ثانياً: أهمية منطقة شرق الفرات:

تتمتع منطقة شرق الفرات بموقع استراتيجي مهم لجميع الأطراف المحلية والدولية إلا أنها مُحاطة بقوات معادية أو على خلاف جوهري مع القوات المسيطرة على تلك المنطقة، فمن الجهة الشمالية ينتشر الجيش التركي والقوات السورية المتحالفة معه، ومن الجهة الجنوبية والغربية تتواجد قوات النظام السوري وحلفائه الروس والإيرانيين، وتنتشر القوات العراقية والحشد الشيعي من الجهة الشرقية، ولا يوجد سوى منفذ ضيق يصلها بإقليم كردستان العراق، وذلك يشير إلى أن المنطقة تعد مغلقة حسب المعايير العسكرية والجغرافية. و باعتبار أنه لا يمكن فصل السياسة عن الاقتصاد، يبرز صراع بين الدول صاحبة القرار في منطقة شرق الفرات والقوات المحيطة بها على بسط سيطرتها على موقع ومقدرات تلك المنطقة. وبعد أن تمّ القضاء على "تنظيم داعش" باتت قوات "قسد" وحلفائها الأمريكيان يُسيطرون على مساحة تُقدَّر بثلاث مساحات سوريا تقريباً، تلك المساحة تضم أهم موارد سوريا من المياه والزراعة والطاقة

⁶ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Cilt3: 2001-2012). İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 22.

⁷ عبدالقادر، رامي، توازن القوى الدولية وأثره على الأزمة السورية، رسالة ماجستير، جامعة الأقصى، فلسطين، 2015، ص 122

وتعد الأغنى اقتصادياً بالمقارنة مع بقية المناطق، وقد كان النظام السوري قبل الأزمة يتكتم عن إظهار أية معلومات تتعلق بكميات الإنتاج والتصدير من النفط والغاز في سوريا، ولكن توجد تقارير استقصائية تقدر إنتاج سورية من النفط خلال عام 2010 بحوالي 400 ألف برميل يومياً، واحتياطي يقدر 2.5 مليار برميل، ويوجد في منطقة شرق الفرات 90% من الثروة النفطية و 45% من إنتاج الغاز⁸. وتعد حقول: العمر، التنك، الجفرة، كونيكو، الورد، الرصين من أهم حقول النفط والغاز المنتشرة في دير الزور الرقة، ومن أهم الحقول المنتشرة في محافظة الحسكة: حقول الشدادي، الجبسة، الهول، السويدية كما يوجد في منطقة الرميلان مصفاة نفط تعمل بكامل طاقتها الإنتاجية، وجميع تلك الحقول تقع تحت سيطرة القوات الأمريكية والقوات الكردية⁹. ومن حيث المصادر المائية والزراعية فإن المنطقة تؤمن 64% من حاجة سوريا من القمح المروي و 38% من القمح البعلي، و 63% من إنتاج القطن في سوريا، كما تحتوي المنطقة على أهم الخزانات والسدود المائية في سوريا (سد الطبقة، تشرين، البعث) والتي تؤمن كميات كبيرة من حاجة سوريا من الماء والطاقة الكهربائية¹⁰.

ولابد من الإشارة إلى أن منطقة شرق الفرات قد شهدت عمليات تهجير و تغيير ديمغرافي عديدة وبأهداف مختلفة سواء من قبل النظام السوري أو تنظيم داعش أو القوات الكردية. حيث إن نسبة سكان شرق الفرات كانت تقدر بحدود 20% من مجموع سكان سوريا البالغ 25 مليون نسمة، وإن المكوّن العربي يعد من أكبر المكونات الاجتماعية بنسبة 100% في دير الزور، و 90% في الرقة، و 75% في الحسكة، والسكان شرق الفرات عبارة عن خليط من العرب والكرد وأقليات أخرى أرمنية وتركمانية وأشورية¹¹، وذلك التنوع العرقي الديني الكبير الذي تتميز به منطقة شرق الفرات خصوصاً وسوريا عموماً يُمكن أن يكون حافز مهم لزيادة قوة الدولة وتطورها¹²، إلا أن تبعات الحرب السورية ألفت بظلالها على المكونات الاجتماعية السورية بمزيد من الانقسام والتناحر الذي سيُشكّل عائقاً في الوصول لحل سياسي حقيقي للصراع السوري ومن تلك الأرقام والإحصاءات نستنتج مدى أهمية تلك المنطقة في دعم الاقتصاد السوري والإسهام في تأمين المحاصيل الاستراتيجية لتحقيق الأمن الغذائي للسوريين، وهذا ما يوصلنا إلى حقيقة مفادها أن مستقبل سوريا مرتبط ارتباطاً وثيقاً بمنطقة شرق الفرات، كما أنه لا يمكن أن تستمر تلك المنطقة بشكل مستقل دون تأمين منفذ بحري يتم من خلاله تصدير فائض الثروات المنتجة فيها، فجميع الأقاليم السورية تعتمد على بعضها البعض بشكل متكامل.

ثالثاً: أهداف الدور الأمريكي في منطقة شرق الفرات:

⁸ "الثروات الموجودة في مناطق سيطرة الأكراد شرق سوريا"، BBC عربي، 8 أكتوبر 2019 عبر الرابط <https://www.bbc.com/arabic/middleeast-46693867> (الدخول: 14.11.2020).

⁹ اليوسف، عائشة، جغرافية الوطن العربي في آسيا، مديرية الكتب والمطبوعات، حلب، 2016، ص 215.

¹⁰ الحاج، تيم وآخرين، الأمريكيون حجر عثرة.. عين روسيا على شرق الفرات، جريدة عنب بلدي، 2019.

¹¹ <https://www.enaballadi.net/archives/381297> (الدخول: 14.11.2020).

¹² فاندام، نيقولاس، الصراع على السلطة في سوريا: الطائفية والأقلية والعشائرية في السياسة، مكتبة مدبولي للنشر، القاهرة، 1995، ص 16.

¹² أبو فراس، عبد القادر، خارطة توزع الأثنيات في سوريا، المجلة الأفريقية للعلوم السياسية، القاهرة، 2011.

http://www.bchaib.net/mas/index.php?option=com_content&view

أرسلت الولايات المتحدة الأمريكية الآلاف من جنودها لدعم قوات قسد في محاربة داعش، وبعد إعلان القضاء على التنظيم غيّرت الإدارة الأمريكية من تصريحاتها بأن قواتها ستبقى في سورية لحين التوصل لتسوية شاملة للصراع وتقويض النفوذ الإيراني المتنامي في سوريا. ويبدو أن واشنطن كانت محظوظة جداً وبشكل مخطط له في اختيار المكان المناسب لها في سوريا، حيث أن تواجد القوات الأمريكية في شمال وشرق الفرات يقف وراءه أسباب وغايات عديدة:

1- مكافحة التنظيمات "الإرهابية": يتبنى قسم من الأمريكيين فكرة مفادها أن قرار الانسحاب من العراق في عام 2011 لم يكن يضمن عدم عودة التنظيمات الجهادية إلى المنطقة، وقد أسهم ذلك القرار في تهيئة الأرضية المناسبة لنشوء تنظيم داعش في وقت لاحق، حيث تجد العناصر المتشددة في مناطق النزاع وحالة الفراغ الأمني بيئة ملائمة لممارسة أعمالها، والتي توجّه أحياناً لضرب المصالح الأمريكية المتواجدة في المنطقة. ومن الطبيعي أنه في حالة غياب الاستقرار في بنية الأنظمة السياسية للدولة، كان لا بدّ من اعتماد واشنطن على شركاء محليين في محاربة تلك التنظيمات الإرهابية¹³، وكانت القوات الكردية قد لفتت انتباه واشنطن على أنها حليف مناسب يُمكن أن يُعتمد عليه خلال معركة عين عرب (كوباني) التي جرت في عام 2015. لكن القوات الأمريكية تجنّبت لعب دور مباشر في مواجهة تنظيم الدولة، واقتصرت الدور الأمريكي في دعم القوات الكردية على عمليات التدريب والتخطيط والدعم الجوي واللوجستي والتدخل العسكري عند الضرورة القصوى¹⁴. كما حدث في عملية القضاء على زعيم تنظيم "داعش" في ادلب والتي أنجزها جنود أمريكيان في الغالب. وفي هذا السياق لا بدّ من الإشارة إلى الطريقة المعتمدة في السياسة الأمريكية في العراق وسوريا التي تقوم على دعم جهة معينة على حساب فئات أخرى، الأمر الذي يؤدي لتفكيك النسيج الاجتماعي وإيقاظ الأحقاد المذهبية العرقية المقيتة¹⁵، فمن خلال ذلك المنهج استطاعت واشنطن زعزعة استقرار العراق قبل وبعد احتلاله، و الآن تقوم واشنطن بتطبيق نفس الطريقة في سوريا لكن مع تغيّر الوكلاء على الأرض¹⁶.

2- تقويض أنشطة إيران: تخطط إيران لتأمين ممر يصلها بساحل المتوسط عبر العراق وسوريا، ويشمل هذا الممر طريق بري تجاري يُنقل من خلاله البضائع والحجاج الإيرانيين إلى سوريا¹⁷، بالإضافة إلى إنشاء المشروع الإسلامي للطاقة والذي

¹³ Muharrem Ekşi, "The Syrian Crisis As a Proxy War And The Return of The Realist Great Power Politics", ANKASAM, October 2017, 1(2), 106-129, p112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/391797> (Accessed on 16.11.2020)

¹⁴ "الانسحاب الأمريكي من سوريا: الأسباب والسياقات والتداعيات"، (مركز الجزيرة للدراسات، 26.02.2018) موجود على الرابط <https://studies.aljazeera.net/ar/article/621> (الدخول: 14.11.2020)

¹⁵ Emin Salihi, Irak Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci, İstanbul: Kaknus Yayınları, 2017, s17.

¹⁶ Samantha Power. A Problem from Hell: America and the Age of Genocide. (New York: Harper Perennial, 2007).

¹⁷ "انسحاب الولايات المتحدة من سوريا"، (جسور للدراسات، تقرير تحليلي، تشرين الثاني 2019) موجود على الموقع <https://jusoor.co/details> تاريخ الدخول 20.03.2021

يتم من خلاله نقل النفط والغاز الإيراني إلى سوريا ومن ثم إلى أوروبا بدلاً من المرور من مضيق هرمز وقناة السويس¹⁸، كما تهدف طهران لتثبيت وجودها العسكري في سوريا عبر إنشاء العديد من القواعد العسكرية، ونقل الأسلحة المتطورة إليها لدعم ميليشياتها الشيعية التي تقاوم في سوريا. ومن المسلم به أن الوجود الأمريكي في شمال شرق سوريا سيقف عائقاً أمام طهران لاستكمال مشاريعها الثلاثة (مشروع الطاقة، الطريق البري، الهلال الشيعي)، وستكون تلك المشاريع بين فكي الكماشة الأمريكية نتيجة التواجد العسكري في منطقتي شرق الفرات ومنطقة التنف في الجنوب السوري. إلا أنه استناداً إلى مقدرات القوة الناعمة والصلابة التي تمتلكها إيران و القدرة على التأثير في منطقة الشرق الأوسط فإن مشاريعها ومخططاتها قد تلقى فرصاً كبيرة من النجاح¹⁹.

3- ضمان الأمن الإقليمي: الجميع يُدرك أن الصراع السوري أدى لاختلال التوازن والاستقرار الذي كان سائداً قبل عام 2011، وقد وجدت الإدارة الأمريكية ضرورة عودتها إلى المنطقة بصورة مباشرة لضمان إعادة الاستقرار إلى بنية النظام الإقليمي وإحداث نوع من التوازن العسكري بين القوى المنخرطة في الصراع السوري خاصة الوجود العسكري الروسي²⁰، وممارسة مزيد من الضغوط من أجل التأثير على مجرى العملية السياسية. حيث أن واشنطن تريد المحافظة على التقارب النسبي في موازين القوى بين الرياعي الإقليمي (إيران، تركيا، السعودية، مصر) ومنع أي إخلال بالموازن الاستراتيجي والتفوق النوعي المفروض لصالح إسرائيل في المنطقة، باعتبار أن حماية الأمن الإسرائيلي من الخطر الإيراني المتزايد في سوريا يُشكل ضرورة قصوى لدى الإدارة الأمريكية.

4- عامل النفط: بالرغم من أن الإنتاج والاحتياطي السوري من الطاقة ليست كبيرة إلا أن القوات الأمريكية مهتمة جداً بالنفط والغاز السوري، حيث إن البترول يعدّ أحد أهم مرتكزات السياسة الأمريكية للهيمنة على منطقة الشرق الأوسط ومستعدة للمجازفة من أجله²¹، و تُشكل الحركة الأمانة للطاقة ومساراتها خطأً أحمرّاً للإدارة الأمريكية وأحد الأولويات التي لا يُمكن لأي طرف المساس بها، وخير مثال على ذلك أنه عندما اقترحت مجموعات إيرانية وروسية من حقل كونيكو الموجود بالقرب من دير الزور قام سلاح الجو الأمريكي على الفور بقصفهم وتدمير معظم القوات المهاجمة بدون أي تردد، وكانت تلك رسالة واضحة من واشنطن بمنع تحرك أي قوة في منطقة شرق الفرات إلا بضوء أخضر أمريكي. فمن المرجح أن تبقى القوات الأمريكية في المناطق النفطية على أقل تقدير لمنع وقوع تلك الأمانن الحيوية في قبضة النظام وحلفائه الروس والإيرانيين أو في يد تنظيم داعش في حال تمكنه من استعادة تنظيم صفوفه من جديد. وفيما يتبقى من

¹⁸ Halil İbrahim Yılmaz, "Ortadoğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD'nin Ortadoğu Politikasının Ekonomik Nedenleri", *TESAM Dergisi*, Ocak - January 2016. 3 (1). s.111.

¹⁹ Fatih Muslu, "Suriye İç Savaşında Esed'in Rolü, Geleceği ve Konumu", *SETA Analiz*, Sayı: 236, (Haziran 2018).

²⁰ "الاستراتيجية الأمريكية الجديدة في سوريا: انسحاب أم مزيد من الحضور؟"، (المركز العربي للبحوث والدراسات)، 11 أبريل 2018

<http://www.acrseg.org/40690> (الدخول:14.11.2020)

²¹ Muhsin Baran, "ABD'nin Ortadoğu'daki Ekonomik ve Askeri Güvenikleştirmeleri: 1945-1980 Arası Dönem", *Uygulamalı Ekonomi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1),2019, s. 61.

منطقة شرق الفرات ستكون تحت سيطرة قوات الإدارة الذاتية مع إعطاء دور أكبر للقوات العربية المتواجدة في تلك المنطقة.

ويبدو واضحاً أن للوجود الأمريكي في شرق الفرات نوايا خفية غير معلنة تتمثل في منح تل أبيب والرياض مزايا وتسهيلات تُمكن الحشد المناهض لأنقرة من خدمة مصالحها واستراتيجيتها وتعزيز تواجدتها في تلك المنطقة الملاصقة للحدود التركية والمهددة لأمنها القومي، وابتزاز أنقرة والمساومة معها حول قضايا أخرى في ظل التوتر المستمر للعلاقات بين الطرفين²².

رابعاً: التصارع الإقليمي والدولي على منطقة شرق الفرات:

تجتمع في منطقة شرق الفرات خيوط اللعبة المتشابكة حول الملف السوري، فالمنطقة هي محط أنظار جميع القوى الإقليمية والدولية الفاعلة على الأرض السورية، وكما أسلفنا فإن هذه المنطقة غنيّة بثرواتها الباطنية والزراعية وامتداد للحدود العراقية والتركية، فتلك المميزات تُمكنها من التحكم بمستقبل الملف السوري وكانت عاملاً أساسياً في دفع قوى عدة لمحاولة كسب موطن قدم ونفوذ داخلها أو على أطرافها يؤهلها للعب دور يُمكن من خلاله الوصول لبعض المكاسب ويُجنّبها بعض الخسائر، ومن تلك القوى والأطراف نذكر:

- القوى المتواجدة تحت المظلة الأمريكية: يوجد ضمن شرق الفرات مجموعة مستشارين من فرنسا والإمارات والسعودية لتقديم الدعم المادي واللوجستي والاستخباراتي لقوات "فسد"، وهي بذلك تستطيع تحقيق غايات عدة، فمن جهة تتمكن تلك القوى من تهديد النفوذ الإيراني، وقطع الطريق على استكمال تنفيذ الهلال الشيعي الذي اقتراب الانتهاء منه²³، ومن جهة أخرى تستطيع تلك القوى ابتزاز تركيا بالورقة الكردية وتهديد نفوذها وأمنها القومي في الوقت الذي تشاء، حيث تعدُّ هذه الورقة أداة مهمة بيد واشنطن وحلفائها لتحقيق مصالحهم الاستراتيجية في المنطقة²⁴.

- النظام السوري وحلفائه الروس والإيرانيين: تعد شرق الفرات منطقة ذات مساحة واسعة يمكن أن تسهم في تعزيز مواقف النظام السياسية والعسكرية وإمكانية الوصول لهدفه باستعادة كامل التراب السوري، وهذا يمنح موسكو فرصة للتحكم بمستقبل المسألة السورية وصفقات إعادة الاعمار، كما يمنح طهران إمكانية تأمين مشاريعها الاستراتيجية المخطط لها في مجالات الطاقة والنقل وحملات المدّ الشيعي.

وفي هذا السياق نشير الى أن العلاقة بين موسكو وطهران يمكن وصفها "تحالف الاضداد" أو "زواج المصلحة" الذي يُحتمل الشقاق فيه بأية لحظة نظراً لوجود خلافات جوهرية بين الدولتين في مسائل عدة ومن بينها موضوع مستقبل سوريا. فمن الناحية السياسية

²² حسين، منصور، من دير الزور إلى الحسكة. تنافس محمود بين الرياض وأنقرة، المصدر: المُدن، 14.07.2020، موجود على الرابط: <https://bit.ly/3gCyeps> تاريخ الدخول 29.04.2021

²³ العلو، شامسا، الديناميكيات الجديدة للصراعات في سوريا: قراءة في تحالفات ما بعد الإرهاب، (مركز عمران للدراسات الاستراتيجية)، 01.06.2019، تاريخ الدخول 29.04.2021 <https://www.omrandirasat.org>

²⁴ Entessar Hersh, Kurdish Politics in the Middle East; Michael M. Gunter, "The Turkish-Kurdish Peace Process Stalled in Neutral," *Insight Turkey*, 2014.

ترغب طهران بسيطرة الميليشيات الطائفية على مفاصل الحكم والمؤسسات في سوريا بصورة مشابهة لما هو الحال عليه في العراق، أما الروس فيفضلون وجود حكم قوي يسيطر على جميع أجهزة الدولة وليس حكم ميليشيات²⁵. ومن الناحية الاقتصادية ترفض موسكو وصول الغاز الإيراني المنافس لها إلى ساحل البحر المتوسط ومن ثم نقله إلى البرّ الأوربي، وهو المشروع الذي تطمح طهران لإنشائه عبر سوريا.

تركيا: تعرضت تركيا لهجمات من تنظيم داعش والانفصاليين الأكراد، ومحاولات إيرانية روسية متواصلة للحد من نفوذها، في حين ماتزال واشنطن مستمرة بتقديم الدعم الكبير لخصوم تركيا الانفصاليين دون مراعاة لمخاوفها الأمنية²⁶. حيث إن تحركات المقاتلين الأكراد ومحاولاتهم تأسيس كيان انفصالي شرق الفرات، واتخاذهم إجراءات لتغيير الديمغرافية السائدة ضد المكونات العربية والتركمانية تُعدّ ظاهرة لا يمكن إنكارها من قبل أي متابع لشؤون المنطقة²⁷، وبعبارة أخرى فإن المخاوف التركية من التحركات الكردية في سوريا تقوم على اعتبارات مشروعة وفي محلّها والتي تتعلق بالانعكاسات المحتملة على الجنوب التركي المتصل والمتجانس مع الشمال السوري جغرافياً وعرقياً، والخشية التركية من إقامة حزام سياسي يفصلها عن العالم العربي وتضييق خياراتها الاستراتيجية هناك، والخوف من تأمين قاعدة عمليات مستقبلية لحزب PKK انطلاقاً من المناطق الكردية في سوريا، وتحويلها لساحات تدريب وتهريب سلاح نحو الداخل التركي. والقوات الكردية من جانبها تُنكر جميع تلك الاتهامات المسندة إليها حيث إنها تعتبر نفسها جزءاً من مكونات الشعب السوري وإحدى الأقليات التي تُطالب بحقوق المواطنة والمساواة مع كافة أطراف الشعب السوري.

وفي وقت سابق أطلقت القوات التركية عمليات عسكرية عدة في الشمال السوري مستغلةً ضعف الموقف الأمريكي هناك، حيث مثلت تلك العمليات تعبيراً واضحاً عن نفاذ صبر صنّاع القرار التركي حيال استراتيجية واشنطن المتقلّبة في سوريا وشرق الفرات، والتي أدت لوصول نيران الصراع السوري الى الداخل التركي، فوجدت تركيا نفسها مهددة بترسُّح مشكلات استراتيجية مُحدقة بها جزءاً تطورات الأحداث السورية دون أي بوادر للحل أو إمكانية حسم الصراع لصالح أحد الأطراف²⁸. وكانت العمليات العسكرية التركية في الشمال السوري مُكلفة ومُعقّدة وأدخلت العلاقات التركية الأمريكية ضمن مسارات ضيّقة ومواقف حرجة²⁹، خصوصاً عملية "نبع السلام" التي وضعت القوات التركية والأمريكية وجهاً لوجه في شمال شرق سوريا وأجبرتها على الخيار بين الحليف الاستراتيجي الفعال في حلف الناتو وبين القوات الكردية التي كانت لها دور فعال أيضاً في قتال تنظيم داعش. لكن واشنطن حاولت مسك العصا من المنتصف،

²⁵ "التوتر الروسي الأمريكي في شرق الفرات: الأسباب والاحتمالات"، مركز الامارات للسياسات، 5 شباط 2020.

<https://epc.ae/ar/topic/russia-us-tension-in-eastern-euphrates-causes-and-trajectories-1>

(الدخول: 14.11.2020)

²⁶ عثمان، محمود، تحولات المشهد السوري بعد التفاهات التركية الأمريكية الروسية، وكالة الأناضول، استنبول، 30.10.2019.

<https://www.aa.com.tr>

²⁷ Asli Aydintasbas, "A new Gaza: Turkey's border policy in northern Syria," *European Council on Foreign Relations*, May 28, 2020.

²⁸ أبو رشيد، أسامة، التدخل العسكري التركي في سورية: حصاد الفشل الأمريكي، (المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات)، تقييم حالة، الدوحة، تشرين الأول 2016، ص 1

²⁹ For background, see Burak Kadercan, "Making Sense of Turkey's Syria Strategy: A 'Turkish Tragedy' in the Making," *War on the Rocks*, August 4, 2017.

فلم تتخلَّ عن حليفها الكردي بشكل كُليّ وبنفس الوقت منحت أنقرة ضوء أخضر في منطقة نبع السلام على أمل أن تقوم بجعلها منطقة آمنة بهدف إعادة قسم كبير من اللاجئين والقضاء على بقايا تنظيم "داعش" والاحطار الإرهابية القادمة من شرق الفرات حسب وصف المسؤولين الأتراك³⁰، إلا أن الإدارة الذاتية وبعض الجهات الحقوقية شككت بالمزاعم التركية واعتبرت أن المنطقة خالية من الإرهاب وأكدت بأن السلطات التركية اتبعت أساليب غير قانونية في إجبار آلاف اللاجئين وعائلات ليس لها ارتباط بالمنطقة للعودة إلى منطقة نبع السلام³¹. ومما يجب التنويه إليه هو أن الخطوات التركية في سوريا تتمتع بمجال محدود من الحرية والاستقلالية، فعندما تحاول تركيا الاستقلال في سياساتها لا بد أن تعود وتنخرط ضمن دوائر السياسة الغربية والأمريكية³²، وتحاول تركيا بين الحين والآخر إرسال رسائل إلى الغرب مفادها أنها مازال دولة فاعلة في الناتو وإن علاقاتها مع موسكو تكتيكية ولن تتحول إلى علاقة استراتيجية.

خامساً: التنافس الروسي الأمريكي في منطقة شرق الفرات:

من خلال تتبع الأحداث الدائرة في شرق الفرات نجد أن موسكو تسعى وبشكل متواصل من أجل تهديد وجود القوات الأمريكية المنتشرة بالقرب من الحقل النفطية وزعزعة استقرارها والعمل على منع عودة تلك القوات إلى النقاط التي كانت قد انسحبت منها بغية تحقيق انسحابها الكامل من الأراضي السورية. ومن جهتها تسعى واشنطن للوصول إلى توافق كردي حقيقي يُؤمّن تعديل الإدارة الكردية للمنطقة وتوسيعها لتشمل تمثيل العنصر العربي فيها بما يحقق الرضا الشعبي واستقرار الأوضاع الأمنية، الأمر الذي من شأنه ترسيخ

الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات ورفض الوجود الروسي الذي لا يستند على قاعدة شعبية مؤيدة له.

وفي الواقع يوجد حوادث واحتكاكات متفرقة ومستمرة بين القوات الأمريكية والروسية أو بين وكلاهما خصوصاً في مدينة القامشلي وريف الحسكة، مثل حادثة جرح أربعة جنود أمريكيين بالقرب من مدينة المالكية نتيجة تصادم بين عربات عسكرية روسية أمريكية أو حادثة مقتل اللواء الروسي "فيتشلاف غلادكيخ"، وفي أحيان أخرى هناك حوادث لإطلاق صواريخ على القواعد الأمريكية المتواجدة هناك. وإن مثل تلك الحوادث أصبحت ضمن مشهد بات يتكرر بشكل شبه يومي، وقد رجحت بعض المصادر الإعلامية إمكانية وقوع حرب غير معلنة بين الطرفين الروسي والأمريكي عن طريق حلفائهما ووكلائهما في شرق وشمال الفرات في ظل عدم التوصل إلى حل نهائي للصراع السوري. ولا بد من التأكيد على أن التنافس الروسي الأمريكي في سوريا وشرق الفرات لم يأت عن عبث أو من أجل كسر شوكة الطرف الآخر وإنما له دوافع وأسباب تتعلق بموقع المنطقة المهم لجميع الأطراف المتنافسة واشتراكها مع الحدود العراقية

³⁰ Ibrahim Kalin, Twitter post, 4:32 AM, October 7, 2019.

³¹ Human Rights Watch, "Turkey: Syrians Being Deported to Danger," October 24, 2019; Amnesty International, Sent to a War Zone: Turkey's Illegal Deportations of Syrian Refugees, October 2019.

³² Kürşad Turan, Türk Dış Politikasında Değişimler: Bir Değişim mi, Geçici Bir İlgi mi?, *Akademik Bakış Dergisi*, 6(1), 2012, s.83.

التركية، وإن تثبيت وجود روسيا في تلك المنطقة يُمكنها من ترسيخ نفوذها ومنع محاصرتها من الدول الداعمة للغرب، وإمكانية المناورة خارج حدودها لتكون سوريا بمثابة جبهة متقدمة للدفاع عن مصالحها في حال وقوع أي خطر محتمل، وإن مسألة تغيير النظام السوري تعني خسارة روسيا حليف مهم ووحيد في الشرق الأوسط³³. كما أن موسكو تريد أن تجعل من سوريا سوقاً لتجربة وترويج السلاح الروسي باعتباره المنافس الأقوى للسلاح الأمريكي في البلدان النامية. وتخشى موسكو من السيطرة الأمريكية الكاملة على شرقي سوريا التي تنتشر فيها قواعدها العسكرية مما يعني احتمالية تنفيذ المشروع الخليجي للطاقة المدعوم أمريكياً والذي يُؤمّن وصول الغاز والنفط الخليجي إلى أوروبا عبر سوريا وتركيا، وإن هذا المشروع المنافس يُخفف من اعتماد الدول الاوروبية على الغاز الروسي ويُنوّع مصادر حصولها على الطاقة مما يُشكّل ضربة قوية للاقتصاد الروسي المعتمد على تصدير الطاقة إلى أوروبا³⁴، وذلك بطبيعة الحال يُضعف النفوذ الروسي على المستوى الإقليمي والعالمي. وكان ترامب الرئيس الأمريكي السابق قد أعلن بوقت سابق عن قرار مفاجئ بالانسحاب من شمال شرقي سوريا، حيث كان يطمح لتحقيق غايات عديدة تتمثل بتلبية بعض من المطالب التركية في تلك المنطقة وتصحيح العلاقات مع هذا الحليف الاستراتيجي، وتخفيض الوجود العسكري الأمريكي في الخارج تطبيقاً لمبدأ "أمريكا أولاً"، كما أنه كان يهدف لإحداث شرخ في العلاقات التركية الروسية نتيجة الاختلاف المحتمل فيما بينها حول الإرث الأمريكي في المناطق المنسحبة منها، ولا ننسى الغايات المادية المستقرة في فكر الرئيس الأمريكي المتعلقة بابتزاز دول الخليج جزاء هذا القرار بغية جني المزيد من الأموال والاستفادة منها في الانتخابات الأمريكية وتحميل الخليج الخائف من الخطر الإيراني ملف إعادة إعمار سوريا بدلاً من أمريكا.

وقد وضع قرار الانسحاب الساسة الأمريكيين في موقف صعب وشكّل موجة اعتراضات واستقالات في البنطاغون والكونغرس، حيث استقال وزير الدفاع "جيمس ماتيس" وكذلك "بريت ماكغورك" المبعوث الدولي لمحاربة داعش الذي وصف القرار بأنه عبارة عن هدية مُجزية لكل من روسيا وإيران³⁵، إلا أن ترامب تجاهل أهمية تلك الاستقالات ووصفهما بأنّ "أحدهما لا أعرفه والآخر فصله ترامب"³⁶. ولاقى قرار الانسحاب صدمة مفاجئة لدى قوات سوريا الديمقراطية التي شعرت في الخذلان الأمريكي المتكرر تجاه القضية الكردية و دعت لتقديم دعم دولي أوسع لمحاربة الإرهاب المستمر في سوريا³⁷. وكانت وزارة الدفاع الروسية قد اعتبرت أن دخولها إلى تلك المنطقة يعد من أهم إنجازاتها في سوريا، ذلك أنها استطاعت الدخول لمناطق كانت مُحَرمة عليها سابقاً. وهناك اعتقاد أمريكي سائد بوجود دوافع كامنة للتمدد الروسي في شرق وشمال سوريا والاقتراب أكثر فأكثر من ثروات إقليم كردستان العراق ومدّ أنابيب لنقل نفط الإقليم إلى ميناء اللاذقية بدلاً من ضخه ضمن الأنابيب المارة عبر الأراضي التركية، وكذلك تأمين السيطرة الكاملة على الطريق التجاري M4 مع العراق والذي يصل إلى الساحل السوري الواقع تحت الإدارة الروسية. وبعد التحركات الروسية المفاجئة في شرق

³³ العوضي، حسني، السياسة الخارجية الروسية تجاه الشرق الأوسط (2011-2016)، (مركز بيروت لدراسات الشرق الأوسط)، بيروت، ص 45

³⁴ إسمايل، خالد، قراءة في المشهد السوري، صحيفة بلادي، العراق، العدد 23، 29 نيسان 2012.

³⁵ "بريت ماكغورك المبعوث الأمريكي لمواجهة داعش يهاجم ترامب"، وكالة RT، تاريخ 07.10.2019، تاريخ الدخول: 01.03.2021

<https://arabic.rt.com/world/1049889>

³⁶ "رّد ترامب على استقالة ماكغورك و ماتيس"، الجزيرة نت، 23.12.2018، تاريخ الدخول 24.2.2021.

[/https://www.aljazeera.net/news/politics/2018/12/23](https://www.aljazeera.net/news/politics/2018/12/23)

³⁷ "الإدارة الذاتية تُصدر بياناً عاجلاً بعد إعلان واشنطن انسحاب قواتها من شمال وشرق سوريا"، وكالة سيوتنك عربي، 20.12.2018، goo.gl/Ea2bEH.

تاريخ الدخول 01.03.2021

الفرات شعر البنتاغون بمدى خطورة قرار الانسحاب وتهديد نفوذهم هناك، مما دفعه لمحاولة ترسيم حدود مناطق نفوذ الأطراف وحصرها بمناطق محددة³⁸، ولكن القوات الروسية وحلفائها تحاول جاهدة الوصول لمعبر "سيمالكا" الحدودي مع إقليم كردستان للتحكم بالإمدادات القادمة منه المغذية لمنطقة شرق وشمال سوريا.

و من أوجه المنافسة بين الروس والأمريكان رعاية واشنطن بشكل مباشر لجولة حوارات ومفاوضات بين الأحزاب الكردية المنضوية والمستقلة في مناطق الإدارة الذاتية وبين المجلس الوطني الكردي الذي هو أحد الأطراف المشكّلة للائتلاف السوري المعارض، وفي تاريخ 25 حزيران 2020 تم التوصل وبضمانة أمريكية لاتفاق كردي لتقاسم الحصص السياسية التي ستمثل المكوّن الكردي في منطقة شرق الفرات بنسبة 40% لكل من المجلس الوطني الكردي و 40% لأحزاب الوحدة الوطنية الكردية و 20% للأحزاب غير المنضوية تحت هذين التيارين³⁹. ومن جانب آخر ويتاريخ 7 آب 2020 أبرمت شركة نفط أمريكية عقداً مع الإدارة الذاتية لإعادة تأهيل واستخراج وتسويق النفط في منطقة شرق الفرات، وهو الأمر الذي لاقى رفض كل من تركيا وروسيا وإيران واعتبروه مصادرة غير قانونية كونه مبرم مع تشكيل غير قانوني (قسد) على حد وصفها. لكن وفي وقت سابق كانت قد أبرمت أيضاً شركات روسية مع النظام السوري عقوداً للتنقيب عن النفط والغاز في مناطق محددة من شرق الفرات الأمر الذي يضع الروس في مواجهة مباشرة مع الأمريكان في حال تمّ البدء بتنفيذ تلك العقود.

وفي هذا السياق يظهر دور النظام السوري الخفيّ عبر جهاز استخباراته وبعض العناصر المؤيدة له في إثارة احتجاجات العشرات العربية وطلب بعض الوجهاء المحليين المرتبطين بتلك الاستخبارات من النظام والروس التدخل لدعمهم ضد الأمريكان وقوات الإدارة الذاتية⁴⁰، ويبدو أن مثل هذه الحوادث توتّي ثمارها بالفعل في إحداث انقسامات شعبية مثلما حصل في حادثة اغتيال "مطشّر الهفل" أحد أبرز شيوخ قبيلة "العكيدات" في دير الزور وخرجت على إثر الحادثة مظاهرات شعبية ضخمة ضد قوات قسد باعتبارها المسؤولة عن حفظ الأمن هناك، وكان قسمٌ من تلك القبيلة المنتشرة في محافظات دير الزور والحسكة والرققة قد أعلن عن تأسيس مجموعة مسلحة موالية لإيران بغية تنظيم المقاومة الشعبية ضد الأمريكيين وحلفائهم، واتّهمت بقصف القوات الأمريكية المتواجدة قرب حقل كونيكو للغاز.

ويبدو أن مثل تلك الخطوات والإجراءات تضع روسيا في موقف محرج مع واشنطن وقوات "قسد"، فهي غير مستعدة للتورط معهم في مواجهة مفتوحة ولا يمكن أن تدعم تلك الخطوات، ذلك أن أي صراع بين قوات النظام وقوات "قسد" سيُقابل بدعم واشنطن

³⁸ "مصدر مقرب من قسد يكشف عن خطة أمريكية جديدة شمال في سوريا. اكتفاء بالمراقبة الجوية"، القدس العربي، 28 كانون الثاني 2020.

<https://www.alquds.co.uk> تاريخ الدخول 11.04.2021

³⁹ ملاً رشيد، بدر، "المظلة الكردية المفقودة في سورية.. بين التناحر على السلطة والاتفاقات الهشة"، مركز عمران

لدراسات الاستراتيجية، 20.03.2019 <https://www.omrandirasat.org> تاريخ الدخول 20.04.2021

⁴⁰ الظاهر، جوزيف، الطائفية ونظام الأسد في سوريا، مجلة الثورة الدائمة، العدد 4، آذار 2013، بغداد، ص 68.

لحلفائها دون أن تكون موسكو قادرة على تقديم الدعم لحليفها، وستضطر للعب دور المراقب على الأغلب، فالروس يُدركون تماماً مدى ضعفهم العسكري وعدم تمكّهم من تأمين غطاء جوي في منطقة شمال شرق سوريا المسيطر عليها جواً من قبل الأمريكيين، والنظام لا يمكنه دعم العناصر القبلية الموالية له سوى بأسلحة خفيفة أو متوسطة والتي لا يُمكن أن تؤثر على موازين القوى الساندة في تلك المنطقة.

وباعتقادنا أن موسكو تتبع إضافةً إلى التحركات الميدانية مجموعة من التكتيكات والأدوات المتنوعة لمواجهة الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات، فهي من جانب تحاول تشجيع الحوار بين النظام والإدارة الذاتية وكسب دور الوسيط بين الطرفين، و إبراز نفسها على أنها القادرة على حل الأزمات من أجل الوصول لحل توافقي حول إدارة المنطقة، ومن جانب آخر تسعى موسكو عبر عملائها لتعرض العشائر العربية ضد الوجود الأمريكي من خلال اللعب على الورقة الكردية وتأجيج النزعة العرقية، ومحاولة تشكيل كتائب عسكرية موالية لها من العشائر العربية المنتشرة في منطقة شرق الفرات، ويبدو أن مثل تلك التشكيلات والأدوار تمثل ضغطاً وتهديداً للقوات الأمريكية وحالة الاستقرار في مناطق الإدارة الذاتية، وإن الجهة التي تتمكن من كسب العشائر وتجنيد أبنائها لصالحها ستكون قادرة تأمين استقرار المنطقة وبقيائها فيها لأطول فترة ممكنة.

سادساً: السيناريوهات المحتملة للوجود الأمريكي في منطقة شرقي الفرات:

لاشك أن انطلاق الثورة السورية كان حدثاً مفاجئاً لأجهزة المخابرات الإقليمية والدولية، إلا أن مجرى الأحداث على الساحة السورية أصبح بدون أدنى شك يسير وفقاً للتوجهات والمخططات التي رسمتها القوى الخارجية، فتنظيم "داعش" الذي كان يُسيطر في مراحل سابقة على مساحات شاسعة من محافظات الرقة ودير الزور والحسكة أصبح خلال فترة وجيزة عبارة عن مجموعات صغيرة ملاحقة في عمق الصحراء. والقوات الكردية التي كانت تُعد طرفاً ثانوياً ضمن أطراف الصراع السوري أصبحت قوة رئيسية مسيطرة على منطقة مهمة في خارطة سوريا الميدانية. واستناداً للمؤشرات الواقعية والعسكرية المتوافرة في منطقة شمال شرق سوريا سوف نُقدّم عرضاً لأهم السيناريوهات المتوقعة لمستقبل الوجود الأمريكي في تلك المنطقة:

-السيناريو الأول: احتمال وقوع تصادم مباشر بين الروس والأمريكان، نتيجة الاحتكاكات اليومية المتكررة والتداخلات الكبيرة بين مناطق نفوذ الطرفين، في ظل تناقض الدوافع والاستراتيجيات والأهداف، حيث تريد موسكو التفرد بالملف السوري والاستمرار في دعم الأسد الحليف الوحيد المتبقي لها في المنطقة أملاً بالسيطرة الكاملة على كامل الأراضي السورية⁴¹، وتعتقد روسيا أن الوجود العسكري الأمريكي وإقرار قانون "قيصر" دفع بالملف السوري لمزيد من التعقيد وضيق فرص الوصول للحل السياسي وأنه لا بدّ من رحيل تلك القوات.

41 Ilan Goldenberg-Julie Smith, "U.S.-Russia Competition in the Middle East Is Back", *Foreign Policy*, 7 March 2017, (Accessed on 09.12.2020). <http://foreignpolicy.com/2017/03/07/u-s-russia-competition-in-the-middle-east-is-back/>.

ونعتقد أن هذا السيناريو مستبعد ومُحاط بمخاطر كبيرة، وأن موسكو وواشنطن تدركان جيداً أن أي نزاع بينهما سوف لن يكون في صالح أحد، ومن خلال مشاهدتنا لمصير الخلافات بين القوات الروسية والأمريكية في منطقة القامشلي وريف الحسكة والتي غالباً ما تكون فقط عبارة عن عراك واشتباكات بالأيدي، لذلك فإنه أبعد ما يمكن توقعه وقوع اشتباكات عسكرية بين وكلاء الطرفين⁴²، فحرب الوكالة أقل تكلفة من الصراع المباشر ويمكن من خلالها استنزاف قدرات الخصم وإرهاقه والوصول للأهداف المخطط لها.

-السيناريو الثاني: الانسحاب الكامل: توجد تيارات سياسية أمريكية تدعو بشكل دائم لانسحاب القوات الأمريكية من سوريا، باعتبار أن بقاء قواتها هنالك لا يصب ضمن المصلحة الأمريكية العليا، وأنه من الممكن الابتعاد عن التدخل العسكري الخارجي عبر إشراك الدول الإقليمية الحليفة أو دول الخليج الغنيّة بأن تكون أكثر فاعلية بالملف السوري عسكرياً ومادياً بهدف المحافظة على استقرار النظام الإقليمي ومواجهة النفوذ الإيراني المتعاظم في المنطقة.

ويبدو لنا أن فكرة الانسحاب الكامل أو الانسحاب المفاجئ غير المنظم أمراً مستبعداً لدى صناع القرار الأمريكي، وكلفته ستكون مرتفعة جداً ولها تبعات خطيرة على الدور الأمريكي في منطقة الشرق الأوسط بأكملها، ومهزّ ثقة الحلفاء بواشنطن وبصورتها في المنطقة. حيث إن منطقة شرق الفرات غنيّة بالثروات التي يمكن للإدارة الأمريكية استغلالها كورقة ضغط في مواجهة الروس ومسامتهم في ملفات إقليمية ودولية أخرى، فالنظام السوري وروسيا بحاجة ماسّة لثروات تلك المنطقة من أجل تحقيق الاستقرار وإعادة الإعمار، كما يميز الوجود الأمريكي في منطقتي شرق الفرات و التنف بموقع استراتيجي حسّاس نتيجة اتصالها مع الحدود الأردنية العراقية التركية والتي يُمكن لواشنطن من خلاله إعاقة إنشاء الممر البري الإيراني الذي يصل طهران بساحل المتوسط وحليفها حزب الله، وتدرك واشنطن أن تركيا لا يُمكنها الانتشار في كامل مساحة شرق الفرات، مما يُفسح المجال لانتشار القوات الإيرانية والروسية في تلك المنطقة⁴³.

ويعتقد البعض أن هناك دلالات وتداعيات أوسع للانسحاب الأمريكي عبر رفع معنويات العشائر العربية الراضية لسيطرة الأقلية الكردية على مناطقها نتيجة الممارسات القمعية تجاهها وتهجير الكثير من أبنائها، مما يعني احتمال نشوب حرب أهلية وأفعال انتقامية بعد عملية الانسحاب. كما أن قرار الانسحاب يعطي رسائل للدول الخليجية بأن واشنطن قد تتخلى عنهم في أية لحظة، لذلك يجب عليهم أن يدفعوا ثمن وجود القوات الأمريكية في المنطقة وحمائهم من المدّ الشيوعي. أما تركيا فستكون الدولة الراححة من خلال إضعاف قوات "قسد" وإنهاء حلم إنشاء إقليم حكم ذاتي في شرق الفرات وسيُعزز دورها في تحديد مستقبل الصراع السوري⁴⁴، ولكنها من جانب آخر ستكون مطالبة بالخروج من كامل الشمال السوري باعتبارها القوة الأجنبية الوحيدة المتواجدة في سوريا بدون موافقة نظام الأسد⁴⁵.

⁴² "إطلاق نار بلا إصابات: الولايات المتحدة وروسيا تتحاربان في سوريا"، روسيا اليوم، 27 يناير 2020

⁴³ أبو دياب، طارق، الانسحاب الأمريكي من سوريا: الأبعاد والمسارات، المعهد المصري للدراسات، تقارير، 4 يناير 2019

⁴⁴ Dion Nissenbaum, 'In Shift, Trump Orders U.S. Troops Out of Syria', The Wall Street Journal, 19 December, <https://on.wsj.com/2SWy3sL> (accessed 1 March 2021)

⁴⁵ الانسحاب الأمريكي من سوريا: الأسباب والسياقات والتداعيات، مركز الجزيرة للدراسات، مرجع سابق

-السيناريو الثالث: الانسحاب الجزئي: ويتضمن هذا السيناريو زيادة تقليص حجم القوات الأمريكية والإبقاء على مستشارين عسكريين حول الأبار النفطية فقط، فمن غير المرجح مغادرة القوات الأمريكية أماكن تواجد النفط والغاز في دير الزور والحسكة إلا إذا حدث توافق وتنسيق مع الروس مقابل دفع الثمن واحترام مصالح واشنطن هناك. ومن قراءة التاريخ نجد أن الكثير من الأزمات السابقة بين الطرفين تمّ تجاوزها بالتوافق والحوار، فالخلافات الجارية بين الطرفين هي محاولة في الوصول لأكبر مكاسب ممكنة في حال تمّ الجلوس حول طاولة المفاوضات السورية⁴⁶. ونعتقد أنه في المستقبل القريب ستستمر الأوضاع السائدة والاحتكاكات المتكررة بين الروس والأمريكان إلى أن يحصل توافق، فقوات الطرفين لديها خبرة في تجنّب التوتر والتصعيد وفي أحيان أخرى يوجد تعاون وتنسيق بينهما، بمعنى أن الاتفاقات الروسية التركية الأمريكية ستلعب دوراً أساسياً في تحديد ملامح المشهد الميداني وتفصيلات الحل السياسي في سوريا. ولكننا من حيث النتيجة نعود ونؤكد بأن المشهد في تلك المنطقة سيبقى يسير بطريق ضيق وبتغيرات حذرة ودقيقة وبمستقبل يصعب فيه تخمين ما ستؤول إليه الأوضاع، نتيجة تعدد القوى المحلية والإقليمية والدولية الفاعلة في تلك المنطقة المهمة.

الخلاصة:

وهكذا رأينا أنه بالرغم من القدرة الأمريكية على حل الصراع السوري إلا أنها بقيت بعيدة عنه وعملت على إدارة الأزمة دون توافر أي نية حقيقية تجاه الحل، ودفعت لإبقاء المواجهات العسكرية بين الأطراف المتنازعة وخلق نوع من التوازن في معادلات القوة بينهم بغية استنزاف قدراتهم لأبعد الحدود، مما يُمكن واشنطن من فرض التنازلات على جميع القوى المتنافسة وفقاً للرؤية الأمريكية وإنهاك طرفي الصراع في سوريا، الأمر الذي يصب في المصلحة الإسرائيلية باعتبار أن جميع المتحاربين هم أعداء لإسرائيل. ومن خلال التواجد الأمريكي في منطقة شرق الفرات ذات الأهمية المتعددة الجوانب استطاعت واشنطن وبشكل مدروس حماية مصالحها الاستراتيجية والوصول لوضع يُمكن وصفه "بتهديد الخصوم وابتزاز الحلفاء"، فجميع المشاريع الإيرانية الدينية والاقتصادية هي تحت رحمة القرار الأمريكي، ولا يمكن لموسكو إحراز أي تقدم في الملف السوري ومستقبل العملية السياسية إلا بتوافق أمريكي، فالمجال الجوي في منطقة شرق الفرات هو خط أحمر أمريكي لا يمكن لأحد تجاوزه بالإضافة إلى أن القوات المسيطرة على الأرض والسكان المدنيين يرفضون أي تواجد لروسيا المهمة بارتكاب جرائم حرب في سوريا وأنها طرف لا يُمكن الوثوق بعهوده، كما أنه لا يوجد لها إسهامات ملموسة في مجال الدعم الإنساني للمناطق التي تسيطر عليها. ولو نظرنا لحجم الدعم المادي والعسكري المقدم من أمريكا وحلفائها الخليجيين إلى القوات المسيطرة على منطقة شمال شرق سوريا فيمكننا أن نُرجح استمرارية المخطط الانفصالي وبخطوات متسارعة بالرغم من الانسحاب الأمريكي المحدود من بعض النقاط العسكرية، فالمنطقة التي يُمكن وصفها بمنطقة "لعب الكبار" مازال تتعرض لتجاذبات وصراعات دولية وإقليمية مستمرة.

ويبدو أن واشنطن لن تتخلى عن حلفائها على الأرض في شرق الفرات إلا أنها ستعمل على تحجيم العنصر الكردي ورفع تمثيل العنصر العربي إدارياً وعسكرياً⁴⁷، احتراماً لمطالب تركيا وهواجسها الأمنية، ذلك أن واشنطن تدرك أهمية الموقع الجيوستراتيجي المهم الذي

⁴⁶ صلال، حيدر، "التنافس الروسي- الأمريكي في سوريا، مجلة العلوم والسياسية والقانون الصادرة عن المركز الديمقراطي العربي، العدد 3، برلين 2017.
⁴⁷ "تشكيل فصيل عربي تحت قيادة القوات الأمريكية شمال شرق سوريا"، STEP NEWS، 22.04.2020، تاريخ الدخول 01.03.2021.

تتمتع به تركيا وكونها حليف صاحب ثقة ووزن في النظام الإقليمي والعالم الإسلامي، وهذه استراتيجية بعيدة المدى لدى البيت الأبيض ولا تتغير مع أي رئيس أمريكي سواء كان ترامب أم بايدن، فالتعامل مع دولة بحجم تركيا أفضل من التعامل مع جماعة تسيطر على منطقة شبه مغلقة، ويبدو أن واشنطن تتعامل مع خصومها ومنافسها حسب ما يُناسبه، فتارة تستخدم قوتها الناعمة وتارة أخرى تستخدم قوتها الخشنة. وباعتقادنا أنه يوجد الكثير من المعوقات الجغرافية والإدارية والسكانية التي تقف عائقاً أمام نجاح المشروع الانفصالي، حيث تتميز المناطق التي تسيطر عليها الجماعات الكردية بأغلبية عربية وترتفع فيها الحساسيات العرقية، ويدرك الانفصاليون جيداً أنه يُنظر إليهم "كمليشيات تحت الطلب" أو حلفاء مؤقتون لواشنطن، والمناطق التي يتواجدون فيها تقع بين مثلث العراق سوريا تركيا وهذه الدول لن تتعامل مع الإقليم المصطنع بأية إيجابية، خصوصاً أنه يحتاج لمنافذ بحرية أو برية تنتقل عبرها تجارته بحرية دون أية قيود، فالإقليم الذي لا يملك منافذ خارجية مصيره الفشل ورهين توجهات الدول المجاورة. لكن وفي حال توافر الإرادة الدولية نحو تقسيم سوريا والسير بها لما هو عليه الحال في العراق، فإن احتمالات إنشاء كيان كردي مُستقل تكون قد اقتربت بشكل كبير. وفي هذا السياق تعتبر تركيا أن الأسد ليس له أي دور في مستقبل البلاد، إلا أنها تحافظ على خطوط اتصال مع النظام السوري عبر الأجهزة الاستخباراتية، وذلك بغية الوصول لحل دائم ومنع تفرّد الإدارة الكردية بتحديد مستقبل العملية السياسية التي من الممكن أن تُفضي لحل يأخذ البلاد نحو التقسيم أو الشكل الفدرالي للحكم. الأمر الذي ترفضه تركيا حيث تنظر لقوات سوريا الديمقراطية على أنها الخطر الإرهابي الأكبر نظراً للصلة الوثيقة التي تجمعها مع حزب العمال الكردستاني. فالإدارة التركية مستعدة أن تعمل كل ما في وسعها أو تتخذ خطوات أحادية الجانب في سبيل الحفاظ على أمنها القومي.

والآن بالرغم من الهدوء النسبي الذي تعيشه منطقة شرق الفرات إلا أن هناك أطرافاً عدة تنتظر على حدودها وتراقب حدوث تغيرات في الموقف الأمريكي لا سيما مع استلام الإدارة الجديدة للبيت الأبيض. ويُعتقد بأن المنطقة مُقبلة على إبرام مساومة غالية الثمن تضمن احترام مصالح القوى المتنافسة، حيث تسعى واشنطن عبر آلية العقوبات والضغط السياسي من أجل إبرام اتفاق مع الروس لإزاحة الأسد عن السلطة وتمير دستور يضمن حكماً ذاتياً لمنطقة شرق الفرات وتقسيم سوريا إلى كيانات متناحرة خدمةً للمصالح الأمريكية الإسرائيلية. فالانسحاب الأمريكي لا يكون بالتصريحات والتغريدات على التوتير وإنما بإنزال العلم الأمريكي من على أسطح القواعد الأمريكية وإخلائها بالكامل. والاستنتاج الأخير الذي نريد تأكيده هو أنّ ما آلت إليه سوريا من حالة دمار وانقسام وإضعاف دورها الإقليمي كان يتنسيق مباشر أو غير مباشر من الإدارة الأمريكية.

المصادر والمراجع

-أبو رشيد، أسامة، التدخل العسكري التركي في سورية: حصاد الفشل الأمريكي، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، تقييم حالة، الدوحة، تشرين الأول 2016

- أبو دياب، طارق، الانسحاب الأمريكي من سوريا: الأبعاد والمسارات، المعهد المصري للدراسات، تقارير، 4 يناير 2019. eipss-eg.org
- أبو فراس، عبد القادر، خارطة توزع الإثنيات في سوريا، المجلة الأفريقية للعلوم السياسية، القاهرة، 2011، http://www.bchaib.net/mas/index.php?option=com_content&view
- إسماعيل، خالد، قراءة في المشهد السوري، صحيفة بلادي، العراق، العدد 23، 29 نيسان 2012
- العاصي، آثار، رؤية مختلفة لموقف الولايات المتحدة تجاه الثورة السورية، زمان الوصل، 2013، الرابط: <https://www.zamanalwsl.net/news/35599.html>
- باكير، علي حسن، حقيقة الموقف الأمريكي من الثورة السورية، مجلة البيان، العدد 312، 8 يونيو 2013 الرابط: <http://www.albainah.com/index.aspx?function=Item&i3>
- "بريت ماكفورك المبعوث الأمريكي لمواجهة داعش مهاجم ترامب"، وكالة RT، تاريخ 07.10.2019، تاريخ الدخول: 01.03.2021 <https://arabic.rt.com/world/1049889>
- "تشكيل فصيل عربي تحت قيادة القوات الأمريكية شمال شرق سوريا"، وكالة ستيب، 22.04.2020، <https://bit.ly/3djxzav>
- حسين، منصور، من دير الزور إلى الحسكة.. تنافس محمود بين الرياض وأنقرا، المصدر: المدن، 14.07.2020، موجود على الرابط: <https://bit.ly/3gCyeps> تاريخ الدخول 29.04.2021
- علي، آزاد وآخرون، خلفيات الثورة، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، 2013
- "الإدارة الذاتية تُصدر بياناً عاجلاً بعد اعلان واشنطن انسحاب قواتها من شمال وشرق سوريا"، وكالة سبوتنك عربي، 20.12.2018، goo.gl/Ea2bEH
- اليوسف، عائشة، جغرافية الوطن العربي في آسيا، مديرية الكتب والمطبوعات، حلب، 2016 .
- الحاج، تيم وآخرون، الأمريكيون حجر عثرة.. عين روسيا على شرق الفرات، جريدة عنب بلدي، 2019، <https://www.enabbaladi.net/archives/381297>
- السيد، حازم، الانتفاضة السورية خارج السياق داخل التاريخ، فلسطين: دار حنطة للدراسات والنشر، 2014
- العوضي، حسني، السياسة الخارجية الروسية تجاه الشرق الأوسط (2011-2016)، مركز بيروت لدراسات الشرق الأوسط، بيروت.
- صلال، حيدر، التنافس الروسي- الأمريكي في سوريا، مجلة العلوم والسياسية والقانون الصادرة عن المركز الديمقراطي العربي، العدد الثالث، برلين 2017.
- الظاهر، جوزيف، الطائفية ونظام الأسد في سوريا، مجلة الثورة الدائمة، العدد 4، آذار 2013، بغداد .
- عبد القادر، رامي، "توازن القوى الدولية وأثره على الأزمة السورية"، رسالة ماجستير، جامعة الأقصى، فلسطين، 2015
- "ردّ ترامب على استقالة ماكفورك و ماتيس"، الجزيرة نت، 23.12.2018، تاريخ الدخول 24.2.2021، <https://www.aljazeera.net/news/politics/2018/12/23/>
- "الثروات الموجودة في مناطق سيطرة الأكراد شرق سوريا"، BBCعربي، 8 أكتوبر 2019 عبر الرابط: <https://www.bbc.com/arabic/middleeast-46693867>
- "الانسحاب الأمريكي من سوريا: الأسباب والسياقات والتداعيات"، مركز الجزيرة للدراسات، 26.02.2018 موجود على الرابط <https://studies.aljazeera.net/ar/article/621>

- "انسحاب الولايات المتحدة من سوريا"، جسور للدراسات، تقرير تحليلي، تشرين الثاني 2019 موجود على الموقع <https://jusoor.co/details>
- "الاستراتيجية الامريكية الجديدة في سوريا: انسحاب أم مزيد من الحضور؟"، المركز العربي للبحوث والدراسات، 11 ابريل 2018 <http://www.acrseg.org/40690>
- العلو، شاسا، الديناميكيات الجديدة للصراعات في سوريا: قراءة في تحالفات ما بعد الإرهاب، مركز عمران للدراسات الاستراتيجية، 1 حزيران 2019. <https://www.omrandirasat.org> تاريخ الدخول 29.04.2021
- "التوتر الروسي الأمريكي في شرق الفرات: الأسباب والاحتمالات"، مركز الامارات للسياسات، 5 شباط 2020. <https://epc.ae/ar/topic/russia-us-tension-in-eastern-euphrates-causes-and-trajectories-1>
- "مصدر مقرب من قسد يكشف عن خطة أمريكية جديدة شمال في سوريا.. اكتفاء بالمراقبة الجوية"، القدس العربي، 28 كانون الثاني 2020. <https://www.alquds.co.uk> تاريخ الدخول 11.04.2021
- "إطلاق نار بلا إصابات: الولايات المتحدة وروسيا تتحاربان في سوريا"، روسيا اليوم، 27 يناير 2020
- عثمان، محمود، تحولات المشهد السوري بعد التفاهات التركية الامريكية الروسية، وكالة الأناضول، استنبول، 30.10.2019. <https://www.aa.com.tr>
- فاندام، نيقولاس، الصراع على السلطة في سوريا: الطائفية والأقلية والعشائرية في السياسة، مكتبة مدبولي للنشر، القاهرة، 1995.
- ملاً رشيد، بدر، "المظلة الكردية المفقودة في سورية.. بين التنافر على السلطة والاتفاقات الهشة"، مركز عمران للدراسات الاستراتيجية، 20.03.2019. <https://www.omrandirasat.org>
- Dion Nissenbaum, 'In Shift, Trump Orders U.S. Troops Out of Syria', The Wall Street Journal, 19 December, <https://on.wsj.com/2SWy3sL> (accessed 1 March 2021)
- EKŞİ, Muharrem, "The Syrian Crisis As a Proxy War And The Return of The Realist Great Power Politics", *ANKASAM*, October 2017, 1(2), 106-129, p112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/391797>
- Entessar Hersh, Kurdish Politics in the Middle East; Michael M. Gunter, "The Turkish-Kurdish Peace Process Stalled in Neutral," *Insight Turkey*, 2014.
- Samantha Power . A Problem from Hell: America and the Age of Genocide. New York: Harper Perennial, 2007. - For background, see Burak Kadercan, "Making Sense of Turkey's Syria Strategy: A 'Turkish Tragedy' in the Making," *War on the Rocks*, August 4, 2017.
- Ibrahim Kalin, Twitter post, 4:32 AM, October 7, 2019.
- Human Rights Watch, "Turkey: Syrians Being Deported to Danger," October 24, 2019; Amnesty International, Sent to a War Zone: Turkey's Illegal Deportations of Syrian Refugees, October 2019.
- Asli Aydintasbas, "A new Gaza: Turkey's border policy in northern Syria," European Council on Foreign Relations, May 28, 2020.

Halid KALAYCI

الوجود الأمريكي في منطقة شرق الفرات: الدوافع والاحتمالات

Ilan Goldenberg-Julie Smith, "U.S.-Russia Competition in the Middle East Is Back" , *Foreign Policy*, 7 March 2017, <http://foreignpolicy.com/2017/03/07/u-s-russia-competition-in-the-middle-east-is-back/>.

Emin Salih, Irak Devletin Çöküşü ve Çatışma Süreci, İstanbul: Kaknus Yayınları, 2017, s17.

Baskın Oran, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt3: 2001-2012). İletişim Yayınları. İstanbul 2013.

Halil İbrahim YILMAZ, Ortadoğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD'nin Ortadoğu Politikasının Ekonomik Nedenleri, TESAM Dergisi, Ocak - January 2016. 3 (1). 99 -128.

Fatih Muslu, "Suriye İç Savaşında Esed'in Rolü, Geleceği ve Konumu", SETA Analiz, Sayı: 236, Haziran 2018.

Kürşad Turan, Türk Dış Politikasında Değişimler: Bir Değişim mi, Geçici Bir İlgi mi?, Akademik Bakış Dergisi, 6(1), 2012.

Muhsin Baran, ABD'nin Ortadoğu'daki Ekonomik ve Askerî Güvenlikleştirme: 1945-1980 Arası Dönem, Uygulamalı Ekonomi ve Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1),2019, 58-67.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 27.02.2022

Submitted: 27.02.2022

Kabul Tarihi: 26.04.2022

Accepted: 26.04.2022

Gülşen ULUKAYA¹

1839-1856 YILLARI ARASINDA MALATYA KAZASI'NIN NÜFUSU: ASPUZU'YA GÖÇ ve TANZİMAT FERMANI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRME

Özet : Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında yaşayan tebaanın güvenliği ve beraberinde gelir kaynaklarının kontrolü için belli aralıklarla nüfus ve arazi sayımı yapmış ve bu sayımları çeşitli defterlerde kayıt altında tutmayı temel görevleri arasında saymıştır. Osmanlı'nın klasik dönemde yaptığı nüfus sayımları, XIX. yüzyılda girişilen yenileşme çabaları sonucunda değişime uğramıştır. II. Mahmud döneminde 1830-1831 yıllarında ülke genelinde nüfus sayımları yapılmıştır. Modern anlamda ilk nüfus sayımı olarak görülen bu sayım, tüm Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfus üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ülke genelinde yapılan nüfus sayımı ile birlikte askerlik bakımından Müslüman nüfusun, cizye vergisi bakımından da Hıristiyan nüfusun sayısının belirlenmesi sağlanmıştır. Bu nüfus sayımları Malatya'da da yapılmıştır. Bu çalışmada 1839-1856 yılları arasında Malatya Kazası'nın nüfusu incelenmiştir. Bu inceleme anında özellikle şehrin 1839 yılında Nizip Savaşı'na bağlı olarak Aspuzu'ya göçü sonucunda nüfus hareketine olan etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca aynı yıl ülke genelinde ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında yeni vergi yazımı için nüfus sayımları yapılmış ve çıkan sonuçlara göre vergilendirmeye gidilmiştir. Çalışmamız, ek olarak Tanzimat sonrası yapılan nüfus sayımları ve sonuçları üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malatya, Nüfus, Aspuzu, Göç, Tanzimat Fermanı.

¹ 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, SBE, ulukayagulsen@gmail.com ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9811-8362>

The Population of The Malatya District Between 1839-1856: Immigration to Aspuzu And an Evaluation Through The Tanzimat Firman

Abstract : The Ottoman Empire carried out population and land censuses at regular intervals for the security of its subjects living under its rule and for the control of income sources, and counted keeping records of these censuses in various books among its main duties. The Ottoman censuses in the classical period changed as a result of the efforts of innovation in the 20th century. During the reign of Mahmud II, censuses were made throughout the country in 1830-1831. This census, which is seen as the first census in the modern sense, was carried out on the entire Muslim and non-Muslim male population. With the census carried out throughout the country, the number of Muslim population in terms of military service and the number of Christian population in terms of cizye tax were determined. These censuses were also made in Malatya. In this study, the population of Malatya District between 1839-1856 was examined. In this study, it was tried to determine the effects of the city on the population movement, especially as a result of the migration of the city to Aspuzu in 1839 due to the Nizip War. In addition, after the Tanzimat Edict, which was announced throughout the country in the same year, censuses were made for new tax writing and taxation was made according to the results. In addition, our study has been tried to be handled through the censuses and their results after the Tanzimat.

Keywords: Malatya, Population, Aspuzu, Migration, Tanzimat Firman.

GİRİŞ

Bir bölgenin şehir olarak adlandırılmasında etkili unsurlar arasında yer alan² nüfus yoğunluğu, Malatya'nın şehirleşmesinde önemi görülmektedir. En eski çağlardan bu yana önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Malatya, coğrafi bakımdan Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır.

² Karpat, K. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 25.

Yerleşim yerinin bulunduğu coğrafi konum itibari ile Malatya, tarih boyunca Anadolu'nun doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde uzanan tüm yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Bundan dolayı Malatya şehri, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçene kadar birçok devletin hakimiyetine geçerken ayrıca birçok devlete sınır vazifesi görmüştür. Bundan dolayı da şehrin iktisadî yapısı, kültürel çeşitliliği ve demografik yapısı bu nokta üzerinden şekillenmiş, çok dinli, kültürlü ve nüfus yönünden Müslüman ve gayrimüslim nüfusu bir arada bulduran bir yapıya sahip olmuştur ³.

Çalışmanın yürütüldüğü zaman dilimine başlamadan önce Malatya'da bulunan nüfusun değerlendirilmesi çalışmanın sağlam temel üzerinde ilerlemesini ve konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Malatya'da gayr-i Müslim nüfusun yanında ilk Müslüman nüfus 659 yılında Habib b. Mesleme komutasında Bizans'la mücadele sonrasında şehrin, Arapların eline geçmesi ile İslamlaştırmak amacıyla bir kısım Müslümanın buraya yerleştirilmesiyle görülmüştür ⁴. Bir süreliğine Bizans hâkimiyetine geçen Malatya; tekrardan Emeviler'in eline geçmiş ve 756-757 yılları arasında İmam Abdulvehhâb b. İbrahim ve Hasan b. Kahtabeyi liderliğinde Şam ve Cezire'de 70.000 kişilik Horasanlı Malatya'ya yerleştirilmiştir ⁵.

1048 Pasinler Savaşı, Anadolu'nun Türk yurdu olmasında önemli bir adımdır. 1054 yılında Tuğrul Bey önderliğinde Anadolu'ya düzenlenen seferde Dinar Bey komutasındaki Selçuklu kuvveti 1058 yılında Malatya'yı kuşatmış, Malatya'nın yerleşim için uygun bir bölge olduğu görülmüş ve burayı kendilerine yurt edinmişlerdir ⁶. Daha sonra 1071 yılında Malazgirt Savaşı ile kırılan Bizans

³ M. Elibüyük (2013), "Malatya İli Yerleşmelerinin Tarihsel Dönemlere Göre Coğrafi Dağılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 184; Yapıcı, S. (2014), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Malatya (1869-1908)*, Malatya: Malatya Kitaplığı Yayınları, 65.

⁴ Ostrogorsky, G. (2017), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 02-115; Tuğrulca, O. (2006), *Malatya Siyasi Tarihi*, İstanbul: Malatya Büyükşehir Belediyesi, 137.

⁵ Belâzuri, Fütuhu'l Buldân, Kahire 1317, s.196; Honingmann, E. (1988), "Malatya", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (MEB. İ.A.), İstanbul: MEB Yayınları, 233.

⁶ Sevim, A. (1988), *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 35-36; Oğuz, M. (2000), *Malatya Tarihi ve Sosyoekonomik Durumu (M.Ö. 5500-M.S. 1290)*, İstanbul:101.

direnci sonrası Türklerin hızla Anadolu içlerine kadar gelip yerleştiği şehirlerden biri de Malatya olmuş ve bundan sonra şehrin nüfusu artmaya başlamıştır ⁷.

XI. yüzyılda başlayan Türk akınları yüzünden Ermeniler güneybatı yönünden gelerek Malatya, Urfa ve Maraş'a yerleşmişlerdir. Bu durum Malatya'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile Müslümanların lehine dönmüş ve Malatya'daki Müslüman nüfus, gayr-i Müslim nüfusa (Ermeni, Rum, Süryani, Latin ve Ecnebler) nazaran artış göstermiştir.⁸

1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Malatya, daha önceki dönemlerde olduğu gibi önemli bir yerleşim bölgesi olmuştur. Ancak bu tarihten sonra sınır şehri özelliğinden uzaklaşmış ve Osmanlı'nın iç şehirlerinden birisi olmuştur. XVI. yüzyılda yapılan tahrir göre, Malatya'nın 32 mahallesindeki vergi veren nüfus 1946 kişi olarak kaydedilmiştir ⁹.

1830-1831 Nüfus Sayımı ve Genel Özellikleri

Nüfus, çeşitli ülkelere ve coğrafi şartlara göre değiştiği gibi bir toplumun dönüşümünde de her zaman önemli rol oynamıştır ¹⁰. Bir toplumu oluşturan bireylerin sayısı, cinsiyet, yaş, meslek, dil, din, eğitim-öğretim durumları vb. özelliklerinin tespitini yapmak için belli aralıklarla nüfus sayımları yapılmıştır¹¹.

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren her devlet gibi hem sınırları içerisinde yaşayan tebaanın güvenliği sağlamak hem de gelir kaynaklarını tespit etmek amacıyla belli aralıklarla sayımlar yapmıştır. Bu sayımlar sonucunda ülke içerisinde kurduğu düzenin muhafazası sağlanmaya çalışılmıştır ¹². Ancak

⁷ Turan, O. (2010), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 532.

⁸ Yapıcı, a.g.e. 66.

⁹ Yinanç, R., Elibüyük, M. (1983), *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 9-16.

¹⁰ Karpat, a.g.e. 25.

¹¹ Yiğit, Y. (2017), "Osmanlı Nüfus Defterleri ve Malatya", *Geçmişten Günümüze Malatya: Kent, Kültür, Kimlik, (C. II)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1534; Güler, A. (1999) "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı, (C.IV)*, Anlara: Yeni Türkiye Yayınları, 567.

¹² Yiğit, a.g.e. 1534.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar nüfus sayımı hakkında kesin bir bilgi elde etmek oldukça güçtür. Osmanlı şehirlerinde 1830 yılına kadar genel bir nüfus sayımına gidilmemiş daha çok hâkimiyeti altındaki toprakların kullanımı, bu sayım üzerinden asker alma, vergi koyma gibi amaçlar için tahrirler, avarız defterleri, tımar tevcih defterleri vb. gibi çeşitli araçlar kullanmıştır. Bu defterlerde hane ve nüfus tam olarak belirtilmediğinden elde edilen sonuçlardan az da olsa yanılma payı bulunmaktadır.

Osmanlı, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni fethettiği yerler başta olmak üzere ülkenin bütün topraklarının tahririne büyük önem vermiştir. Böylece fethettiği bölgelerdeki vergi kaynaklarını tespit etmiş ve tımar sisteminin gereği olarak dirlik dağıtımını kolaylaştırmıştır¹³. Genel olarak tahrir defterleri asker alımında, vergilendirmede ve diğer kamu hizmetlerinin kullanılmasında başvurulana ana kaynaklar olmasından dolayı 30- 40 yılda bir tekrarlanmış ve büyük bir titizlikle korunmuştur¹⁴.

Osmanlı'nın klasik dönemden bu yana yaptığı nüfus sayımları, XIX. yüzyılda girilen yenileşme çabaları sonucunda değişime uğramaya başlamıştır. Osmanlı, XIX. yüzyılın başlarında devletin çeşitli kademelerinde bir takım köklü değişikliklere gitmiştir. Bunlardan bir tanesi de 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ülke genelinde nüfus sayımına gidilerek yapılmış ve II. Mahmud döneminde 1831 yılında modern anlamda ilk nüfus sayımı Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars, Çaldır ve Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaletleri'nde gerçekleştirilmiştir¹⁵.

1831 yılında modern anlamda ilk nüfus sayımı birçok eksiklikliğe rağmen tüm Müslüman ve gayr-ı Müslim erkek nüfus üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ülke genelinde yapılan nüfus sayımı ile birlikte askerlik bakımından Müslüman

¹³ Pakalın M. Z., (1993), "Tahrir", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (C. III), İstanbul: MEB Basımevi, s.376.

¹⁴ Çadırcı M., (1980) "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerine Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 109; Güneş, M., (2014), "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 223.

¹⁵ Karal E.Z., (1943) *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 8; Sungur, M., (1999), "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", *Osmanlı*, (C.IV), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 560.

nüfusun, cizye vergisi bakımından da Hıristiyan nüfusun sayısının belirlenmesi için yapılmıştır¹⁶.

1831 yılında başlanan ve belli zaman aralıklarıyla devam eden modern anlamda ilk nüfus sayımlarında elde edilen verileri içeren defterler bugün Devlet Arşivlerinde "Osmanlı Nüfusu Defterleri" serisi olarak 2009 yılı itibariyle araştırmaya açılmıştır. Toplamda 7.700 nüfus defteri bulunmaktadır¹⁷.

Malatya'da modern anlamda ilk nüfus sayımının kaç yılında yapıldığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Devlet Arşivlerinde¹⁸ tespit edilen bir defter, 1831 yılında ülke genelinde yapılan nüfus sayımına en yakın tarihli defter olduğunda kesin olmamakla beraber modern anlamda Malatya'da yapılan ilk nüfus sayımına ait olduğu düşünülebilir¹⁹.

Osmanlı Devleti, herhangi yeni bir uygulamayı yürürlüğe koyduğunda ülke genelinde bir anda faaliyete geçirmemiştir. Bundan dolayı 1831 yılında ülke genelinde yapılması düşünülen ilk modern nüfus sayımının Malatya Kazası'nda hemen uygulanmadığı ileri tarihlerde yapıldığı görülmektedir²⁰.

1839'da Malatya'nın Aspuzu'ya Göçü ve Nüfus Üzerinde Etkileri

Birey ya da toplumlara siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel nedenlerden dolayı ikamet ettikleri yerleşim bölgesini bırakarak başka bir yerleşim bölgesine gitmesine "göç" denir²¹. Bazen isteğe bağlı bir şekilde gerçekleşen bazen de savaş,

¹⁶ Karpat K., (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 56-62; Karpat, a.g.e, 154.

¹⁷ Çadircı, M., (1980), "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 110; Ek bilgi için bkz. Durdu, M. (2021), *Kavala Kazası 1830-1845 Demografik ve Sosyal Yapı*, Çizgi Kitabevi, Konya.

¹⁸ BOA. NFS.d. 2639 / 2639, H-29-12-1250.

¹⁹ BOA. NFS.d. / 2639, H-29-12-1250.

²⁰ BOA. NFS.d. /2639, H-29-12-1250.

²¹ Sami, Ş., (2012), *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 920; Öztürk M.,(2017), "Tarihte Meydana Gelen Göçlerin Sebepleri ve Sosyo-Ekonomik Sonuçları", *Geçmişten Günümüze Göç III*, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 1683-1690.

doğal afetler, siyasi baskılar gibi mecburî sebeplerden dolayı meydana gelmiş göçlere iç göç denir ²². Malatya şehir nüfusunun 1839'da bugün Eski Malatya olarak adlandırılan yerleşim bölgesinden bugünkü yerleşim bölgesine göç etmesi, iç göç hareketi olarak adlandırılmış ve mecburî sebeplerden dolayı meydana gelmiştir.

Göç, bir toplumun ekonomik, sosyal ve idarî alanlarında olumsuzlukla sonuçlandığı görülse de bazen olumlu sonuçlandığı da olmuştur ²³. Malatya şehir nüfusunun 1839 yılında Eski Malatya'dan Aspuzu'ya göç etmesi bu tarihten sonra şehrin gelişimi açısından olumlu sonuçlandığı söylenilebilir. İlk olarak Osmanlı taşrasındaki bir şehirde yaşanan iç göç olgusunun boyutlarının hangi düzeyde olduğunu ortaya koymak için şehrin 'neden' göç ettiğini ve göç ettikten sonra yeni yerleşim bölgesine 'nasıl' uyum sağladığı üzerinde durulacak ve daha sonra göçün etkilerinin Malatya açısından olumlu veya olumsuz yönleri ele alınacaktır.

Malatya şehri kurulduğu günden itibaren üç yerleşim bölgesinden göç etmiştir. Birincisi bugünkü Malatya'nın 4 km kadar kuzeydoğusunda bulunan Orduzu'daki Arslantepe Höyüğü; ikincisi MÖ. 72 yılında Romalıların Anadolu'ya gelmelerinden yüz sene kadar sonra bugün Eski Malatya (ya da günümüzdeki diğer ismi ile Battalgazi) denilen yerde ordugâh şehir olarak kurulan mahal ²⁴; üçüncüsü ise bugünkü yerleşim yeri olan Aspuzu'dur ²⁵.

Malatya halkı, yaklaşık 1800 yıl boyunca bugün Eski Malatya olarak bilinen yerleşim bölgesinde yaşamaktaydı. Yazları ise bugünkü yerleşim bölgesi olan *sayfiye şehir* dedikleri Aspuzu'da yaz mevsimlerini geçirmekteydiler. Aspuzu'da şehir halkının bağ ve bahçe içerisinde yazlıkları bulunmaktaydı. Hatta muhtelif zamanlarda şehre ziyarette bulunmuş seyyahların seyahatnamelerinde kaydettikleri notlarda şehir halkının sadece yaz mevsimlerinde değil neredeyse

²² Gül, A, (2017), "Son Dönem Osmanlı Taşrasında Yaşanan İç Göçlere Dair Bazı Değerlendirmeler (Malatya Şehri Örneği)", *Geçmişten Günümüze Malatya: Kent, Kültür, Kimlik, C. II*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 304.

²³ Gül, a.g.e., 306.

²⁴ Ağaladağ S,(2016), *Malatya Eski Çağ Tarihi*, İstanbul: Malatya Kitaplığı, 143; Elibüyük M, (2006), *Geçmişten Günümüze Malatya İli Yerleşmeleri, Kervansaray Buluşması: Malatya Tarihi ve Arkeoloji Sempozyumu*, Malatya 2006, 65-82.

²⁵ BOA. A. }MKT.UM.. / 91-93, H-25-03-1268; BOA. A.}DVN. / 82-88, H-12-02-1269.

yılın büyük bir bölümünü burada geçirdikleri kaydedilmektedir ²⁶. Mesela 1624 yılında şehirde bulunan Katip Çelebi, halkın Aspuzu'da olduğunu belirtmiştir ²⁷. Bunun yanında 1835 yılında şehri ziyaret eden Joseph Brant, halkın yılın yedi ayını Aspuzu'da geçirdiğini diğer kalan kısımları ise şehirde geçirdiğini kaydetmiştir ²⁸. Aynı tarihte şehri ziyaret eden bir başka seyyah ise Texier'dir. Texier, halkın Aspuzu'da olduğu bir dönemde şehri ziyarette bulunmuş ve bunu kayıtlarında belirtmiştir ²⁹.

1838'de Nizip Savaşı sebebiyle Doğu Anadolu'da bulunan Osmanlı ordu komutanı Hafız Paşa, kışın yaklaşması üzerine askerlerin kışlamak üzere barınabileceği evler bulmaya çalışıyordu. Malatya halkının yazlıklarında bulunması ve evlerinin boş olması üzerine ordunun burada kışlaması için karar çıkmış ve boş evlere el konulmuştur. Ordu 1838-1839 kışını burada geçirince şehir halkı da kışı zorunlu şartlarda da olsa yazlıklarını genişleterek yaptıkları kış odalarında geçirmek zorunda kalmıştır. Ancak ordunun evlerini hor kullanması üzerine o tarihten itibaren halk evlerine geri dönmemiş ve daimî olarak Aspuzu'ya nakledilmişlerdir ³⁰.

Nizip Savaşı öncesinde şehre ziyarette bulunan seyyahların gözlemleri sonucunda kayıt altına aldığı notlarda şehrin harabe halde olduğu ve yakında tamamen şehir özelliğini kaybedeceğini belirtmişlerdir. Başka bir ifade ile Nizip Savaşı öncesinde şehrin ihmal edildiği ve halkın harabe evlerine geri dönmek yerine yazlıklarını genişleterek ya da yeni evler inşa ederek Aspuzu'da kalmayı tercih etmiş olduğu düşünülebilir. 1624 yılında Abaza Paşa isyanını bastırmak için Anadolu'ya gelen ordu ile birlikte Malatya'ya gelen Kâtip Çelebi,

²⁶ Anadolu coğrafyasını ziyaret eden seyyahların seyahatnameleri sosyal hayatın canlı bir tasviri olduğundan özellikle şehir ya da bölgelerin tarihi için çok önemli olmuştur. Bundan dolayı şehri ziyarette bulunmuş seyyahların verdiği bilgiler sayesinde hem şehrin tasviri yapılmış hem de nüfusu hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Yılmaz Ö.,(2014) "Yabancı Seyahatnamelerde Anadolu Şehri", Aydın: III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 772.

²⁷ Karagülle, a.g.e., 61.

²⁸ Karagülle, a.g.e.,161.

²⁹ Karagülle, a.g.e., 152-158.

³⁰ BOA. A\|MKT.UM../91-93,H-25-03-1268; Moltke, H. V, (2017) *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 202.

Cihannüma'sında Malatya halkının yazları Aspuzu'ya gittiğini ve şehrin sadece 5-10 bekçiye emanet edildiğini kaydetmiştir. Bundan dolayı da şehrin ihmal edildiğini ve yavaş yavaş Aspuzu'ya kaydığını belirtmiştir ³¹. Joseph Brant, 1835 yılında Malatya'ya yaptığı gezide halkın yedi ayını Aspuzu'da ve geri kalan ayları Malatya'da geçirdiğini belirtmiştir. Bundan dolayı yılın büyük kısmını Aspuzu'da geçiren halkın şehri ihmal etmesinin kaçınılmaz olduğunu göz önüne koymuştur ³². Charles Texier, 1835 yılında şehir halkının Aspuzu'da olduğu bir dönemde Malatya'ya ziyarette bulunmuştur. Texier, şehrin harap halde olduğunu ve kısa bir süre sonra ayakta kalamayacağını notlarında belirtmektedir ³³. 28 Ağustos -30 Ağustos 1837 tarihleri arasında Malatya'da bulunan M. B. Poujoulat, Malatya'nın Aspuzu'ya taşınmadan önce şehre ziyarette bulunmuş ve şehrin harap halde bulunduğundan bahsetmiştir ³⁴. Paragrafın girişinde de belirtildiği üzere Malatya halkı şehri sadece kış mevsimlerinde kışlamak için kullanmış ve yılın yarısından fazlasını da yazlıkları olan Aspuzu bağlarında geçirmiştir. Bu sebepten dolayı şehrin ihmal kaçınılmaz olmuş ve Nizip Savaşı ile birlikte halk Aspuzu'ya tamamen göç etmiştir.

1839 yılında Aspuzu'ya göç eden Malatya halkı, genel bir eğilim olarak eski şehri ihmal etmeye, yeni şehri de imar etmeye başlamıştır. Şehir "eski" sıfatını alarak Eskimalatya; Aspuzu da Malatya olarak anılmaya başlamıştır. Şehir halkı çarşı-pazarını, cami-mescitlerini ve evlerini yeni şehre taşımaya ve burada imar etmeye başlamıştır. Ancak yeni yerleşim bölgesinde halkın yeniden hayatını inşa etmesi bir anda olmamış ve bir süre nüfusun bir kısmı eski şehirde kalmaya devam etmiştir. Özellikle göç esnasında halkın bir kısmının eski şehirde kalmayı tercih etmiş olması ya da Aspuzu'ya göç ettikten sonra birbirinden uzakta bağ ve bahçelerin içerisinde oturmaları yeni şehir Malatya'nın nüfus olarak pek kalabalık olmadığını göstermektedir. Bu durum Malatya'nın nüfusunu karışık duruma getirmiş ve sayımda şehrin nüfusunun kesin olarak tespitini bir hayli zorlaştırmıştır. Örneğin Harput Eyaleti Valisi Ahmed İzzet Paşa, 22 Nisan 1864 tarihinde Malatya halkının 25 yıl önce Aspuzu'ya taşınması ve hepsinin topluca belli bir bölgede ikamet etmemesi, bahçelerinde birer ya da ikişer saat uzak

³¹ Karagülle, a.g.e., 168-169.

³² Karagülle, a.g.e., s.161

³³ Texier C., (2002) *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 142-149; E. Karagülle, a.g.e, 152-158.

³⁴ Oğuz, M, (2000), *Malatya Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, İstanbul: Kişisel Yayınlar, 343; Karagülle, a.g.e., 67.

mesafede oturmaları, evlerin boydan boya ağaçlar ile kuşatılmış bahçeler içerisinde kalmasından dolayı nüfusun tam olarak tespit edilemediği ve bundan dolayı vergilerin usulünce koyulamadığını belirttiği görülmektedir³⁵. Malatya halkının eski şehirden yeni şehre göç etmesinin üzerinden 25 yıl geçmesine rağmen halkın nüfusu tam olarak tespit edilmediği görülmektedir. Bu da Malatya nüfusunu 25-30 yıl tam olarak tespit etmemizi zorlaştırmaktadır. Ancak bu durum Aspuzu'nun bağları-bahçeleri ve sularıyla yeni yerleşim için müsait olduğundan hızla değişim ve nüfusu artmıştır. Böylece Aspuzu şehirleşme yolunda ilerlemiştir.

Malatya şehrinin 1839 yılında Aspuzu'ya göç etmesinden sonra yapılan en erken nüfus sayımına bakıldığında Devlet Arşivlerinde 1840 yılına ait bir belgeye ve 1842 yılına ait bir deftere ulaşılmaktadır³⁶. Burada öncelik olarak 1840 yılına tarihlenen bu belge ele alınarak incelenmesi yapılacak ve daha sonra 1842 yılında yapılan nüfus sayımının değerlendirilmesi yapıldıktan sonra bu iki sayımın karşılaştırılması yapılacaktır.

1840 yılına ait elde edilen bu belge kesin olmamakla birlikte modern anlamda Malatya'da yapılan ilk nüfus sayımına ait olduğu düşünülebilir. Çünkü 1831 yılında ülke genelinde sırayla yapılan nüfus sayımının Malatya'da ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu sayım 1831 nüfus sayımına en yakın nüfus sayımı olarak görülmektedir. Elde edilen 1840 yılına ait bu belgede Malatya Kazası'nın toplam nüfusunun 11.903 olduğu görülmektedir.

Tablo 1: 1840 Yılında Malatya Kazası Nüfusu³⁷

Malatya Kazası	Müslim		Reaya (gayrimüslim)		
	Kebir	Sağır	Kebir	Sağır	
	6851	2722	1386	929	Yerli

³⁵ BOA. İ..MVL.. / 23019, H-15-11-1280.

³⁶ BOA. C..DH.. / 142-7077, H-29-12-1255; BOA. NFS.d. / 2639, H-29-12-1250; BOA. NFS.d. / 2640, H- 15-06-1258.

³⁷ BOA. C..DH.. / 142-7077, H-29-12-1255.

	9	6	0	0	Kıpti
Toplam	6.860	2.728	1.386	929	11.903

Bu sayımda küçük erkek nüfusun da sayıma dahil edildiği görölmektedir. Sayımın ne için yapıldığı belli olmamakla birlikte sayıma kadın nüfusun dahil edilmediği görölmektedir. Bu sayıma şehrin idarecileri ve askerî erkanı³⁸ dahil edilmiş mi bu kesin olarak tespit edilememektedir. Sayımda küçük erkek çocukların bulunması şehrin idarecileri ile askeri erkanının da dahil edildiği yönünde öngörülebilir. Bundan dolayı sayımda ortaya çıkan 11.903 toplam nüfusa aynı sayıda kadın nüfusu ekleyerek tahmini olmak kaydıyla kazanın 24.000'e yakın nüfus barındırdığı ifade edilebilir.

1842 yılına ait 24 Temmuz 1842 tarihini gösteren defterde ³⁹ Malatya şehrinde yapılan nüfus sayımında ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre Malatya'da yapılan nüfus sayımında merkez kazada toplamda 36 mahallenin olduğu ve bu mahallelerin toplamda 2.163 hane ve nüfus olarak da toplamda 5.028 erkek nüfusu olduğu tespit edilmektedir ⁴⁰. Ayrıca bu defterdeki nüfus sayımında Malatya'ya bağlı Kasaba Nahiyesi ile bu nahiyeye bağlı karye, mahalle ve köyler; Cubas Nahiyesi ile bu nahiyeye bağlı mahalle ve köyler; İzolu Nahiyesi ile bu nahiyeye bağlı mahalle ve köyler hakkında bilgiler elde edilmektedir. Ayrıca kişilerin fiziksel özellikleri, yaşı ve mesleğine ait bilgiler de bulunmaktadır. Elde edilen bu defterdeki bilgilere göre o dönem kaza olan Malatya'da hane ve erkek nüfusu ile kazaya bağlı nahiyelerin hane ve erkek nüfusu üzerinden tahmini de olsa nüfusu hakkında değerlendirme yapılabilmektedir.

³⁸ Askeri denilen bu sınıf, fiilen askerlik anlamından uzak, padişahın verdiği özel bir beratla herhangi bir devlet hizmetine tayin edilen ve böylece belirli vergi yükümlülüklerinden muaf olan ehl-i berat (saray memurları, mülki memurlar ve ulema) askeri statüsünde bulunmaktadır. Aslan, S.-Yılmaz, A, (2001), "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", Sivas: *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 288.

³⁹ BOA. NFS.d. / 2640, H- 15-06-1258.

⁴⁰ Yiğit, Y.-Aydın, A. F. (2018), *Malatya H.1258/M.1842 Nüfus Kayıtları (Nefs-i Malatya, Kasaba, Cubas ve İzolu Nahiyeleri)*, Malatya: Malatya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 40-41.

Tablo 2. 1842 Yılında Malatya Kazası Hane ve Nüfus Bilgisi⁴¹

Kaza ve Nahiye	Mahalle	Hane	Toplam Nüfus
Malatya Kazası	36	2.163	5.028
Kasaba Nahiyesi	21	1.276	3.183
İzolu Nahiyesi	33	201	527
Cubas Nahiyesi	9	700	1760
Kıpti	-	15	5
Toplam	99	4.355	10.503

1842 yılına ait nüfus sayımında Malatya şehirde toplam nüfus 10.489 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen toplam nüfus miktarı şehirde ikamet eden ve vergi veren kişilerden oluşmakta olup, bu miktara şehrin idarecileri, askerî erkânı ve kadın-çocukları dahil edilmemiştir. Bu nüfus defterinde 4.340 hane tespit edilmiştir. Elde ettiğimiz bu nüfus üzerine aynı sayıda dahil edilmeyen nüfus eklenildiğinde tahmini olarak şehrin 16.000 ile 20.000 aralığında bir nüfus barındırdığı ifade edilebilir. Bunu hane başına kişi olarak hesapladığımızda ise hane başına 3 kişi düşürüldüğünde sayı 13.020 olmaktadır ki bu sayı defterde kayıtlı nüfusa göre çok az kalmakta ve deftere dahil edilmemiş nüfusun bu kadar az olmadığı yönünde fikir yürütülmektedir. Ancak hane başına 4 kişi düşürüldüğünde 17.360'a ulaşabilmekteyiz. Hane başına 5 kişi düşürüldüğünde bu sayı 21.700 olmaktadır. Ortalama olarak 16.000 ile 22.000 arasında nüfusun olduğu varsayılabilir.

⁴¹ Yğit-Aydın, a.g.e., 43.

1839 Tanzimat Fermanı ve Malatya'da Nüfus

3 Kasım 1839'da "Gülhane-i Hatt-ı Hümayunu" olarak da adlandırılan Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile beraber ilk önemli düzenlemeler taşra teşkilatı üzerinden uygulamaya başlanmıştır⁴². Tanzimat Fermanı ile tebaa hukukunda yeni bir düzenleme yapılmış "Millet Sistemi"nin yerine Müslüman ve gayr-i Müslim tebaa ayırt edilmeksizin can, mal ve ırz güvenliği devletin garantisi altına alınmış ve yeni yapılanmanın bu esas üzerinden inşa edilmesi istenmiştir⁴³. Taşrada yapılacak yeni düzenlemelere de esas olmak üzere herkesin gelirine göre vergi alınması kararı çıkarılmıştır⁴⁴. Bunun için öncelik olarak mal-mülk ve nüfus sayımına ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bunun nasıl yapılacağı hakkında hükümetin elinde yeterli bilgi ve alanında uzman eleman eksikliği, bu düzenlemenin imparatorluğun tamamında aynı anda uygulamaya konulmasını geciktirmiştir⁴⁵. Yenilik çalışmalarını öncelik olarak hükümetin kesin denetiminde olan ve hemen müdahale edilebilecek yakın eyaletlerde kademeli olarak uygulanmasına ve daha sonra başarı gösterdikçe sırayla diğer eyaletlerde tatbik edilmesine karar verilmiştir⁴⁶.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında Malatya, Tanzimat'a 1845 yılında dahil edilmiştir. Bundan sonra Tanzimat'ın getirdiği yenilikler sırasıyla uygulanmaya başlamıştır. Bu yeniliklerden biri olan yeni vergilendirme sisteminde şehrin nüfusu sayılacak ve ona göre herkesin gelirine göre vergilendirme yapılacaktır.

⁴² Çadircı, M,(2017), *Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839):Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 174; İnalçık, H, (2012) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 171.

⁴³ Çadircı, M, (2017,) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864): Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 259.

⁴⁴ Kaynar, R,(1985), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 177.

⁴⁵ İnalçık, H, (1985), "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: (C.VI),1536.

⁴⁶ Çadircı, M,(2012), *Tanzimat'ın Uygulanmasında ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856), Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 190.

Malatya'da Tanzimat sonrası nüfus sayımının ne zaman yapıldığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1845 yılına ait elde edilen bilgilere göre Malatya şehrinde 36 mahallenin bulunduğu ve Müslüman erkek nüfus 5647 ve 2482 tane gayr-ı Müslim erkek nüfus tespit edilmiştir ⁴⁷.

Tablo 3. 1845 Yılına Ait Malatya Kazası Nüfusu ⁴⁸

Malatya Kazası	Müslüman Nüfus	Gayr-ı Müslim Nüfus	Mahalle	Toplam
	5.647	2.482	36	8.129

Ancak bu nüfusa şehrin idarecileri, askerî erkanı ve kadın-çocuk dâhil edilmemiştir. Toplam 8129 olan bu nüfusa aynı sayıda sayıma dahil edilmeyen nüfus eklenildiğinde bu sayı tahmini olarak 16.258 olmaktadır. Genel olarak bu nüfus 16-20 bin arasında bir sayıya denk gelmektedir.

Malatya şehri, 15 Nisan 1845 yılında Diyarbakır Eyaleti'nin sancağı iken Tanzimat'a dahil edilmiş; Diyarbakır ve Arapgir ile birlikte sancak meclisi kurulması kararı alınmıştır ⁴⁹. Ancak bir yıl sonra Harput'un eyalet haline gelmesi ile Malatya Sancağı kazaya dönüştürülerek 1 Nisan 1846 tarihinde Harput Eyaleti'ne bağlanmıştır ⁵⁰.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte alınan yenilik kararlarından "... her şahsın, emlak ve kudretine göre bir münasib vergi tayin olunarak kimseden ziyade şey alınmaması ..." ⁵¹ şartı ile Malatya Kazası'nda yeni vergi usulüne göre mal-mülk ve nüfus sayımı

⁴⁷ Gül, a.g.e., 302-303.

⁴⁸ Gül, a.g.e., 302-303.

⁴⁹ BOA. A.}MKT. / 51-24, H-13-10-1262; BOA. A.}MKT. / 69-23, H-15-03-1263; BOA. C..DH / 75-3705, H-07-04-1261.

⁵⁰ Aksın, A.(2019), "Ormanlı Döneminde Harput'un (Ma'muratü'l-Aziz) İdari Yapısı", *Tarih Yolunda Bir Ömür: Ergün Öz Akçora Armağam*, (C.I), İstanbul: Hiper Yayınları, 399.

⁵¹ Kaynar, R., (1991), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 224-225; İnalçık, H, Seyitdanlıoğlu, M, (2012) "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 89.

yapılmış “... tanzîmât-ı mülkiye usûlünün hîn-i icrâsında altı yüz elli kise ...” vergi tahsis olunmuştur. Ancak bu vergi yazılırken “... Malatya Kazası Şiro ve İzol ve Balaban ve Akçadağ ve Arguvan ve Hekimhanı ve Ayvalı Dere nâm yedi aded kazâyı hâvî olduğu halde...” iken vergi yazılmış ancak daha sonra bu kazalar Malatya’da ayrılmıştır. Verginin çok olması üzerine idarî taksimatta yapılan bu değişikliğe itiraz edilmiş ve itiraz sonucunda bu kazaların tamamen ayrılıp ayrılmadığı tespit edildikten sonra vergilerin bu kazalara serpiştirilmesi kararı alınmıştır. Daha sonra Malatya Kazası’na ne kadar vergi düştüğü belirlenip ona göre gereken verginin yazılması istenmiştir⁵². “... asl-ı Malatya Kazâsı ne mikdar vergiye mütehammil ise o kadar şey tahsîs olunmak ve mâadası âhar mütehammil olan kazâlara serpişdirilmek üzere ...” ifadesine göre Malatya sancak iken bu vergilerin tarh edildiği ancak kazaya dönüştürülünce dâhilindeki kazaların da ayrıldığı söylenebilir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, diğer devletlerde olduğu gibi toprakları üzerinde yaşayan tebaasının gerek güvenliğini sağlamak gerek gelir kaynaklarını kontrol etmek gerekse bu sayım üzerinden asker alma ve vergi koymak için belli aralıklarla nüfus ve arazi sayımına gitmiştir. Bunu yaparken tahrirler, avarız defterleri, tımar tevcih defterleri vb. çeşitli araçlar kullanmış ve nüfusu kayıt altında tutmayı ihmal etmemiştir. Böylece ülke içerisinde kurduğu düzenin muhafazası ve geleceğe taşınması kolaylaşmıştır.

XIX. Yüzyılda girişilen yenilik çalışmaları sonucunda nüfus sayımının şeklinde de değişiklik görülmüş ve 1830- 1831’de II. Mahmud döneminde ülke genelinde modern anlamda ilk nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. İlk nüfus sayımında özellikle askerlik bakımından Müslüman nüfus; cizye bakımından gayr-ı Müslim nüfus belirlenmiştir. Osmanlı Devleti’nin ülke genelinde yapmak istediği modern anlamdaki ilk nüfus sayımının sonuçlarını Osmanlı taşrasında bulunan Malatya şehri örneği üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Malatya, 1839 yılında yaklaşık 1800 yıl yaşadığı yerleşim bölgesinden göç etmiş ancak bu durum şehrin demografik yapısı üzerinde etkili olmuştur. Şehrin nüfusunun tam olarak tespit edilmesi yılları aldığından vergilendirmede de sorunlar çıkmıştır. Ancak Malatya’nın verimli bağ ve bahçeleri ile doğal kaynak suları şehrin nüfusunu kısa zamanda eski şehri aratmayacak şekilde çoğaltmıştır.

⁵² BOA. C..ML.. / 35-1586, H- 21-02-1265; BOA. MKT.UM.. / 21-57, H-23-08-1266.

Gülşen ULUKAYA

1839-1856 Yılları Arasında Malatya Kazası'nın Nüfusu: Aspuzu'ya Göç ve Tanzimat Fermanı
Üzerinden Değerlendirme

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

- BOA. İ..MVL.. / 23019, H-15-11-1280.
BOA. C..DH.. / 142-7077, H-29-12-1255.
BOA. İ..MVL.. / 23019, H-15-11-1280.
BOA. A.}MKT. / 51-24, H-13-10-1262.
BOA. A.}MKT. / 69-23, H-15-03-1263.
BOA. C..DH / 75-3705, H-07-04-1261.
BOA. C..ML.. / 35-1586, H- 21-02-1265.
BOA. MKT.UM.. / 21-57, H-23-08-1266.
BOA. A. }MKT.UM.. / 91-93, H-25-03-1268.
BOA. A.}DVN. / 82-88, H-12-02-1269.

Salnameler

- Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 3, 1288.
Salname-i Vilayet-i Ma'muratü'l-Aziz, Def'a 1, 1301.
Salname-i Vilayet-i Ma'muratü'l-Aziz, Def'a 2, 1302.
Salname-i Vilayet-i Ma'muratü'l-Aziz, Def'a 5, 1305.
Salname-i Vilayet-i Ma'muratü'l-Aziz, 1307.

Araştırma ve İncelemeler

- Ağaladağ, S. *Malatya Eski Çağ Tarihi*, Malatya Kitaplığı, İstanbul 2016.
Aksın, A. "Ormanlı Döneminde Harput'un (Ma'muratü'l-Aziz) İdari Yapısı",
Tarih Yolunda Bir Ömür: Ergün Öz Akçora Armağanı, C.I, Hiper Yayın,
İstanbul 2019, ss.397-409.

(ATAD)

- 211 -

- Aslan, S.-Yılmaz, A. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sivas 2001, ss. 287-297.
- Barkan, Ö. L. "Avarız", *İslam Ansklopedisi*, C.II, İstanbul 1988.
- Belâzuri, *Fütuhu'l Buldân*, Kahire 1317.
- Çadırcı, M. "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1980.
- Çadırcı, M. "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. Ankara 2017, İmge Kitabevi Yayınları, ss.97-132.
- Çadırcı, M. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2017, İmge Kitabevi Yayınları, ss.259-285.
- Çadırcı, M. "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerine Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1980, ss.109-132.
- Çadırcı, M. "Tanzimat'ın Uygulanmasında ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss. 197-207.
- Durdu, M. *Kavala Kazası 1830-1845 Demografik ve Sosyal Yapı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2021.
- Elibüyük, M. "Malatya İli Yerleşmelerinin Tarihsel Dönemlere Göre Coğrafi Dağılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2013, ss.183-220.
- Elibüyük M. "Geçmişten Günümüze Malatya İli Yerleşmeleri", *Kervansaray Buluşması: Malatya Tarihi ve Arkeoloji Sempozyumu*, Malatya 2006, ss.65-92.
- Güler, A. "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, (C.IV), YTY, Anlara 1999, ss.567-571.
- Güneş, M. "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 2014, ss.269-298.
- Gül, A. "Son Dönem Osmanlı Taşrasında Yaşanan İç Göçlere Dair Bazı Değerlendirmeler (Malatya Şehri Örneği)", *Geçmişten Günümüze Malatya: Kent, Kültür, Kimlik*, C. II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, ss.299-320.

- Honingmann, E. "Malatya", *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1988, MEB Yayınları, ss.232-239.
- İnalçık, H. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1985, ss.1536-1544.
- İnalçık, H.-Seyitdanloğlu, M. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2012.
- Karpat, K., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Karagöz, M. "Osmanlıda Şehir ve Şehirleşme, Mekân--İnsan, Beşeri Münasebetleri (XV-XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, ss.103-111.
- Karagülle, E. *Seyahatnamelerde Malatya*, Niğde Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2002.
- Karal, E. Z. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.
- Kaynar, R., *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Kütükoğlu, M. "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu, C. XXIX, Ankara 1992, ss.395-428.
- Moltke, H. V., *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, Eylül 2017.
- Oğuz, M. *Malatya Tarihi ve Sosyoekonomik Durumu (M.Ö. 5500-M.S. 1290)*, İstanbul 2000.
- Ostrogorsky, G. *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Öztürk, M. "Tarihte Meydana Gelen Göçlerin Sebepleri ve Sosyo-Ekonomik Sonuçları", *Geçmişten Günümüze Göç III*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, ss.1683-1690.
- Pakalın, M. Z. "Tahrir", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1993.
- Pakalın, M. Z. "Avarız", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1993.
- Sami, Ş. *Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2012, 920
- Sevim, A. *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

- Sungur, M. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", *Osmanlı, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999.
- Tuğrulca, O. *Malatya Siyasi Tarihi*, İstanbul 2006.
- Turan, O. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Yapıcı, S. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Malatya (1869-1908)*, Malatya Kitaplığı Yayınları, Malatya 2014.
- Yiğit, Y. "Osmanlı Nüfus Defterleri ve Malatya", *Geçmişten Günümüze Malatya: Kent, Kültür, Kimlik, C. II, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 2017.
- Yiğit, Y.- Aydın, A. F. *Malatya H.1258 / M.1842 Nüfus Kayıtları (Nefs-i Malatya, Kasaba, Cubas ve İzolu Nahiyeleri)*, Malatya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Yılmaz, Ö. "Yabancı Seyahatnamelerde Anadolu Şehri", *III. Disiplinler Arası Turizm Araştırmaları Kongresi*, Aydın 2014, ss.772-783.
- Yinanç, R.- Elibüyük, M. *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983.

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 15.07.2022

Kabul Tarihi: 31.07.2022

Article Type: Research article

Submitted: 15.07.2022

Accepted: 31.07.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1144081>

Mohamad RASHİD¹

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

الملخص: في ظل الطلب المتزايد على الطاقة وعلى وجه الخصوص الغاز الطبيعي والذي بات أكثر من السابق غاية للكثير من دول العالم مما جعلها تضع مصادره وطرق عبوره وتكاليف وصوله إليها في مقدمة أولوياتها، ومن تلك الدول تركيا التي عانت الكثير من ضعف مصادر الطاقة لديها والذي بدوره رمى بظلاله عليها ضمن علاقاتها الدولية والإقليمية وبناء على ذلك سعت تركيا خلال السنوات الماضية لامتلاكها سفن الحفر واستغلال موقعها الاستراتيجي واستقرارها السياسي وعلاقتها مع الدول المنتجة من أجل تحقيق الاكتفاء لها ولعبها دور هام في نقل الطاقة إلى أوروبا مما سيزيد من ثقلها الإقليمي والدولي، فقامت بعقد العديد من الاتفاقيات التي تسمح بمرور خطوط الطاقة عبر أراضيها محققة لها غاياتها من الطاقة وأهمها إيجاد بدائل للغاز الروسي، إضافة لرفع نفوذها السياسي على الساحة العالمية وزيادة الدخل لخزينتها وتحسين واقعها الخدمي، وبنفس الوقت معرقله لأي خط لا يصب في مصالحها في ظل صراعا التاريخي مع قبرص ومع دول أخرى، كما أن اكتشافاتها للغاز في بئر تونا-1 عام 2020 كان له انعكاس كبير على مجمل نشاطاتها، لكننا نجد روسيا التي تعتبر المصدر الأهم للغاز إلى أوروبا والتي فعلت وتفعل المستحيل في سبيل تعزيز هذا الدور الذي يوفر لها اقتصاد ونفوذ هام على الساحة الأوروبية والذي وصل بها لخوض حروب منها حرب جورجيا وأوكرانيا، وسورية أيضاً لمنع الخط القطري التركي عبر أراضيها، وبنفس الوقت نجد الموقف الأمريكي الداعم للخط القطري التركي من أجل تخفيف التبعية لنفط الشرق الأوسط والغاز الروسي على وجه الخصوص، وفي طور تلك المنافسة نجد التفضيل التركي للغاز الإيراني بسبب انخفاض أسعار الغاز الإيراني أكثر من الروسي واعتبار إيران الأقرب لها، ومن خلال الوقوف على تفاصيل تلك الخطوط والمواقف منها، نجد كيف تحولت تركيا لمركز هام في نقل الطاقة وكيف تعمل على الاستفادة من ذلك.

الكلمات المفتاحية: الطاقة -الغاز-تركي-بترو-خطوط تركية

¹ Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, dr.mrshid@gmail.com, [ORCID !\[\]\(c0933f8b9e210a8592d26c23fcdc1e24_img.jpg\) https://orcid.org/0000-0001-9143-9964](https://orcid.org/0000-0001-9143-9964)

The impact of the Turkish border on controlling power lines to Europe

Abstract: In the light of the increasing demand for energy, in particular natural gas, which has become, more than before, a goal for many countries of the world, which made them put its sources, transit routes and access costs at the forefront of their priorities. Among those countries is Turkey, which suffered a lot from the weakness of its energy sources, which affected its regional and national relations Accordingly, Turkey has sought over the past years to own drilling ships and exploit its strategic location, political stability and relations with producing countries in order to achieve sufficiency and play an important role in transferring energy to Europe, which will increase its regional and international weight. Turkey has made several agreements which allow energy lines to pass through its lands, achieving its goals concerning energy, the most important of which is finding alternatives to Russian gas, raising its political influence on the global scene, increasing the income for its treasury and improving its service reality, and at the same time obstructing any pipeline that does not benefit its interests in the light of its historical conflict with Cyprus and competition with other countries. Moreover, Turkey's gas discoveries in Tuna Well-1 in 2020 had a great impact on its overall activities. But we find Russia, which is the most important exporter of gas to Europe, has done and is doing the impossible in order to strengthen this role, which provides it with an important economy and influence on the European arena, which brought it to fight wars, including the wars of Georgia and Ukraine, and also Syria to prevent the Qatari-Turkish pipeline through its territory. At the same time we find the American attitude, which supports everything that would reduce dependency on on Middle Eastern oil and Russian gas in particular, which makes it support the Qatari-Turkish line. In the process of this competition, we find that Russia prefers the Iranian gas to the Qatari one because it's cheaper. Russia, also, considers Iran the closest to it. By examining the details of those lines and their positions, we find how Turkey has turned into an important centre in the transfer of energy and how it works to benefit from this in all aspects of life, whether internal or external, including its international relations.

Keywords: Energy, gas, Türkiye, Petroleum.

محتويات البحث:

يتكون البحث من مقدمة و ثلاث فصول ونتائج و خاتمة، حيث يتناول المبحث الاول الذي يتكون من اثني عشر فقرة تتضمن أهم مشاريع الطاقة التي تمر من خلال تركيا او التي تشرف عليها واهمية هذه الأنابيب التي تحولت تركيا إلى قوة متحكمة بأنابيب الطاقة. أما الفصل الثاني يشمل تسع فقرات تتضمن المردود المتعدد الاقتصادي و السياسي و الاستراتيجي و الايجابيات لهذه المشاريع و العقبات و المخاطر لهذه المشاريع . اما الفصل الثالث الذي اشتمل على خمس فقرات تتضمن الدور البارز للدول الكبرى في مجال الطاقة /روسيا -قطر—امريكا-تركيا/وأهم الاتفاقيات التي تنظم الطاقة.

أهمية البحث:

يبرز هذا البحث أهمية الطاقة ومشاريعها في منح تركيا دور فعال في السياسة الدولية وبشكل خاص في منطقة الشرق الأوسط وقزوين والبحر الأسود ومدى قدرة روسيا على التحكم في الطاقة والغاز الأوربي ومحاولات الأطراف الدولية الأخرى للحد من ذلك وتحقيق مصالحها من خلال العمل على توجيه خطوط الطاقة والغاز.

هدف البحث:

(ATAD)

- 216 -

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

يهدف البحث للوقوف على خطوط الطاقة والغاز التي تمر عبر تركيا وتبيان الأسباب التي منحت تركيا هذا الدور والفوائد التي تجنيها وفي مقدمتها السياسية والاقتصادية إضافة للعقبات التي تواجهها تركيا في سبيل تحقيق غاياتها وتبيان أدوار الدول صاحبة المصلحة وعلى رأسها الكبرى في تيسير أو إعاقة مرور هذه الخطوط بناء على مقتضيات مصالحها.

مشكلة البحث:

في ظل هذا الواقع الدولي الذي تقوده المصلحة وعلى رأسها الحصول على مصادر الطاقة وعلى وجه الخصوص الغاز من أجل الإبقاء على عجلات صناعاتها قيد العمل لا بد من السؤال،

- هل يمكن أن تصبح تركيا مركز دولي هام في نقل الطاقة؟

ويتفرع عنه بعض التساؤلات:

- هل بعد اكتشاف تركيا للغاز في عام 2020 ومع دخول عام 2023 يمكن أن تستغني عن الغاز الروسي وغيره أو أن

تخفض استيراده للحد الأدنى؟

- هل تستطيع تركيا أن تتجاوز العقبات التي في طريقها وخاصة اليونان وقبرص لتصل إلى غاياتها؟

- هل ستكتفي الدول الكبرى كالولايات المتحدة الأمريكية وروسيا بما يمكن أن يطال خصومها من آثار سلبية من جراء

هذا الحراك التركي وتبقى مكتوفة الأيدي دون استثمار أهم في هذا الواقع الجديد؟

منهج البحث:

اعتمد هذا البحث على المنهج المقارن والاستقرائي من أجل الوقوف على مدى فاعلية وأفضلية خطوط الطاقة المارة في تركيا ودور كل منها في رسم مسيرة التقدم التركي في هذا المضمار، والقدرة على استقراء الدور القادم لتركيا وأثر ذلك على العديد من الدول بما فيها روسيا والبدائل التي تسعى تركيا لتحقيقها للتخلص أو التخفيض من استيراد الغاز الطبيعي على وجه الخصوص وجعل نفسها سوقاً للطاقة. كما تم استخدام المنهج التاريخي في عرض الأحداث التاريخية والاتفاقيات وتواريخ انشاء خطوط الطاقة وبداية وضعها بالخدمة، إضافة للمنهج التحليلي لتحليل الأسباب التي جعلت من تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة ومردود هذه الخطوط وفوائدها على مختلف مناحي الحياة في تركيا كالسياسة والاقتصاد والخطط الاستراتيجية، ودوافع الاتجاه نحو السيطرة على الطاقة والتحكم بها، وتحليل أدوار بعض الدول في ملف الطاقة. "إن تركيا كدولة عانت من التبعية للخارج في مجال الطاقة لسنوات طويلة، وستطلع الآن إلى المستقبل بطريقة أكثر ثقة على خلفية تحقق أكبر كشف للغاز الطبيعي بتاريخها في البحر الأسود"

(2)

² رجب طيب اردوغان، في كلمة خلال مراسم اعلان الاكتشاف من مكتب الرئاسة في قصر دולה باهجة بإسطنبول. مقطع فيديو. تم الاسترجاع من الرابط

<https://www.youtube.com/watch?v=tYd13S-2x4w>

مقدمة

قامت الحكومة التركية بسبب ضعف مصادر الطاقة لديها، بتغيير سياستها المتعلقة بالنفط والطاقة للوصول إلى حالة أمن واستقرار بقطاع الطاقة، وذلك من خلال العديد من الإصلاحات أهمها تحويل قطاع الطاقة إلى سوق تنافسية، والهدف منها التحول من دولة مستهلكة للنفط إلى دولة ناقلة وموزعة له، وتحويلها لمركز محوري لأنابيب نقل الطاقة. تعتبر تركيا من أكثر البلدان المستهلكة للوقود في العالم، حيث تستورد تركيا أكثر من 90% من احتياجاتها من النفط من الخارج، وتقدر قيمة الواردات التركية من الطاقة ما يقارب 40 إلى 45 مليار دولار سنوياً⁽³⁾، وحسب المعهد المصري للدراسات يغطي إنتاج تركيا من النفط 14% من احتياجاتها، حيث يقدر إنتاج تركيا من النفط بـ 2.2 مليون طن لعام 2005 علماً أن تركيا تحتاج لـ 28 مليون طن سنوياً لتغطية حاجتها، وتنتج 514.65 مليون متر مكعب من الغاز الطبيعي، وتستهلك ما يقارب 40 مليار متر مكعب.⁽⁴⁾ تعتمد تركيا بشكل أساسي على الغاز الطبيعي المستورد من روسيا وإيران، وتتطلع تركيا لتأمين مصادر جديدة للغاز بحيث تكون أرخص وتغطي طلب السوق المحلي وتقلل من فاتورة الطاقة المدفوعة لروسيا وإيران، والجدول (1) يوضح الدول التي تغطي حاجة تركيا من النفط، والجدول (2) يوضح الدول التي تغطي حاجة تركيا من الغاز الطبيعي. وستحدث في هذا البحث عن خطوط الطاقة التي تمر من تركيا مع ذكر هذه الخطوط بالتفصيل، مع ذكر بعض المعلومات كتاريخ عمل هذه الخطوط وقدرتها والبلدان التي تمر منها ووجهتها، وسنذكر كيف ساهمت هذه الخطوط في تحويل تركيا لعلاق خطوط الغاز، وما هو مردود هذه الخطوط على تركيا سياسياً، واقتصادياً، واجتماعياً، واستراتيجياً، إضافة للعقبات التي واجهت تركيا، والنتائج المتوقعة لاكتشاف الغاز الطبيعي في تركيا. كما سنتطرق لمحاولات السيطرة على الغاز والتحكم به وطموحات الدول الفاعلة في هذا الملف والمنتجة للغاز الطبيعي وأدوارها، ومحاولة الدول المستهلكة لإيجاد مصادر بديلة ومتنوعة للغاز الطبيعي.

النفط

يبلغ ما تستورده تركيا من النفط الخام سنوياً 21.5 مليون طن وهذا يغطي 75% من احتياجاتها.

الدولة	% من المجموع العام 2015	الدولة	% من المجموع العام 2015
العراق	45.6%	كولومبيا	3.5%
إيران	22.4%	كازخستان	2.6%
روسيا	12.4%	نيجيريا	2.1%
السعودية	9.6%	أخرى	1.6%

الجدول (1): وزارة الخارجية التركية

الغاز الطبيعي

تأتي تركيا في المرتبة الثانية عالمياً بعد الصين في استيراد الغاز الطبيعي، حيث تستورد 99% من احتياجاتها، وتعد تركيا "ثاني أكبر مستهلك للغاز الروسي بعد ألمانيا، وتستورد نحو 30 مليار متر مكعب من الغاز الروسي سنوياً عبر خطي أنابيب "بلو ستريم" الذي يمر

³ موقع ترك برس، كيف ينعكس اكتشاف تركيا للغاز الطبيعي على مشروع خط "ترك ستريم" مع روسيا؟ 25 أغسطس 2020 الرابط

<https://www.turkpress.co/node/73656>

⁴ <https://eipss-eg.org/> المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والاتفاق"، 2016. الرابط

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

تحت البحر الأسود الشرقي، و"الخط الغربي" عبر البلقان، ويشار إلى أن حجم التبادل التجاري بين تركيا وروسيا وصل إلى 35 مليار دولار سنوياً، قبل الأزمة، لكنه تراجع خلالها إلى ما بين 27 و28 مليار دولار، بحسب تصريحات رسمية⁽⁵⁾، وقد خضعت سوق الغاز التركية لإصلاحات رئيسية تدريجية بدأ بقانون سوق الغاز الطبيعي رقم 4646 والذي دخل حيز التنفيذ عام 2001، ويحدد القانون التخزين كأداة رئيسية لأمن امدادات الغاز في تركيا⁽⁶⁾.

الدولة	النسبة	الدولة	النسبة
روسيا	55.3%	الجزائر	8.1%
إيران	16.2%	نيجيريا	2.6%
أذربيجان	12.7%	أخرى	5.1%

الجدول (2): وزارة الخارجية التركية⁽⁷⁾

خطوط الطاقة التي تمر من تركيا

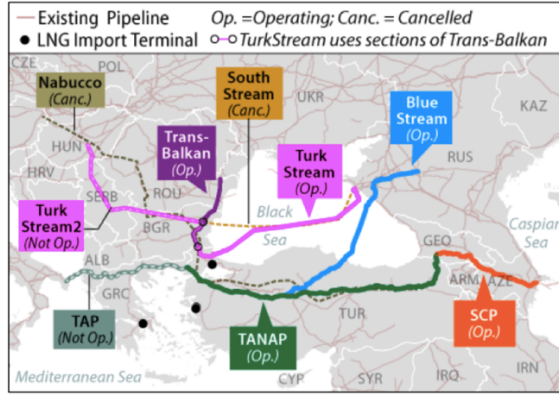
يزداد الطلب على الطاقة يوماً بعد يوم، وقد ساهم الموقع الجغرافي الفريد لتركيا ولاسيما ارتباطها البري مع عدة دول، فضلاً عن ربطها لقارة آسيا وإفريقية، في تحولها لتحتل موقعاً هاماً في خطط الاتحاد الأوروبي الباحث عن تعزيز أمن الطاقة لديه، إضافة إلى الموقع الجغرافي كان للاستقرار الاقتصادي والسياسي والعلاقات مع الدول المنتجة للمواد الخام دور كبير في تحول تركيا لمركز هام لنقل الطاقة، حيث غيرت تركيا منذ مجيء حزب العدالة والتنمية إلى السلطة عام 2002 من نهج تعاملها مع منطقة القوقاز وآسيا الوسطى فعوضاً عن التنافس والصراع على المصالح والنفوذ اتبعت أنقرة فلسفة التعاون والشراكة وقدمت نفسها على أنها الدولة المصدرة للأمن والاستقرار⁽⁸⁾، هذه الأسباب جعلت تركيا في موقع ممتاز ومثالي للاستفادة من نقل الغاز الطبيعي بين الدول. وفي هذا السياق عملت تركيا على عدد من مشاريع وخطوط الطاقة الكبيرة، وقد آمنت تركيا حتى الآن عدد من الاتفاقيات الخاصة بخطوط نقل الطاقة، لاحقاً أصبح لدينا سبع خطوط رئيسية تمر من تركيا لتتجه إلى بلدان أخرى وهذه الخطوط هي:

⁵ اتفاق "السييل التركي" نفطة تحول في طاقة تركيا. إبراهيم رمضان. 13-10-2016.

⁶ د. لقمان عمر محمود النعيمي، دور تركيا في أمن الطاقة الأوروبي، مدير مركز الدراسات الإقليمية، جامعة الموصل، 2018، ص 31.

⁷ Türkiye'nin Enerji Profili ve Stratejisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, [Giris Tarihi](#): 6 Eylül/September 2016.

⁸ د. محمد أبو س ريع علي، صراع الطاقة وإعادة تشكيل التحالفات العالمية، مجلة السياسة الدولية، العدد 213، يوليو 2018، المجلد 53، ص 32.

الخريطة (1): خطوط الأنابيب في تركيا وجنوب شرق أوروبا

أولا "خط السيل التركي" أو "ترك ستريم" أو "بلقان ستريم

"هو مشروع اقتصادي عملاق مشترك بين موسكو وأنقرة، يقوم على نقل الغاز الطبيعي الروسي إلى كل من تركيا ودول جنوب وشرق أوروبا عبر أنابيب ناقلة تمر من البحر الأسود وعبر الأراضي التركية"⁽⁹⁾. يعتبر خط ترك ستريم بديلاً أو تكراراً لخط أنابيب ساوث ستريم (South Stream) الذي تم إلغاؤه بالإجبار من قبل بعض الدول الأوروبية والولايات المتحدة، وترك ستريم مشروع تقدمت به روسيا منذ منتصف العقد الأول من القرن الحادي والعشرين حتى عام 2014، وقد أعلن بوتين أن خط السيل الجنوبي سيمر عبر دولة ليست عضواً في الاتحاد الأوروبي في 25/مايو/2014، وصرح "ألكساي ميلر" مدير شركة غازبروم الروسية أن خط الغاز الجديد، سيضخ إلى أوروبا بسعة تبلغ 63 مليار متر مكعب سنوياً⁽¹⁰⁾ منها 47 مليار متر مكعب ستذهب إلى أوروبا و16 مليار متر مكعب لتركيا. أطلقت الدراسة الفنية للمشروع في شباط 2015، وقد انتهت هذه الدراسة لجزء المشروع المار من تحت البحر الأسود في 26 حزيران 2015. توقف المشروع قليلاً بسبب بعض الخلافات على نقاط فنية وأخرى مالية، أدت إلى تعديل الخط ليصبح خطين بدل أربع خطوط، بحجم إجمالي يبلغ 31.5 مليار متر مكعب سنوياً، كما ورد في تصريح لوزير الطاقة الروسي "ألكسندر نوفاك" لـ "الاناضول" بتاريخ 2 تشرين الأول 2015، حيث قال "إن" تم تعديل جري على المشروع ليصير خطين فقط وليس أربعة خطوط كما كان متفق عليه سابقاً، بحجم إجمالي يبلغ 31.5 مليار متر مكعب سنوياً، وأن الخط الأول من المشروع سيخصص لتركيا وحدها، وسيتمدها سنوياً بـ 15.75 مليار متر مكعب، بينما الخط الآخر سيخصص لباقي الدول الأوروبية"⁽¹¹⁾، لكن أدت حادثة إسقاط الطائرة الروسية (سوخوي 24) من قبل القوات التركية فوق الأراضي التركية في نوفمبر/ تشرين الثاني 2015، لدى انتهاك الأولى المجال الجوي التركي عند الحدود مع سوريا، بولاية هاتاي جنوبي البلاد إلى توتر بين البلدين وإلى تعليق الاتفاقية الخاصة بهذا

⁹ السيل التركي "... حقائق وأرقام عن شريان تدفق الغاز الروسي نحو أوروبا. خليل مبروك. 7/1/2020 الرابط <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2020/1/7/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A>

¹⁰ اتفاق "السيل التركي" نقطة تحول في طاقة تركيا. إبراهيم رمضان. مرجع سابق

¹¹ المرجع السابق.

الشكل (1)(19)

"افتتح الرئيسان التركي والروسي، رجب طيب أردوغان وفلاديمير بوتين، الأربعاء 8 من كانون الثاني 2020، خط "السييل التركي" الذي سينقل الغاز عبر تركيا إلى أوروبا"⁽²⁰⁾. ويعد هذا خط الغاز الثالث الذي يمر من تركيا، إذ تحولت البلاد في السنوات السابقة إلى صلة وصل من آسيا إلى أوروبا، إلى جانب تأمين حاجتها من الغاز عبر هذه المشاريع.

ثانياً: "خط السيل الجنوبي المسمى (South Stream) : هدفت شركة Gazprom بشراكة مع شركات أوروبية كبرى مثل ENI الإيطالية و Electricité de France الفرنسية إلى إنشاء خط أنابيب يمتد من ميناء أنابا على البحر الأسود في الاتحاد الروسي وصولاً إلى مدينة فارنا البلغارية، ومنها براً إلى النمسا عابراً بلغاريا وصربيا والمجر. وانتهى المطاف بالغاء روسيا للمشروع لعدة أسباب:

- (1) نزاع طال أمده مع المفوضية الأوروبية حول القواعد المعمول بها؛ حيث أصرت بروكسل على امتلاك Gazprom لخصصة كبيرة واستبعاد المنافسين من استخدام خط الأنابيب⁽²¹⁾.
 - (2) أدى تقليص العلاقات بين روسيا والاتحاد الأوروبي بعد استيلاء روسيا على شبه جزيرة القرم في مارس/ اذار 2014 إلى القضاء على الجهود المبذولة للوصول إلى حل توافقي.
 - (3) بسبب ضغط الاتحاد الأوروبي على بلغاريا لعدم الانخراط فيه، في ظل تنامي الرغبة الروسية بتقليص دور أوكرانيا كمرمر للغاز الروسي إلى أوروبا عقب أزمة نشبت بين البلدين منذ عام 2009"⁽²²⁾.
 - (4) اتهم بوتين بلغاريا بالانسحاب من مبادرة ساوث ستريم تحت ضغط غربي"⁽²³⁾.
- وهذا ما انعكس سلباً على بعض الدول في منطقة البلقان التي خسرت رسوم العبور، وفقدان مزايا الاقتصادية الأخرى كخلق فرص عمل وجلب الاستثمارات الأجنبية. أعلنت روسيا في ديسمبر 2014 إلغاء خط أنابيب "السييل الجنوبي" بشكل رسمي والذي كان من المخطط أن يمر من تحت البحر الأسود عبر بلغاريا إلى البلقان والمجر والنمسا وإيطاليا⁽²⁴⁾.

ثالثاً: "خط السيل الأزرق _ خط أنابيب الغاز الطبيعي الروسي-التركي (الخط الغربي): السيل الأزرق هو خط عبر البحر الأسود لنقل الغاز الطبيعي الروسي إلى تركيا دون المرور بأي دولة أخرى، وتأتي أهمية خط "السييل الأزرق" من كونه ينقل أكثر من 50% من

¹⁹ اتفاق "السييل التركي" نقطة تحول في طاقة تركيا. إبراهيم رمضان. مرجع سابق.

²⁰ موقع عنب بلدي. (8/1/2020). أردوغان وبوتين يفتتحان خط غاز ثالثاً يمر من تركيا. تم الاسترداد من الرابط:

<https://enabbaladi.net/archives/354126#ixzz6mYpDoA8Z>

²¹ موقع الشرق للأبحاث الاستراتيجية. (28 مايو 2020). تُرك ستريم: الآثار الجيوسياسية والأفاق المستقبلية. تم الاسترداد من الرابط:

[/https://research.sharqforum.org/ar/2020/05/28](https://research.sharqforum.org/ar/2020/05/28)

²² كيف ينعكس اكتشاف تركيا للغاز الطبيعي على مشروع خط "ترك ستريم" مع روسيا؟ مرجع سابق.

²³ موقع الشرق للأبحاث الاستراتيجية. (28 مايو 2020). تُرك ستريم: الآثار الجيوسياسية والأفاق المستقبلية. مرجع سابق.

²⁴ اتفاق "السييل التركي" نقطة تحول في طاقة تركيا. إبراهيم رمضان. مرجع سابق.

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

إجمالي صادرات روسيا من الغاز الطبيعي إلى تركيا (25). تم توقيع الاتفاقية الخاصة بالمشروع عام 1997، وتم وضع حجر الأساس للمشروع الذي تبلغ قدرته الاستيعابية 16 مليار متر مكعب في شباط 2003، ويبلغ طوله 1213 كيلو متر، منها 380 كيلو متر من أسفل البحر الأسود. (26) وبدأ خط أنابيب "السييل الأزرق" في أوائل العقد الأول من القرن الحادي والعشرين، ونقل 11.1 مليار متر مكعب من الغاز إلى تركيا العام الماضي من إجمالي 15.5 مليار متر مكعب تم تصديره (27). "وبدأ وصول الغاز عبر الخط الذي يبلغ طوله 845 كلم عام 1988، إلى تركيا وإلى أوروبا عبر بلغاريا، وكان أقصى مقدار نقله هذا الخط هو 6 مليارات متر مكعب سنوياً، وقد عُلق العمل بهذا المشروع في 2019 مع بدء العمل بمشروع عملاق أحدث منه، وهو خط السيل التركي ومن الواضح أن قدرة هذا الخط كانت أقل من أن تخدم فكرة مركز الطاقة" (28)، إضافة لأسباب تتعلق بالصيانة التي بدأت ب 13 مايو 2020، وقد صرح مصدر روسي "ليس هناك جدوى من استخدام خطي الأنابيب إذا كان خط واحد فقط (ترك ستريم) أكثر من كافٍ" (29). وبالتالي "إعادة المخطط التالي يوضح مسار خط السيل الأزرق (31)

- 25 موقع العرب اليوم، (2014). غازبروم تستأنف توريدات الغاز إلى تركيا عبر السيل الأزرق. اقتصاد، اخبار الشركات. تم الاسترجاع من الرابط: <https://mail.arabstoday.net/86/%D8%BA%D8%A7%D8%B2%D8%A8%D8%B1%D9>
- 26 المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والافاق"، مرجع سابق .
- 27 موقع ترك برس. (2020). تحليلات. خط أنابيب "السييل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا خامد منذ مايو. <https://www.turkpress.co/node/72944> الرابط
- 28 [كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً](#)، (9/2020). مرجع سابق.
- 29 موقع ترك برس. (2020). تحليلات. خط أنابيب "السييل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا خامد منذ مايو، مرجع سابق.
- 30 المرجع السابق.
- 31 المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والافاق"، مرجع سابق.

رابعا": خط النقل الرئيسي للغاز الطبيعي شرق الأناضول (إيران-تركيا): تم الاتفاق عليه مع إيران في أغسطس/آب 1996، ويبلغ طوله 1491 كلم، وقد بدأ العمل في 2001 بقدرة 10 مليارات متر مكعب سنوياً. وقد تم توقف العمل بهذا الخط في آذار 2020 بسبب تفجير في الأراضي التركية استهدف الخط، ليتم استئناف العمل به في يوليو/تموز 2020.⁽³²⁾ يعتبر الغاز الإيراني الأكثر تكلفة بالنسبة لتركيا، حيث تدفع أنقرة لإيران مقابل كل ألف كيلو متر مكعب 191 دولار، بينما تدفع أنقرة لموسكو 188 دولاراً، ويعتبر الغاز الأذربيجاني هو الأرخص لأنقرة التي تدفع 180 دولاراً لكل ألف متر مكعب، وتحاول تركيا الضغط على إيران للحصول على سعر أدنى.⁽³³⁾

خامساً": خط أنابيب الغاز الطبيعي باكو-تيليسي-جهان (Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline): المعروف اختصاراً بـ BTC، وهو ثاني أطول خط أنابيب في العالم (بعد خط أنابيب دروجبا من روسيا إلى وسط أوروبا). طرحت شركة الطاقة البريطانية "رامكوفا" فكرة المشروع سنة 1989، لاقت هذه الفكرة قبولاً لدى الحكومة التركية والجورجية والأذربيجانية والتي وقعت على المشروع لاحقاً ليدخل الخدمة الفعلية عام 2006.

مهمة الخط الرئيسية هي نقل النفط الأذربيجاني والكازاخستاني من بحر قزوين إلى البحر المتوسط ومن ثم إلى الأسواق العالمية، حيث ينطلق من العاصمة الأذربيجانية باكو مروراً بالعاصمة الجورجية تيليسي وصولاً إلى جهان الميناء البحرية التركية المطل على البحر الأبيض المتوسط، ويبلغ طوله 1,776 منها 440 كم داخل أذربيجان، و260 كم داخل جورجيا، و1067 داخل تركيا⁽³⁴⁾، وتبلغ

32 كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً، 9/2020 مرجع سابق.

33 المصدر السابق

34 موقع معرفة، خط أنابيب الغاز الطبيعي باكو-تيليسي-جهان، تم الاسترجاع من الرابط: <https://www.marefa.org/%D8%AE%D8%B7>

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

قدرته الاستيعابية 50 مليون طن.⁽³⁵⁾ وقد ضغطت الولايات المتحدة الأمريكية من أجل إقامة هذا الخط كونه الأول لتصدير نطف قزوين دون المرور عبر روسيا⁽³⁶⁾، تعلق العمل بالمشروع بسبب الانقلاب العسكري الذي قاده "الإمام علييف"، واستمر التعليق حتى عام 1998 حيث تم التوصل لاتفاق بجهود أمريكية والتي أسفرت عن البدء بإنشاء مشروع جديد في عام 2003

سادسا: "خط أنابيب الغاز الطبيعي باكو-تبيليسي-أرضروم:

الشكل (مسار باكو-تبيليسي-أرضروم ومسار باكو-تبيليسي-جرجان)⁽³⁷⁾

يمر هذا الخط من أراضي أذربيجان وتركيا، وتبلغ قدرة هذا الخط 6.6 مليار متر ويبلغ طوله 980 كلم، وقد بدأ تدفق الغاز في 2007، وشكل تنفيذ هذا الخط تحدي وتنافس بين الدول، حيث اقترحت روسيا التخلي عنه واستخدام خط السيل الأزرق لنقل الغاز الأذربيجاني عبر البحر الأسود، لكن أمريكا نصحت أذربيجان بعدم التفريط بهذا الخط وأوصتها بالحفاظ على إمكانياتها التصديرية وعدم الاعتماد على خطوط محتملة لموردين آخرين، مما دفع أذربيجان إلى اقتراح توسيع طاقة الخط إلى 60 مليار متر مكعب، وذلك لإمكانية ربط هذا الخط مع خط أنابيب الغاز عبر بحر قزوين إلى تركمانستان وكازاخستان.⁽³⁸⁾ قدمت تركيا التسهيلات

³⁵ المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والآفاق"، مصدر سابق.

³⁶ د. لقمان عمر محمود النعيمي، دور تركيا في أمن الطاقة الأوروبي، مرجع سابق، ص 39

³⁷ [كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً](#) (9/2020)، مرجع سابق.

³⁸ المصدر السابق.

والإمكانيات لخط أذربيجان من خلال تطويره وإنشاء محطات جديدة مهمتها زيادة حجم صادرات الغاز ليصل إلى 20 مليار متر مكعب سنوياً. سابعا: "خط جنوب القوقاز لنقل الغاز الطبيعي " SCB " : تم إقرار هذا المشروع سنة 2003، وفي 2006 تم افتتاح المشروع وبدء الضخ في شهر كانون الأول/ديسمبر يبلغ طول هذا الخط 696 كيلو متر وصولاً لتركيا، وتبلغ قدرته لنقل الغاز 16 مليار متر مكعب سنوياً.⁽³⁹⁾ الهدف من هذا الخط تشييد حلقة وصل بين بحر قزوين أذربيجان ثم جورجيا ثم تركيا لنقل الغاز من بحر قزوين باستخدام خط تانااب، حيث يشكل هذا الخط البداية لخط تانااب. المخطط التالي يوضح مسار خط جنوب القوقاز الجنوبي

(40)

³⁹ مصدر سابق المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والآفاق".

⁴⁰ المصدر السابق

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

ثامناً: "خط أنابيب الغاز الطبيعي العابر للأناضول تاناب (TANAP): تم توقيع مذكرة تفاهم خط تاناب بين تركيا وأذربيجان في 2011، وتم ترسيم الاتفاقية في 2014، فيما وُضع حجر الأساس للمشروع الذي تصل قدرته إلى 16 مليار متر مكعب (10 إلى أوروبا و6 إلى تركيا)، ويمتد بطول 3500 كلم، ويدخل الخط تركيا من الأراضي الجورجية، ويمر بـ 20 مدينة تركية قبل أن يصل إلى الحدود التركية اليونانية، وقد تم افتتاح الخط في يناير/كانون الثاني 2018، ووظف المشروع 13 ألف شخص خلال إنشائه بشكل جزء كبير من خط تاناب محوراً تكاملياً لخط نوباكو، ويعتبر الجزء الأخير من خط تاناب هو خط تاب "العابر للأذربايتيكي" والذي يربط خط تاناب ما بين تركيا واليونان، وقد تم تشغيل هذا الخط فعلياً وضخ أول كمية من الغاز إلى تركيا في عام 2020⁽⁴¹⁾، وهذا المشروع من مزاياه أن يحقق لتركيا تنوعاً مهماً بالمصادر لزيادة أمن الطاقة كما سيحقق لها مكاسب اقتصادية ويسهم في تدعيم طموحها في أن تكون مركز إقليمي لتجارة الغاز⁽⁴²⁾.

تاسعاً: "خط تاب": تم توقيع اتفاهه في أيار 2015، ويمتد خط "تاب" من اليونان وألبانيا إلى جنوب إيطاليا، عابراً البحر الأدرياتيكي، ويبلغ طوله 870 كيلو متر، وسيُنقل "تاب" الغاز الأذربيجاني إلى أوروبا، بالنسبة للجانب التركي فقد تم ربط خط "تاب" بخط "تاناب" في تشرين الثاني 2019 في ولاية أدرنة شمال غرب تركيا، ويتيح هذا الخط "تاب" لإيطاليا أن تصبح مركزاً للطاقة في أوروبا. بدأ الخط بالعمل بسعة أولية تقديرية تصل إلى 10 مليار متر مكعب سنوياً، ومن المتوقع أن ترتفع مستقبلاً لتصل إلى 20 مليار متر مكعب⁽⁴³⁾.

عاشراً: "الخط الرابط بين تركيا واليونان للغاز الطبيعي": تم تنفيذ الخط بموجب اتفاقية بين تركيا واليونان في 2003، لمدة 15 عاماً وفي إطار برنامج الاتحاد الأوروبي لشبكة الغاز الطبيعي، وتم افتتاحه في نوفمبر/تشرين الثاني 2007. الحادي عشر: "خط العرب": تم توقيع هذه الاتفاقية بين تركيا وعدد من الدول العربية في 5 مايو 2008، والتي كانت تهدف إلى نقل الغاز المصري إلى أوروبا عن طريق خط أنابيب يمر من الأردن ولبنان وسوريا، لكن المشروع لم يبدأ بعد بسبب الثورة في سوريا والتي تم إبعادها من المشروع، لكن تدهور العلاقات التركية المصرية بعد الانقلاب العسكري في مصر أدى إلى توقف المشروع لكن الاتفاقية لاتزال سارية المفعول ولم يقم أي طرف بإلغائها.

41 <https://www.Hurriyet.Com.tr/galeri-karadenizdeki-dogal-gaz-ne-zaman-kullanilmayabaslanacak-bakan-albayraktan-son-dakika-aciklama>

42 <https://www.Tskb.com.tr/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2019.pdf>

43 [كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً. \(9/2020\). مصدر سابق.](#)

الثاني عشر: "خط نوبابكو التركي - الأذربيجاني "نخجوان": تم الاتفاق بين تركيا وأذربيجان على إنشاء خط للغاز الطبيعي لنقل الغاز من ولاية أهدير التركية إلى إقليم نخجوان التابع لأذربيجان، وقد تم تنفيذ المشروع بالتعاون بين شركة "بوتاش" التركية وشركة النفط الحكومية الأذربيجانية "سوكار"، وسيكون هذا الخط كامتداد لخط النقل الرئيسي للغاز الطبيعي في شرقي الأناضول. (44) يلي هذا الخط الذي يبلغ طوله 330 كيلو متر ويمتد في الأراضي التركية على طول 85 كم كافة احتياجات سكان نخجوان من الغاز الطبيعي، وتبلغ سعة الخط 500 مليون متر مكعب سنوياً. (45) تهدف الدول الأوروبية من إنشاء هذا الخط لإيجاد بديل للطاقة الروسية وكسر الاحتكار الروسي الذي يؤثر على حرية الحركة الدبلوماسية الأوروبية، ويربط هذا الخط مناطق وسط آسيا بأوروبا عبر تركيا. "وناختشيفان أو (نخجوان) إقليم يتبع أذربيجان مساحته تبلغ حوالي 5363 كيلو متراً مربعاً، وهو منفصل جغرافياً عن باقي أذربيجان. ويتطلب الوصول إليه المرور إما عبر إيران أو أرمينيا، ويمتلك الإقليم حدوداً قصيرة مع تركيا بطول نحو 17 كم". (46) المخطط التالي يوضح مسار خط نوبابكو (47)

تركيا.. عملاق خطوط الغاز، فوائد الخطوط والعقبات

عانت تركيا من عدة أزمات في الطاقة والتي دفعها لتكون مركز موزع للطاقة ومن أهم هذه الأزمات الحصار الاقتصادي الأمريكي 1974، والحرب العراقية الإيرانية، واليوم تمتلك تركيا شبكة واسعة من خطوط أنابيب الغاز الطبيعي والتي تربطها مع عدة دول بعضها منتج والبعض الآخر مستهلك للغاز، إضافة لامتلاكها لموقعها الجغرافي الذي لعب دوراً هاماً في تسهيل إيصال الغاز بين الدول المنتجة له وبين الدول المستهلكة له، أدت الأسباب السابقة إلى تعزيز مكانة تركيا لتتحول إلى مركز إقليمي ضخم للطاقة كما يبدو أن امتلاك السفن والمعدات التي تستخدمها تركيا في الحفر التكنولوجية المتقدمة بحسب ظروف العصر، والتجربة الميدانية، وتنشئة

44 أنقرة وبابكو توقعان اتفاقاً لمد خط الغاز بين تركيا و"نخجوان"، 15/12/2020.

<https://www.aa.com.tr/ar/%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A7/%D8%A3>

45 المصدر السابق.

46 المصدر السابق.

47 المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والافاق"، 2016، مصدر سابق.

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

العاملين المؤهلين، يصب في منفعة تركيا على المدى البعيد.⁽⁴⁸⁾، فامتلاك تركيا لسفن الحفر له دور هام، حيث إلى جانب سفينة الفاتح تمتلك تركيا سفينة ثانية تعمل في الحفر وهي السفينة التي أطلقت عليها اسم سفينة ياووز ويفضل اقتناء السفينة الثالثة، أعطت تركيا إشارة بأنها ستكون حاضرة في المنطقة بشكل أكبر، وأخذت تستعد لأن تؤدي دوراً أكثر فاعلية في التنقيب عن النفط والغاز الطبيعي والحفر في شرق البحر الأبيض المتوسط، فقد وضعت تركيا خططاً لتصل إلى ماهي عليه الآن، حيث سعت لتحسين علاقاتها مع الدول المنتجة للغاز الطبيعي مثل روسيا وإيران وأذربيجان، وحل جميع العقبات والصعوبات لتنفيذ مشاريع اقتصادية استراتيجية تساهم بشكل فعال في جعل تركيا عملاق خطوط الغاز وذلك من خلال زيادة دورها السياسي والاقتصادي في المنطقة، وفي 21 أيلول عام 2011 وقّعت تركيا مع جمهورية شمال قبرص التركية اتفاقية لترسيم حدود الجرف القاري بينهما وفقاً لهذه الاتفاقية، يحقّ لتركيا تنفيذ أعمال التنقيب والحفر تماماً مثل القبارصة اليونان، مع الأخذ بعين الاعتبار الحقوق المشروعة والمتساوية للقبارصة والأتراك والقبارصة اليونان في كامل الجزيرة⁽⁴⁹⁾. وفي سبيل زيادة أسهمها توجهت إلى مناطق جديدة منتجة للغاز الطبيعي، حيث أجرت تركيا محادثات مع اليونان في 2007، لمد خط يوصل الغاز الطبيعي المتوسطي عن طريق اليونان إلى إيطاليا⁽⁵⁰⁾. إذاً نجد أن تركيا التي زادت من تراكم خبراتها في قطاع النفط والغاز الطبيعي قامت بالترتيبات القانونية ذات الصلة بشركة البترول التركية المساهمة TPIC التي تسيير خدمات النفط داخل تركيا، وفي العديد من البلدان كالعراق وكازاخستان وتركمانستان وأذربيجان وسوريا وكولومبيا وجمهورية شمال قبرص التركية على تركيز أعمال الحفر واستكمال الآبار وصيانتها والعمليات الجيوفيزيائية.

ولم تقف هنا، بل اتجهت لوضع قدم شرقي المتوسط من خلال إبرام اتفاقيات جديدة مع حكومة الوفاق الوطنية في ليبيا، حيث أبرمت اتفاقيتين تفاهم الأولى لترسيم الحدود البحرية بين البلدين في البحر المتوسط

اولاً: الأسباب التي جعلت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً

قامت تركيا بتطبيق عدة استراتيجيات وخطط للتعامل مع ملف الطاقة:

- 1) حيث اعتمدت على التنوع بمصادر التوريد والموردين والتقليل من المصادر الخارجية للطاقة.
- 2) الاستفادة القصوى من موقعها الجغرافي.
- 3) وجودها في منطقة تمتلك 71.8 من احتياطي الغاز الطبيعي المؤكدة و72,7 من احتياطي النفط المؤكدة عالمياً وهي منطقة الشرق الأوسط وغربي بحر قزوين⁽⁵¹⁾. كما أننا نجد ما قدرته مؤسسة USGS الجيولوجية الأمريكية بوجود احتياطي متوسط بقبرص من الغاز الطبيعي في حوض المتوسط ب 3.4 تريليون متر مكعب إلى جانب

⁴⁸ "الحلول الروبوتية في صناعة البترول البحرية"

Hoytek /http://hoytek.com.tr/yazilar/acik-deniz-petrol-endustrisinde-robotik-cozumler.

⁴⁹ تقرير لجنة الشؤون الخارجية، ومشروع القانون المتعلق بالموافقة على معاهدة ترسيم حدود الجرف القاري بين الجمهورية التركية وجمهورية قبرص التركية (1/471)، مجلس الشعب التركي الكبير

<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss114.pdf>

⁵⁰ تركيا. عملاق خطوط الغاز تسعى لموطن قدم في المنطقة. أحمد إسماعيل. موقع الشروق، اقتصاد واعمال، تاريخ النشر (7 يناير 2020).

الابط - <https://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=07012020&id=31f46f82-4725-4610-a0ee-8cd4e0cb3b32>

⁵¹ كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً. (9/2020). مصدر سابق.

- احتياطها من النفط، حيث أن وجود أكثر من 10 تريليونات متر مكعب من الاحتياطيات التي يمكن استخراجها تقنياً من شرق البحر المتوسط إلى توجيه اهتمام الشركات الدولية إلى المنطقة.⁽⁵²⁾
- (4) تعتبر تركيا ممراً منطقياً بين الدول المنتجة والدول المستهلكة للغاز الطبيعي، خاصة الدول الأوروبية.
- (5) بدأت تركيا بالتنقيب عن مصادر الطاقة داخل أراضيها ومناطق سيطرتها البرية والبحرية، وكان أهم اكتشاف هو حقل تونا-1 في البحر الأسود.
- (6) اتبعت إدارة فعالة لإدارة قطاع الطاقة فقامت بتحويل سوق الطاقة إلى سوق تنافسي لتعزيز مساهمة هذا القطاع في اقتصادها.
- (7) تسعى تركيا لسد احتياجاتها من الطاقة، وتتطلع لتصبح مركزاً للطاقة.

ثانياً: خطوط النقل ومردودها على تركيا

1- المردود السياسي:

رفع النفوذ الدبلوماسي لتركيا على الساحة العالمية، لأن من يملك الطاقة يملك دور دبلوماسي وقرار سياسي. تأمين الجبهة الداخلية من خلال تحكمها بصنابير الطاقة الذي يمكنها من الضغط على الدول الأوروبية الداعمة للأحزاب الكردية المعارضة لتركيا. رفع مستوى أمن الطاقة التركي من خلال تنوع مصادر الطاقة، وقد ذكر وزير الخارجية التركي جاويش أوغلو في تصريح له أن احتياطي الطاقة في شرق البحر المتوسط، يحمل أهمية استراتيجية بالنسبة لتركيا.⁽⁵³⁾

2- المردود الاقتصادي

زيادة الدخل النقدي على خزينة الدولة
تقديم الغاز الطبيعي بأسعار متدنية للقطاعات الاقتصادية المعتمدة على الغاز الطبيعي بشكل أساسي.
تخفيض سعر الخدمات على المواطن التركي الذي يعتمد على الغاز بشكل أساسي في الكهرباء والتدفئة والنقل.
توفير فرص عمل للشباب الأتراك في تشغيل وصيانة هذه المشاريع.
استقطاب الاستثمارات الأجنبية، فتركيا ترى أن اليونان لا يمكن أن تكون صاحبة المنطقة الاقتصادية الخالصة في شرق البحر الأبيض المتوسط، حيث الجزر اليونانية تقع في الطرف المعاكس للجرف القاري التركي إضافة لتفوق طول سواحل شبه جزيرة الأناضول على تلك الجزر اليونانية ومن ذلك جاءت تلك الممارسات قبيل التحديد المسبق للمناطق المرخصة للتنقيب عن النفط،

⁵² Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Levant Bas'n Province Eastern Mediterranean" USGS Fact Sheet 2010-2014 (March 2010).

⁵³ سلجوق دومان، "تركيا والتدخلات الامبريالية في شرق بحر الأبيض المتوسط"، أبحاث البحر الأسود، XVI-230/62:213

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

فهذه العوامل تنفي وتلغي المستند القانوني للمزاعم اليونانية بأنها صاحبة المنطقة الاقتصادية الخالصة في شرق البحر الأبيض المتوسط.

وبناءً على هذه الذرائع لم تعباً تركيا التي تملك الشريط الساحلي الأطول (569) ميل في شرق البحر الأبيض المتوسط.⁽⁵⁴⁾ فتركيا تضع في سياساتها ان تكون مركزاً دولياً للطاقة، مما يوفر لها فرصاً للتداول المالي وتحديد الأسعار والحفاظ على المخزون وخطوط الأنابيب ومما يسهم بزيادة أمن الطاقة.⁽⁵⁵⁾

3- المردود الاجتماعي

إن تحسن الوضع الاقتصادي سينعكس مباشرة على حجم الخدمات المقدمة للمواطنين من صحة وتعليم وطرق ومواصلات، إضافة إلى زيادة دعم المواطن من خلال زيادة دخله وزيادة الدعم التمويلي الحكومي، وبالتالي نهضة اجتماعية شاملة ترفع من مستوى رفاهية المواطن التركي، كما أننا نجد بتقرير لمجلس الطاقة العالمي عام 2018 إشارة أنه "تحسنت درجة أمن الطاقة في تركيا مقارنة بالدول الأخرى في الاتحاد الأوروبي ضمن مقياس تنوع الإمدادات" فوفقاً للتقرير لقد ارتفع مؤشر أمن الطاقة لتركيا عام 2018 بقدر 15 مرتبة مقارنة بعام 2019⁽⁵⁶⁾

4 - المردود الاستراتيجي

تسعى تركيا لرفع قدرة المخزون الاستراتيجي للغاز الطبيعي لتصل إلى 10 مليارات متر مكعب، وتبذل جهوداً مستمرة لتنفيذ مشاريع من شأنها رفع القدرة التخزينية، ومن هذه المشاريع:

(1) مشروع بحيرة الملح لتخزين الغاز الطبيعي تحت الأرض بقدرة تصل إلى 600 مليون متر مكعب، وحسب الباحث في مجال الطاقة إسماعيل كافاز - مركز سيتا، يستمر العمل على زيادة سعة الخزان لتصل إلى 5.4 مليار متر مكعب.⁽⁵⁷⁾

(2) مشروع مرمرة لتخزين الغاز الطبيعي الذي تبلغ سعته بعد استكمال المرحلة الثانية 2.8 مليار متر مكعب، و4.6 بعد استكمال المرحلة الثالثة.

5- الحصول على بدائل جديدة للغاز الروسي

من أعظم الفوائد التي تجنيها تركيا من مرور خطوط النقل بأراضيها هي الحصول على بدائل جديدة للطاقة ومتنوعة، ووفقاً لهيئة تنظيم سوق الطاقة في تركيا "كانت روسيا أكبر مورد للغاز لتركيا في مارس من العام الماضي، ولكن مع انخفاض مبيعاتها بنسبة 72٪، أصبحت الآن رابع أكبر مورد⁽⁵⁸⁾"

⁵⁴ يشار دوغان ويلدز دروسون، الشطرنج العالمي في شرق البحر الأبيض المتوسط (إسطنبول، منشورات Truva، 2012)، ص 47

⁵⁵ Türkiye'nin Enerji Profili ve Strateji Tc Dışişleri Bakanlığı

⁵⁶ Enerji Görünümü

⁵⁷ [كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً](#)، (9/2020)، مصدر سابق.

⁵⁸ موقع ترك برس، (2020)، تحليلات، خط أنابيب "السييل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا حامد منذ مايو، مرجع سابق.

وبالرغم من تصريح ممثل شركة غازبروم "أن تركيا هي ثاني شريك تجاري لشركة "غازبروم" بعد ألمانيا، وبلغت صادرات شركة "غازبروم" الروسية من الغاز الطبيعي إلى تركيا 27.3 مليار متر مكعب في العام 2013"⁽⁵⁹⁾، وتصريح الرئيس التركي رجب طيب أردوغان بأن "روسيا هي شريكنا الاستراتيجي"⁽⁶⁰⁾، إلا أن تركيا بحثت عن مصادر أخرى للطاقة حيث أعلنت تركيا إنها تسعى لإيجاد بدائل لمصادر الطاقة الروسية لعدة أسباب خاصة بعد الأزمة بين البلدين الناجمة عن إسقاط المقاتلة الروسية، "حيث وعد الرئيس التركي أردوغان بأن بلاده "لن تنهار" بسبب العقوبات الروسية.⁽⁶¹⁾ " ووفقاً لمحللين "فإن أسعار شركة غاز غازبروم الحكومية الروسية أعلى عدة مرات من أسعار الغاز الطبيعي المسال، ولذلك فإن واردات تركيا من الغاز زادت من الولايات المتحدة وعبر خط أنابيب من أذربيجان"⁽⁶²⁾، وصرح أردوغان في خطاب متلفز أنه "من الممكن إيجاد مصادر أخرى"، في إشارة إلى قطر وأذربيجان.⁽⁶³⁾ " وبينما تقلل تركيا وارداتها من الغاز من خط الأنابيب الروسي، فإنها تخطط لشراء ما لا يقل عن ثلث احتياجاتها هذا العام على شكل غاز طبيعي مسال، مع شحنات قادمة من الولايات المتحدة ونيجييريا والجزائر وقطر وروسيا أيضاً.⁽⁶⁴⁾ " "تعتبر روسيا هي مصدر الطاقة الرئيسي لتركيا، إذ تزودها بـ 55% من احتياجاتها من الغاز و30% من احتياجاتها النفطية، وتستورد تركيا 90.5% من نبتها، و98.5% من الغاز الطبيعي"⁽⁶⁵⁾، لكن يمكن الملاحظة أنه مع بداية عام 2018 بدأ انخفاض الاستيراد من روسيا.

ثالثاً: "العقبات التي تواجهها تركيا

بسبب الصراع التاريخي بين تركيا وقبرص تعتبر قبرص من أهم العقبات أمام خطط وطموحات أنقرة، وذلك بسبب خلافات على الحدود البحرية بين قبرص وجيرانها والتي لم تعترف بها تركيا بالرغم من اتفاق قبرص مع مصر ولبنان وإسرائيل عليها، يضاف إلى ذلك اكتشاف قبرص لحقل "أفروديت" الذي يحتوي احتياطات ضخمة من الغاز الطبيعي والنفط.⁽⁶⁶⁾ دخول بعض الدول على خط المنافسة ونيتها تنفيذ مشاريع جديدة تآثر على الخطط التركية المستقبلية والمشاريع القائمة ومن أهمها الاتفاق الإسرائيلي مع قبرص واليونان لمد خط تحت البحر المتوسط لإيصال الغاز الإسرائيلي إلى أوروبا دون المرور بتركيا⁽⁶⁷⁾، وأطلق عليه اسم "إيست ميد"، والذي سيمتد لمسافة 1900 كيلو متر تحت البحر⁽⁶⁸⁾.

⁵⁹ موقع العرب اليوم. (2014). غازبروم تستأنف توريدات الغاز إلى تركيا عبر السيل الأزرق. اقتصاد، مرجع سابق.

⁶⁰ تركيا تسعى لإيجاد بدائل للطاقة الروسية (6-12-2015). موقع الجزيرة، اقتصادي، اقتصاد، تركيا. تم الاسترجاع من الرابط:

<https://www.aljazeera.net/ebusiness/2015/12/6/%d8%aa%d8%b1%d9>

⁶¹ المرجع السابق.

⁶² موقع ترك برس. (2020). تحليلات. خط أنابيب "السيل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا خامد منذ مايو، مرجع سابق.

⁶³ تركيا تسعى لإيجاد بدائل للطاقة الروسية (6-12-2015). موقع الجزيرة، مرجع سابق.

⁶⁴ موقع ترك برس. (2020). تحليلات. خط أنابيب "السيل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا خامد منذ مايو، مرجع سابق.

⁶⁵ تركيا تسعى لإيجاد بدائل للطاقة الروسية (6-12-2015). موقع الجزيرة، مرجع سابق.

⁶⁶ تركيا.. عملاق خطوط الغاز تسعى لموطئ قدم في المنطقة. مصدر سابق.

⁶⁷ [كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً](#). (9/2020). مصدر سابق.

⁶⁸ إيست ميد" خط جديد لتصدير غاز إسرائيل لأوروبا.. فما تأثيره على مصر؟. 8/1/2020، تم الاسترجاع من

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

وتعتبر الاتفاقية البحرية التي عقدها تركيا مع حكومة الوفاق الليبية بمثابة منع لتنفيذ هذا الخط دون التشاور مع تركيا⁽⁶⁹⁾.

رابعاً: اكتشاف تركيا للغاز الطبيعي

أعلنت تركيا على لسان الرئيس التركي رجب طيب أردوغان بتاريخ 21/8/2020 على اكتشاف أكبر حقل للغاز الطبيعي بتاريخها، حيث قال "أن سفينة التنقيب "فاتح" التي بدأت أعمال البحث والتنقيب في بئر "تونا-1" بتاريخ 20 يوليو / تموز 2020، اكتشفت 320 مليار متر مكعب من احتياطيات الغاز الطبيعي.⁽⁷⁰⁾"
ويتضح انعكاس اكتشاف تركيا للغاز بما جاء على لسان متين أرول أستاذ الاقتصاد والتمويل في جامعة "أرتوكلو" في تصريح لترك برس والذي توقع⁽⁷¹⁾:

- (1) تراجع عمليات الاستيراد عبر خط ترك ستريم بناء على حجم الاكتشاف.
- (2) أن تركيا بهذا الاكتشاف وبالاكتشافات المستقبلية للغاز والنفط في البحرين الأسود والمتوسط لن تستغني عن استيراد الغاز فقط بل ستصدره وستكون دول مثل بلغاريا وأوكرانيا من أشد المهتمين بشراء هذا الغاز.
- (3) إن تخفيض فاتورة الواردات بشكل عام وبالتالي تخفيض الانكشاف التجاري للاقتصاد التركي يزيدان من مناعة الاقتصاد ضد الصدمات الخارجية خصوصاً صدمات أسعار الطاقة العالمية.
- (4) إن اكتشاف الغاز سيوسع على تركيا طرائق العمل والإنتاج بعدما بنت قدراتها الذاتية وأنشأت مؤسساتها الصناعية التي تنافس العالم دون الاعتماد على البترول والغاز الطبيعي.

يبدو أن نهاية عام 2020 وبداية 2021 ستكون حيوية لقطاع الطاقة التركي، مع وجود تنوع في المصادر وبنية تحتية أكثر فاعلية وبدء عدد من المشاريع العملاقة الناقلة للغاز في العمل ووض عواندها لصالح تركيا. وبالتأكيد سيكون هناك أثر إيجابي لعوائد مشاريع الطاقة والاكتشافات الجديدة في البحر الأسود والأمل في العثور على مصادر أخرى على الاقتصاد التركي.⁽⁷²⁾

السيطرة على الطاقة والتحكم بها

على مر التاريخ قامت الكثير من الحروب والنزاعات للسيطرة على مصادر الطاقة باختلاف أنواعها من مياه أو ذهب أو نفط أو غاز طبيعي أو حتى موقع استراتيجي وغيرها، وتشتعل المنافسة على الغاز الطبيعي فتقوم التحالفات وتوقع الاتفاقيات وتتغير السياسات وتبني العلاقات أو تهدم بين الدول للحفاظ على المصالح واستمرار الإمداد بالطاقة. ويشهد عصرنا أهمية خاصة للغاز الطبيعي كمصدر للطاقة النظيفة، حيث تحاول كل الدول تأمين احتياطي كبير منه، كما تحاول الدول المنتجة للغاز بتأمين أسواق بأفضل الأسعار لتصدير منتجاتها من الغاز.

الرابط: https://www.masrawy.com/news/news_economy/details/2020/1/8/1702460

⁶⁹ كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً. (9/2020). مصدر سابق.

⁷⁰ رجب طيب اردوغان، في كلمة خلال مراسم اعلان الاكتشاف من مكتب الرئاسة في قصر دويلة باهجة. مصدر سابق.

⁷¹ كيف ينعكس اكتشاف تركيا للغاز الطبيعي على مشروع خط "ترك ستريم" مع روسيا؟ مرجع سابق.

⁷² كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً. (9/2020). مصدر سابق.

وسنذكر المواقف لبعض الدول ودورها في اتفاقيات مد أنابيب الطاقة والسيطرة عليها.

روسيا والتحكم بأمن الطاقة الأوربي

تستخدم روسيا الغاز المصدر لأوروبا كسلاح سياسي، وتعتبر أي دولة تحاول أن تحل محلها بتوريد الغاز لأوروبا توجه لها "مقتلاً سياسياً واقتصادياً" بحسب مجلة "آرمد فورسز جورنال"، وذلك بسبب الوضع الاقتصادي الهش الذي تعيشه روسيا واعتمادها بشكل كبير على عائدات الغاز الطبيعي المباع لأوروبا، وسياسياً للضغط على أوروبا كونها محكومة في أمنها في مجال الطاقة للغاز الروسي. وفي سبيل الدفاع عن أمنها خاضت روسيا حربين في جورجيا وأوكرانيا المنعها من توريد الغاز الطبيعي لأوروبا والذي سيكون بديل لغازها وتخوض حربها الثالثة في سورية لكسر المشروع الأمريكي القطري،⁽⁷³⁾ يعتبر المشروع القطري منافس قوي جداً للغاز الروسي كونه يتمتع بأسعار تنافسية أفضل في أوروبا، مما جعل روسيا تخوض حروب لإيقافه، فكانت سورية مسرحاً جاهزاً لدخول كل الأطراف المعنية مباشرة بهذا الخط في الحرب، وكان هدف التدخل الروسي الحفاظ على النظام القائم المعارض للخط القطري التركي.⁽⁷⁴⁾ كما عارضت روسيا تنفيذ خط أنابيب الغاز باكو - تبيليسي - أرضروم واقترحت نقل الغاز الأذربيجاني باستخدام السيل الأزرق عبر البحر الأسود إلى تركيا، لكن لواشنطن رأي آخر التي نصحت أذربيجان بالاستمرار وعدم التوقف للحفاظ على إمكاناتها التصديرية وعدم الاعتماد على خطوط محتركة لموردين آخرين، حيث كل ما جاء ذكره يعتبر من أهم أسبابه، الأهمية الجيوبولتيكية والاقتصادية لروسيا بعلاقتها مع أوروبا وذلك من خلال، الوصول إلى المسطحات المائية والبحار المفتوحة والحفاظ على الوحدة الإقليمية الروسية، واقتصادياً تعد أوروبا السوق الأولية لصادرات الطاقة الروسية والفائدة الكبرى من التبادل التجاري مع أوروبا والنفاذ إلى الأسواق الخارجية بشكل أوسع والإستفادة من شبكة نقل الطاقة الأوروبية⁽⁷⁵⁾.

دور قطر وطموحها

لدى قطر مخزون هائل من الغاز الطبيعي وبأسعار تنافسية مقارنة مع باقي الدول المصدرة له، وهذا ما يجعلها تطمح للعب دور سياسي واقتصادي أكبر في المنطقة بتحولها لتوريد الغاز لأوروبا، وكانت قطر تدرس نقل غازها أوروبا عبر السعودية والكويت والعراق إلى تركيا، لكن لم ير النور بسبب الهيمنة الإيرانية على العراق. ثم "الخط القطري" الذي من المقرر أن يمر عبر السعودية والأردن وسوريا إلى تركيا ومنها إلى أوروبا. ومن الممكن أن يرتبط بالخط المصري العابر للأردن وسوريا، وهذا ما سيجعل الغاز القطري بديلاً عن الغاز الروسي في امبراطورية الغاز الدولية التي تتحكم بالطاقة الأوروبية، وتحرر دول حلف الأطلسي من التحكم الروسي.⁽⁷⁶⁾

أمريكا والتدخل بخطوط الغاز

⁷³ خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، اخبار. تاريخ النشر (13 أكتوبر 2016). تم الاسترجاع من الرابط:

<https://www.aremnews.com/news/world/580139>

⁷⁴ المرجع السابق.

⁷⁵ فائزة يموتان، دبلوماسية الطاقة الروسية تجاه أوروبا، باحثة دكتوراه، مجلة السياسة الدولية، العدد 209، يوليو 2017، المجلد 52، ص 18-19

⁷⁶ المرجع السابق.

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

تعتبر الطاقة من نقاط الضعف في الموازين الأمريكية والروسية، لذلك ترغب أمريكا في تأمين بديل للغاز الروسي المستورد لأوروبا في سبيل إنهاء الضغط الروسي على السياسة الأوروبية وتوجيه ضربة اقتصادية لها، وكان قرارها بالعمل على مشاريع جديدة لتكون بديلاً للغاز الروسي. "يروي المحامي روبرت كينيدي، ابن شقيق الرئيس الأمريكي الأسبق جون كينيدي، أن واشنطن وبدءاً من العام 2000 اتخذت قرارها بالعمل على مشروع يصبح فيه الغاز القطري بديلاً عن الغاز الروسي الذي يتحكم بقرية أوروبا"⁽⁷⁷⁾. "وفي مقال له بمجلة "بوليتيكو"، يستذكر كينيدي كيف أن الإدارة الأمريكية أكلت مطلع القرن الحالي لوكالة المخابرات المركزية أن تتولى متابعة هذا الموضوع، منتهياً في نفس السياقات إلى أن القرار الأمريكي بعد 10 سنوات خلص إلى ضرورة الإطاحة بالرئيس السوري بشار الأسد بعد أن خضع (الأسد) للضغط الروسي لكي يرفض مرور خط الأنابيب القطري في أراضيه. ودخل موسكو، ليس دفاعاً عن الأسد وإنما دفاعاً عن أمن روسيا الذي يهدده مشروع الغاز القطري المراد توصيله لأوروبا عبر سوريا وتركيا"⁽⁷⁸⁾. كما تدعم أمريكا وتشيد بمشروع خط أنابيب باكو-تيليسي-جهان كونه وسيلة لتخفيف التبعية الغربية لنفط الشرق الأوسط، بالمقابل تعارض روسيا تنفيذها وتعتبره غير مرغوب⁽⁷⁹⁾ بالنسبة للشرق الأوسط شجعت أمريكا على موجات "الربيع العربي" بعد اكتشاف حقول للغاز الطبيعي في شرق البحر المتوسط الممتدة من مصر وغزة وإسرائيل وقبرص ولبنان وسورية، على أمل وصول قيادات جديدة للحكم في هذه البلدان والذي سيساعدها في وضع خارطة علاقات جديدة تسهم في الاتفاق على وضع استراتيجية لاستثمار هذه الحقول الضخمة في دعم السوق الأوروبية، وهو ما يرتبط بدعمها للخط القطري مع تركيا لمنافسة الغاز الروسي.⁽⁸⁰⁾

الدور التركي

كان للاتفاق الروسي التركي القاضي بتنفيذ خط الغاز "تورك ستريم" أهمية كبيرة للبلدين، حيث ساعد هذا الاتفاق في حلول الملفات أخرى عالقة بين البلدين لما فيه من جدية استراتيجية، مبنية على تنازلات متبادلة بين أنقرة وموسكو، خاصة بالملف السوري والليبي وملف المنافسين للغاز الروسي حيث يعتبر هذا المشروع بمثابة إلغاء للخط القطري المدعوم من أمريكا الرامية للتحكم في موازين القوى الدولية، إضافة إلى أن أي تسوية في الملف السوري أو الليبي يجب أن تتضمن موضوع أنابيب الغاز الطبيعي كنصر تفاوض أساسي.⁽⁸¹⁾ كما يعتبر خط "ايست ميد" غير مرضي لتركيا التي تعتبر عملاق خطوط الغاز وتلعب دور المركز الإقليمي للطاقة، لذلك وقعت تركيا اتفاقاً مع ليبيا من شأنه أن يقوض ويشكل عائقاً أمام تنفيذ الخط الذي يتوقع أن يمر عبر المنطقة الاقتصادية التركية الليبية، ويتعارض هذا الخط مع حلم مصر بالتحول لمركز إقليمي للغاز، بالرغم من الصعوبات التي تواجهه كجودى تنفيذه بسبب طولته وصعوبة تنفيذه في أعماق كبيرة تحت البحر، وعدم موافقة إيطاليا حتى الآن على المشروع باعتبارها آخر نقطة في الخط لربطه بأوروبا.⁽⁸²⁾ كما أن تركيا لن تقبل بأن تكون حارساً لهذه الأنابيب فقط، بل لديها السلطة لفتح وإغلاق هذه الأنابيب تبعاً للظروف السياسية التي تمر بها وهو ما يعطها دور سياسي مميز في المنطقة، ويحسب لها سعيها لتنوع مصادر الطاقة لتخفيف الاعتماد على الغاز الروسي.

77 خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، مرجع سابق.

78 خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، مرجع سابق.

79 واشنطن تشيد ببناء خط باكو تيليسي جهان النفطي، موقع الجزيرة، 2002.

80 <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2002/8/3/%D9%88%D8%A7%D8%B4%D9%86>

81 خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، مرجع سابق.

82 خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، مرجع سابق.

82 إيسيت ميد" خط جديد لتصدير غاز إسرائيل لأوروبا.. فما تأثيره على مصر؟، مرجع سابق.

الاتفاق الإيراني الروسي

إيران بدورها سعت لتواكب المنافسة فعدت اتفاق مع العراق وسوريا تم التوقيع عليه في 2011 بدعم وتشجيع من روسيا لمد خط أنابيب لنقل الغاز الطبيعي الإيراني إلى ميناء اللاذقية على البحر المتوسط، انطلاقاً من قناة روسيا بأن إيران أقرب لها من قطر وأسعارها أكثر من السعر الروسي وبالتالي لا تشكل منافساً قوياً أو بديلاً مطلقاً عنها.⁽⁸³⁾

الخاتمة:

يمكن القول بعد أن كانت تركيا قبل عام 2015 في حالة اعتمادية كبيرة على مصادر خارجية لتأمين الطاقة مع وجود احتياطي محدود لديها، وبما قامت به من إصلاحات داخلية وخارجية أصبحت عملاق لخطوط نقل الغاز الطبيعي ومركزاً استراتيجياً هاماً للطاقة، وذلك بما تتمتع به من موقع وسياسة استقطاب، وهو الذي جعلها تعمل على إقناع المزيد من الدول لنقل طاقتها عبر خطوطها، وأدى إلى تطور في الحياة الاقتصادية والاجتماعية والسياسية في تركيا مما انعكس على المواطن التركي بشكل أساسي، وأصبحت تركيا طرفاً سياسياً أساسياً في المنطقة بالرغم من تقديم بعض التنازلات السياسية للوصول إلى اتفاقات لمد خطوط أنابيب جديدة مما يعزز مصالحها في مجال الطاقة، والجدير بالذكر أن تركيا واجهت الكثير من العقوبات والتحديات في سبيل ذلك، إلا أنها تمكنت من مسك العصا من المنتصف وحققت التوازن بين الدول المنتجة للغاز الطبيعي والراغبة في السيطرة على الملف والتحكم به خاصة أننا نجد روسيا تسيطر على حصة كبيرة في استيرادات الغاز في أوروبا، ومن كل ما جاء ذكره نستطيع القول أن تركيا بما قامت به من إصلاحات في قطاعات الكهرباء والطاقة في الحقبة الأخيرة تسلك الطريق الصحيح باتجاه تحقيق تكامل مع سوق غاز الاتحاد الأوروبي، وبالمقابل يمكن أن يكون مصدر موثوق للاتحاد الأوروبي لضمان أمن طاقته، ويعمل على الوصول للكثير من الغايات السياسية والاقتصادية التركية.

المراجع والمصادر

- د. لقمان عمر محمود النعيمي، دور تركيا في أمن الطاقة الأوروبي، مدير مركز الدراسات الإقليمية، جامعة الموصل، 2018
- د. محمد أبو س ربع علي، صراع الطاقة وإعادة تشكيل التحالفات العالمية، مجلة السياسة الدولية، العدد 213، يوليو 2018، المجلد 53
- فايزة يموتان، دبلوماسية الطاقة الروسية تجاه أوروبا، باحثة دكتوراه، مجلة السياسة الدولية، العدد 209، يوليو 2017، المجلد 52.
- رجب طيب اردوغان، في كلمة خلال مراسم اعلان الاكتشاف من مكتب الرئاسة في قصر دولة باهجة بإسطنبول. مقطع فيديو، تم الاسترجاع من الرابط: <https://www.youtube.com/watch?v=tYd13S-2x4w>
- "السييل التركي" .. حقائق وأرقام عن شريان تدفق الغاز الروسي نحو أوروبا. خليل مبروك. (7/1/2020). من الرابط

83 خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطرح بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز. مرجع سابق

Mohamad Rashid

أثر الموقع التركي في التحكم بخطوط الطاقة الواصلة إلى أوروبا

- <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2020/1/7/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A>
- "إيست ميد" خط جديد لتصدير غاز إسرائيل لأوروبا.. فما تأثيره على مصر؟، 8/1/2020،
- الرابط: https://www.masrawy.com/news/news_economy/details/2020/1/8/1702460
- اتفاق "السييل التركي" نقطة تحول في طاقة تركيا. إبراهيم رمضان. (2016-10-13). <https://www.aa.com.tr/ar/%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF/%D8%A7%D8%A7%D8%A3%>
- المعهد المصري للدراسات، "تركيا: خطوط نقل الطاقة _ الردود والآفاق"، 2016، <https://eipss-eg.org/>
- أنقرة وباكو توقعان اتفاقاً لمد خط الغاز بين تركيا و"نخجوان"، 15/12/2020، <https://www.aa.com.tr/ar/%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A7/%D8%A3%>
- تركيا تسعى لإيجاد بدائل للطاقة الروسية. (2015-12-6). موقع الجزيرة، اقتصادي، اقتصاد، تركيا. <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2015/12/6/%d8%aa%d8%b1%d9>
- تركيا.. عملاق خطوط الغاز تسعى لموطن قدم في المنطقة. أحمد إسماعيل. موقع الشروق، اقتصاد واعمال، تاريخ النشر (7 يناير 2020). <https://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=07012020&id=31f46f82-4725-4610-a0ee-8cd4e0cb3b32>
- خط الغاز الروسي التركي لأوروبا يُطبخ بالمشروع القطري الأمريكي المنافس. موقع إرم نيوز، اخبار. تاريخ النشر (13 أكتوبر 2016). تم الاسترجاع من الرابط: <https://www.aremnews.com/news/world/580139>
- كيف أصبحت تركيا قوة كبرى في نقل الطاقة عالمياً. (9/2020). <https://www.trtarabi.com/issues/%D9%83%D9%8A%D9%81->
- كيف ينعكس اكتشاف تركيا للغاز الطبيعي على مشروع خط "ترك ستريم" مع روسيا؟ (25 أغسطس 2020). موقع ترك برس، الرابط <https://www.turkpress.co/node/73656>
- موقع الشرق للأبحاث الاستراتيجية. (28 مايو 2020). تُرك ستريم: الآثار الجيوسياسية والآفاق المستقبلية. <https://research.sharqforum.org/ar/2020/05/28>
- موقع العرب اليوم. (2014). غاز بروم تستأنف توريدات الغاز إلى تركيا عبر السيل الأزرق. اقتصاد، اخبار الشركات. <https://mail.arabstoday.net/86/%D8%BA%D8%A7%D8%B2%D8%A8%D8%B1%D9>
- موقع ترك برس. (2020). تحليلات. خط أنابيب "السييل الأزرق" لنقل الغاز الروسي إلى تركيا خامد منذ مايو، <https://www.turkpress.co/node/72944>
- موقع عنب بلدي. (8/1/2020). أردوغان وبوتين يفتتحان خط غاز ثالثاً يمر من تركيا. <https://enabbaladi.net/archives/354126#ixzz6mYpDoA8Z>

(ATAD)

- [موقع معرفة، خط أنابيب الغاز الطبيعي](https://www.marefa.org/%D8%AE%D8%B7) باكو-تيليسي-جهان، <https://www.marefa.org/%D8%AE%D8%B7>
- واشنطن تشيد ببناء خط باكو تيليسي جهان النفطي، الرابط <https://www.aljazeera.net/ebusiness/2002/8/3/%D9%88%D8%A7%D8%B4%D9%86%>
- سلجوق دومان، "تركيا والتدخلات الامبريالية في شرق البحر الأبيض المتوسط"، أبحاث البحر الأسود، 213: 62/ XVI-230
- تقرير لجنة الشؤون الخارجية، ومشروع القانون المتعلق بالموافقة على معاهدة ترسيم حدود الجرف القاري بين الجمهورية التركية وجمهورية قبرص التركية (1/471)، مجلس الشعب التركي الكبير <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss114.pdf>.
- يشار دوغان وبلدز دروسون، الشطرنج العالمي في شرق البحر الأبيض المتوسط (إسطنبول، منشورات 2012، 24) الحلول الروبوتية في صناعة البترول البحرية"
- Hoytek /<http://hoytek.com.tr/yazilar/acik-deniz-petrol-endustrisinde>-
- "Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Levant Bas'n Province Eastern Mediterranean" USGS Fact Sheet 2010-2014). (March 2010
- For further technical details, see Julian Bowden. SE gas markets: towards integration, Oxford Institute for Energy Studies, October 2019.
- Türkiye'nin Enerji Profili ve Stratejisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışisleri Bakanlığı, [Giris Tarihi](#): 6 Eylül/September 2016.
- <https://www.Hurriyet.Com.tr/galeri-karadenizdeki-dogal-gaz-ne-zaman-kullanilmaya-baslanacak-bakan-albayraktan-son-dakika-aciklama> .
- <https://www.Tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2019.pdf>